

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

6

1958

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

Р І К В И Д А Н Н Я Д Р У Г И Й

№ 6

Л И С Т О П А Д — Г Р У Д Е Н Ь

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
КИЇВ—1958

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), *І. Л. БУТИЧ*,
І. О. ГУРЖИЙ, *М. Р. ДОНИЙ*, *В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ*,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, *І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ*, *П. А. ЛАВ-*
РОВ, *Г. М. МУЛТИХ* (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, *Г. М. ШЕВЧУК* (відповідальний
секретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.

Телефон 4-53-43.

Український історический журнал, № 6, 1958.

(На українском языке)

Технічний редактор *М. І. Єфімова*

Коректори *В. А. Костроміна*, *М. М. Друченко*

БФ 17078. Зам. № 1842. Вид. № 322. Тираж 25000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. аркушів 13,36. Обл.-видавн. аркушів 24,23. Паперових аркушів 4,875. Підписано до друку 23/ХІІ 1958 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Рєпіна, 2.

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ *

РОЗДІЛ VII

ПАРТІЯ — НАТХНЕННИК І ОРГАНІЗАТОР ПЕРЕМОГИ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (березень — жовтень 1917 року)

1. МІЖНАРОДНЕ І ВНУТРІШНЄ СТАНОВИЩЕ КРАЇНИ ПІСЛЯ ПОВАЛЕННЯ ЦАРИЗМУ. ВИХІД ПАРТІЇ З ПІДПІЛЛЯ.

Лютнева революція 1917 року змінила міжнародне становище Росії. Трудящі всього світу з радістю вітали російський робітничий клас, який перший в роки імперіалістичної війни підняв прапор повстання. Під впливом російської революції посилювався робітничий і антивоєнний рух в інших країнах, особливо у воюючих державах.

Але у пануючих класів обох імперіалістичних блоків — Антанти і Німеччини з її союзниками — революція викликала величезну тривогу. Імперіалісти боялись, що приклад російської революції може вплинути на трудящих усього світу. І в цьому відношенні вони не помилились.

Становище воюючих держав було неоднакове. Німеччина добилась великих успіхів на фронті, але сили її були перенапружені; промисловість ледве справлялася з постачанням фронту, народ голодував. Продовження війни на два фронти — і проти Англії з Францією і проти Росії — загрожувало Німеччині повною поразкою. Уряди Німеччини та її союзників вирішили скористатися з революції в Росії, щоб нав'язати їй сепаратний мир, а потім спрямувати всі сили проти Антанти. Побоюючись, що поглиблення революції змете буржуазний уряд в Росії і тим посилить революційний рух в усьому світі, правителі Німеччини хотіли укласти мир з Тимчасовим урядом.

Становище Англії і Франції було трохи краще, ніж Німеччини та її союзників. Переслідуючи власні імперіалістичні цілі, на боці Антанти у квітні 1917 року виступили Сполучені Штати Америки з їх величезною промисловою могутністю. Але Антанта боялась, що розвиток революції приведе до виходу Росії з війни і, отже, утруднить перемогу над Німеччиною. Імперіалісти Антанти поставили перед собою завдання підтримати Тимчасовий уряд і примусити Росію продовжувати війну. Разом з тим імперіалісти Антанти розраховували використати ослаблення Росії у війні для дальшого економічного закабалення країни, для ще більшої експлуатації народів Росії капіталістами США, Англії і Франції.

Таким чином, буржуазія всіх воюючих країн прагнула допомогти Тимчасовому урядові придушити революцію в Росії і тим самим відвернути революцію в інших країнах.

* Розділи I—III були опубліковані в № 5 «Українського історичного журналу» за 1958 р.

Трудящі Росії, здійснивши революцію, сподівались добитися миру, землі, хліба і свободи. Але буржуазний уряд і не думав про припинення війни, а, навпаки, хотів використати революцію для реалізації своїх загарбницьких планів. Тимчасовий уряд підтвердив старі царські договори, які прив'язали Росію до Антанти. Буржуазія сподівалась, що продовження війни допоможе знищити двовладдя в країні і вся повнота влади перейде в її руки. Тому лозунг буржуазії був «Війна до переможного кінця!»

Тимчасовий уряд не хотів розв'язувати і аграрне питання. Дати землю селянам означало заподіяти удар не тільки по поміщицькій власності, але й по власності капіталістичній, бо більша частина поміщицької землі була заставлена в капіталістичних банках. Конфіскація поміщицьких земель означала б втрату багатих мільярдів банківських капіталів. Не наслідуючись відкрито заявити про своє небажання віддати землю селянам, Тимчасовий уряд обманював їх тим, що відкладав розв'язання питання до скликання Установчих зборів, придушуючи всякі спроби селян відібрати поміщицьку землю.

Буржуазія не думала про поліпшення становища трудящих. Ставши при владі, вона вжила всіх заходів для збільшення своїх прибутків. Буржуазний уряд скасував усі старі закони, що заважали розвиткові банків, створенню акціонерних компаній, розвиткові монополій. Буржуазія, розперезавшись, почала загірбати такі бариші, які далеко перевершили скандальні прибутки в минулому, за царизму.

Тимчасовий уряд не збирався ліквідувати національне гноблення. Імперіалістичний за своїм характером, він в національному питанні продовжував царську колонізаторську політику. На місцях лишився без зміни весь гнобительський апарат.

Проте в умовах революції Тимчасовий уряд не міг відкрито розпочати боротьбу з Радами, на боці яких стояли маси. Він повів приховану боротьбу проти революційного руху мас, стараючись виграти час, щоб зібрати сили для відкритого виступу.

У боротьбі за своє єдиновладдя буржуазія розраховувала на підтримку есерів і меншовиків, які вважали революцію закінченою і мету її досягнутою, оскільки царизм повалено, а буржуазія стоїть при владі. Есери і меншовики запевняли народ, що з перемогою революції зміниться характер війни, що вона нібито перестала бути імперіалістичною, і заклика́ли до оборони буржуазної вітчизни. Обманюючи народ, вони називали себе «революційними оборонцями». Більша частина народних мас, тільки недавно залучених до політики, не відразу зрозуміла обман і повірила заявам есерів і меншовиків.

Ленін строго розрізняв масовий «оборонський» настрій, який охопив мільйони селян і робітників, від оборонства партій меншовиків і есерів. Робітники і трудящі селяни не були зацікавлені у війні. «Оборонські» настрої мас були, як відмічав Ленін, результатом їх добросовісного нерозуміння. Не те було з есерами і меншовиками. Економічною базою їх оборонства була зацікавленість певної частини дрібної буржуазії, яку вони представляли, в певній частині надприбутків, одержуваних капіталістами від війни, від грабежу гноблених народів.

Прагнучи замаскувати свій зрадницький перехід на бік буржуазії, есери і меншовики обіцяли встановити контроль над діяльністю Тимчасового уряду. Вони висунули формулу «остільки — оскільки»: оскільки, мовляв, уряд розв'язуватиме завдання революції, остільки його слід підтримати; якщо ж уряд спробує повернути назад, до старого порядку, його слід критикувати, але ні в якому разі не скидати. Це був обман

мас, бо контролювати без влади не можна. На ділі такий контроль означав угоду з буржуазним урядом, довір'я і підтримку йому.

Есери і меншовики, як і буржуазний Тимчасовий уряд, умовляли народ почекаати з розв'язання питань про мир, землю, хліб до Установчих зборів, але самі при цьому не поспішали з їх скликанням. Одне слово, есери і меншовики відкрито стали партіями угоди з буржуазією. Вони ставили перед собою завдання зберегти і закріпити капіталістичний лад.

Партія більшовиків вийшла з підпілля. Вперше з часу створення партія дістала можливість відкрито і вільно розгорнути свою діяльність.

Повалення царизму завершило один період в історії країни і відкрило новий період. А нова обстановка вимагала і нового орієнтування, нового стратегічного плану, іншої тактики та інших лозунгів. У перші ж дні революції, перебуваючи в еміграції, Ленін написав статтю, названу ним «Листи з далека», де вказував, яку лінію повинна проводити партія після революції. Ленін писав, що революція ще не закінчилась, завершився тільки перший її етап, що робітники повинні проявити героїзм і добитись перемоги на другому етапі революції. Ленін висунув завдання створення робітничої міліції або робітничого ополчення, щоб не дати змоги буржуазному урядові відновити поліцію і врятувати монархію. Ленін наполягав від імені закордонних членів Центрального Комітету на такій тактиці, викладеній у спеціальній телеграмі для більшовиків у Росії:

«...Повне недовір'я, ніякої підтримки новому урядові, Керенського особливо запідозрюємо, озброєння пролетаріату — єдина гарантія, негайні вибори до Петроградської думи, ніякого зближення з іншими партіями» (Твори, т. 23, стор. 271).

Особливо різко бичував Ленін які б то не було настрої, що ведуть до об'єднання з меншовиками. Об'єднанчі настрої, які поширювались хоч і в невеликій частині партійних організацій, були серйозною небезпечкою для розвитку революційної боротьби.

Озброєна ленінською теорією соціалістичної революції, партія боролася за закріплення перемоги, досягнутої в лютневі дні, за дальше поглиблення революції. Партія виступила проти довір'я буржуазному Тимчасовому урядові. Бюро ЦК 4 березня прийняло резолюцію проти будь-якої угоди з урядом, який складається з представників великої буржуазії і дворянства. Партія викривала есери-меншовицький лозунг контролю над урядом. «Контроль над Тимчасовим урядом? — так писала «Правда» (№ 4), — що дасть він їм? (тобто робітникам). Очевидно ж, що буржуазія, навіть під контролем робітників, не може взяти на себе виконання пролетарських програм, і робітники не вправі розраховувати загрибати жар чужими руками за прикладом буржуазії, а повинні діяти самі».

Партія більшовиків вела боротьбу за мир, проти війни, яка і при новому уряді лишалась імперіалістичною. Передова № 1 «Правди» закликала робітників до продовження революції, до створення робітничої гвардії. «Пролетаріат повинен пам'ятати, — писала «Правда», — що тільки зі зброєю в руках він може зміцнити свої завоювання і довести справу революції до кінця».

Партійні комітети були реорганізовані на основі демократичного централізму. Було встановлено виборність партійних органів знизу доверху. 5 березня вийшов перший номер газети «Правда» — орган Центрального і Петербурзького комітетів партії більшовиків. Почали виходити більшовицькі газети в Москві та в інших промислових районах. З тюрми були звільнені арештовані царськими властями більшовики. Повернулись із заслання і тюрем члени ЦК і видатні діячі

партії — Ф. Е. Дзержинський, П. А. Джапарідзе, В. В. Куйбишев, Г. К. Орджонікідзе, Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, С. Г. Шаумян, О. М. Ярославський, депутати Державної думи — Г. І. Петровський, М. К. Муранов, О. Є. Бадаєв та інші.

Більшовики розгорнули величезну роботу в масах.

Головну увагу партія приділяла організації і згуртуванню передової сили суспільства — пролетаріату. Більшовики закликали до створення Рад по всій Росії і взяли активну участь в організації Рад робітничих і солдатських депутатів, комітетів в армії, селянських організацій на селі. На багатьох підприємствах Петрограда, Москви, на Уралі, в Донбасі та в інших промислових районах більшовики створювали з робітників загони Червоної гвардії — бойові частини революції.

Партія закликала до створення профспілок, як масових організацій, що об'єднували б якомога більшу кількість робітників. Більшовики добивались, щоб профспілки вели свою роботу в тісній єдності з партією, як ідейним і політичним керівником пролетаріату.

Велика робота проводилась у фабрично-заводських комітетах. Вони охоплювали всіх робітників на підприємстві незалежно від того, до якої профспілки вони входили (в той період на підприємствах було кілька профспілок: металісти, наприклад, мали свою спілку, теслярі входили до спілки деревообробників). У Петрограді, Москві та інших містах і районах фабзавкоми були з початку революції під керівництвом партії більшовиків.

Більшовики проводили величезну роботу в армії. У перші ж дні революції при ЦК і ПК для керівництва роботою партії в армії була створена «Військова організація» на чолі з М. І. Подвойським.

Широко розгорнулася робота серед жінок. Було відновлено видання більшовицького журналу «Работница». Почалося створення організації серед молоді.

Партія була вірна своєму принципіві: працювати там, де є маси.

Після Лютневої революції партія зустрілася з таким рідким в історії становищем, як двовладдя. Класове значення і роль Рад не всі і не відразу зрозуміли. Перед більшовиками стояло завдання організації мільйонних мас, викриття політики Тимчасового уряду і зрадницької ролі угодовців. Гігантські завдання не одразу стали ясні для всієї партії.

В нових умовах деякі більшовицькі комітети і ряд членів партії зайняли неправильну позицію щодо Тимчасового уряду. Вони закликали пролетаріат установити контроль за кожним кроком Тимчасового уряду, викривати всяку його спробу придушити в інтересах пануючих класів дальший розвиток революції. Така позиція означала, що влада лишається в руках буржуазного Тимчасового уряду, і створювала хибне уявлення у мас, нібито Тимчасовий уряд може діяти в інтересах революції.

Неправильну позицію тиску на Тимчасовий уряд з вимогою негайно почати мирні переговори зайняв Й. В. Сталін, але незабаром від неї відмовився і приєднався до Леніна.

«...Це була глибоко помилкова позиція,—говорив згодом Сталін.—бо вона плодила паціфістські ілюзії, лила воду на млин оборонства і утрудняла революційне виховання мас. Цю помилкову позицію я поділяв тоді з іншими товаришами по партії і відмовився від неї цілком лише в середині квітня, приєднавшись до тез Леніна» (Твори, т. 6, стор. 331).

Каменев, що повернувся із заслання, зайняв напівменшовицьку позицію. Він виступив у «Правде» із статтями, в яких захищав формулу «остільки—оскільки». В питанні про війну Каменев, ні слова не сказавши, що війна лишилась імперіалістичною і при Тимчасовому уряді, за-

клікав солдатів «на кулі відповідати кулею і на снаряд—снарядом», тобто продовжувати війну. Позиція Каменева була продовженням його опортуністичної лінії періоду війни.

Більшовики дали відсіч Каменеву. В газеті більше не появлялись оборонські статті.

3 квітня Ленін прибув у Петроград. Народні маси захоплено зустріли свого вождя. Всі райони столиці виділили численні робітничі делегації. На чолі робітничих організацій ішли загони Червоної гвардії. Полки гарнізону прислали солдатські делегації. Солдати бронедивізіону привели броньовики. З Кронштадта прибули моряки. Увечері 3 квітня площу перед Фінляндським вокзалом заповнили величезні юрби народу, який прийшов зустріти вождя, що дев'ять років томився в еміграції. Ленін з броньовика виголосив промову, в якій вітав учасників революції і закликів їх до боротьби за перемогу соціалістичної революції.

2. КВІТНЕВІ ТЕЗИ ЛЕНІНА. VII (КВІТНЕВА) ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ. КУРС ПАРТІЇ НА ПЕРЕРОСТАННЯ БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В РЕВОЛЮЦІЮ СОЦІАЛІСТИЧНУ.

Приїзд Леніна мав величезне значення для долі революції. 4 квітня 1917 року Ленін виступив перед членами Центрального Комітету, Петербурзького комітету партії та більшовицькими делегатами Всеросійської наради Рад робітничих і солдатських депутатів з доповіддю «Про завдання пролетаріату в даній революції». 7 квітня 1917 року тези доповіді були опубліковані в «Правді». Це були геніальні Квітневі тези, в яких визначено курс партії на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

У своїх тезах Ленін розробив політичну і економічну платформу партії на новому етапі розвитку революції. Основне питання революції — це питання про владу. Проти якого класу спрямована революція, в руки якого класу переходить влада — за цією основною ознакою визначається характер революції. В Росії після Лютневої революції встановилося двовладдя. Але історія вчить, що одночасно дві диктатури двох класів, ворожих, антагоністичних щодо свого становища в суспільстві, існувати довго не можуть. Двовладдя неминуче повинно завершитись або диктатурою буржуазії, або диктатурою пролетаріату. Боротьба класів вирішить, якою саме диктатурою закінчиться двовладдя. Наполягаючи на цілковитому недовір'ї до Тимчасового уряду і на відмовленні йому в будь-якій підтримці, Ленін закликів партію очолити боротьбу мас і спрямувати її до соціалістичної революції.

«Своєрідність поточного моменту в Росії,—писав Ленін у тезах,—полягає в *переході* від першого етапу революції, який дав владу буржуазії в силу недостатньої свідомості і організованості пролетаріату,—до *другого* її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства» (Твори, т. 24, стор. 4).

На новому етапі революції склалось і нове співвідношення класів. Рушійними силами соціалістичної революції, тобто класами, заінтересованими у доведенні революції до кінця, були пролетаріат і бідніше селянство. Середняк як трудівник схилився до бідноти, а як власник підтримував куркуля. В силу свого двоїстого становища він займав хитку позицію. Партія переходила до нового лозунга щодо селянства, який відповідав завданням нового стратегічного етапу. Необхідність цього лозунга на новому етапі Ленін довів ще у праці «Дві тактики соціал-демо-

кратії в демократичній революції»: в соціалістичній революції пролетаріат іде разом з селянською біднотою проти буржуазії в місті і на селі, нейтралізуючи середнє селянство.

При цьому малося на увазі, що нейтралізація середняка в соціалістичній революції зовсім не те, що нейтралізація буржуазії в буржуазно-демократичній революції. Нейтралізація буржуазії в першій російській революції означала викриття її зговору з царизмом, ізоляцію її, щоб не дати їй змоги фальшивою назвою «партії народної свободи» обманути селянство. Нейтралізація середняка аж ніяк не означала відштовхування його від революції, відвоювати його в угодовців, відірвати від куркуля, зробити середняка союзником пролетаріату, але не забувала про його двоїсту природу, враховувала можливість його вагання.

Намітивши у Квітневих тезах курс на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і охарактеризувавши рушійні сили нової революції, Ленін визначив і політичну форму організації влади. Маркс, виходячи з досвіду Паризької Комуни, говорив про нову форму державної влади «типу Паризької Комуни». Але вожді II Інтернаціоналу Каутський, Плеханов та інші перекурили ідеї Маркса про державу, відстоюючи буржуазну парламентарну республіку як найкращу форму держави для переходу до соціалізму. Ленін на основі досвіду Паризької Комуни і революції 1905 року викривав опортуністів, доводячи, що життя висунуло новий, «вищий тип демократичної держави» в порівнянні з парламентарною демократичною республікою; зародком цієї нової держави були Паризька Комунa і Ради. На основі вивчення досвіду революцій 1905 і 1917 років Ленін висунув республіку Рад як політичну форму диктатури пролетаріату.

«Не парламентарна республіка,—говорив Ленін,—повернення до неї від Р. Р. Д. було б кроком назад,—а республіка Рад робітничих, наймитських і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху» (Т в о р и, т. 24, с т о р. 5).

Це був дальший розвиток Леніним в нових умовах марксистського вчення про форми політичної організації суспільства в період переходу від капіталізму до комунізму. Це було найвидатнішим науковим відкриттям, яке відіграло величезну роль у перемозі соціалістичної революції в Росії. «Вся влада Радам!»—такий був лозунг, даний партією.

Лозунг «Вся влада Радам!» означав не просто усунення буржуазних міністрів з уряду і введення до його складу представників партій більшої в Радах, есерів і меншовиків. При такому розумінні лозунга весь старий державний апарат залишався б, змінювались тільки міністри. А збереження старого апарату з будь-яким міністром на чолі, хай навіть висунутим Радою, означало на ділі і збереження влади буржуазії. Ленінський лозунг «Вся влада Радам!» не зводився до переміщення осіб, до заміни кадетів есерами і меншовиками в Тимчасовому уряді. Він означав ліквідацію двовладдя і встановлення єдиновладдя і повновладдя Рад, організацію нового типу держави, знищення старої державної машини, яка стоїть над народом, і створення на базі Рад зверху донизу нового державного апарату, що цілком відповідав би інтересам народу.

Лозунг «Вся влада Радам!» в тодішніх умовах не означав заклик до негайного повалення Тимчасового уряду, заклик до збройного повстання. Скидати Тимчасовий уряд силою означало виступити і проти Рад, які пішли на угоду з буржуазним урядом і підтримували його. Ленін, як і Маркс, вважав революцію, збройне повстання загальним правилом, бо жоден відживаючий клас не уступає добровільно, без збройної

боротьби свою владу іншому класові, що іде йому на зміну. Але в конкретних історичних умовах Росії після Лютневої революції створилась, за словами Леніна, можливість, «як виняток», мирного переходу всієї влади до Рад. Буржуазія ще не наслідувалась застосовувати насильство до мас. Сила була на боці народу. Партія більшовиків могла вільно працювати в масах. На відміну від усіх попередніх революцій в руках народу був готовий апарат влади—Ради робітничих і солдатських депутатів. Якби Ради, що представляли робітників і селян, величезну більшість народу, заявили, що беруть на себе всю повноту влади, ніхто не насмілювався б їм протистояти.

На першому етапі лозунг «Вся влада Радам!» означав перехід усієї повноти влади до Рад, єдиновладдя тодішніх Рад, більшість в яких належала есерам і меншовикам. Більш того, мирний розвиток революції означав не тільки мирний перехід влади до даних Рад. Боротьба класів і партій всередині Рад, зміна партій, що мають владу, могли б при єдиновладді і всевладді Рад відбуватись мирно. Дальше переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну могло проходити мирно.

Самий факт передачі влади есеро-меншовицьким Радам не міняв би суті цих партій. Хитання есерів і меншовиків, їх угодовство збереглися б, але це відбувалося б у Радах, що порвали з буржуазією, на очах у широких мас трудящих, які мали право відкликати делегатів, що не виправдали довір'я, із складу Рад. Хитання дрібнобуржуазних партій, які стояли при владі і не були спроможні дати мир, землю, хліб, свободу народам, дискредитували б есерів і меншовиків. Більшовики з Радах, не входячи до уряду, лишачись партією опозиції, критикували б і викривали есерів і меншовиків. Більшовики вимагали б від меншовицько-есерівського уряду розв'язання всіх основних питань революції. Але меншовики і есери не були здатні розв'язати ці питання. Народні маси на своєму досвіді і під впливом роз'яснювальної роботи більшовиків зжили б свої ілюзії щодо меншовиків і есерів, переконувалися б в їх зрадницькій ролі і віддали б керівництво державою більшовицькій партії, яка одна здатна добитися миру, землі, хліба і свободи для трудящих. Зміна уряду відбувалася б в порядку мирної боротьби всередині Рад, які стали б єдиними і повновладними органами державної влади. Так революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства переросла б в соціалістичну диктатуру пролетаріату.

Ленін вважав можливість мирного розвитку революції «надто рідкою в історії і надто цінною». Але обстановка, що створила цю можливість, могла змінитись, і партія опинилася б перед необхідністю брати владу збройним шляхом, як це і сталось. Наполягаючи на цілковитому використанні можливості мирного розвитку, Ленін ні на хвилину не забував і про другий шлях розвитку революції, коли диктатуру буржуазії доведеться скидати збройним повстанням.

Ленін наполегливо вимагав створення Червоної гвардії, зміцнення і згуртування пролетаріату, організації пролетарських і напівпролетарських елементів на селі, завоювання солдатів на бік більшовиків. Партія і в умовах мирного розвитку революції безупинно готувала сили для збройної боротьби за перемогу соціалістичної революції, працювала над створенням політичної армії для її проведення.

Визнання можливості мирного розвитку революції в розумінні переходу влади до Рад і в розумінні дальшої боротьби за диктатуру пролетаріату всередині Рад означало, що партія на якийсь час відкладала висунутий в період війни лозунг перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську. Збереження цього лозунга суперечило б курсові

партії на мирний розвиток революції. Головне завдання полягало в тому, щоб завоювати на бік партії більшість в Радах. В даний період революції, писав Ленін, «громадянська війна перетворюється для нас в мирну, тривалу й терпеливу класову пропаганду» (Твори, т. 24, стор. 202).

У Квітневих тезах Ленін дав оцінку ставлення більшовиків до війни після повалення царизму. Війна не перестала бути імперіалістичною з боку Росії і при новому уряді в силу його буржуазного характеру і за своїми загарбницькими цілями. Тому більшовики повинні боротись проти продовження грабінницької війни, за справді демократичний мир, без усяких анексій і контрибуцій. Але після Лютневої революції більшовики перестали бути пораженцями, бо самодержавство було повалено, в Росії створено Ради, які представляли робітників і селян, не заінтересованих у війні. Ради, взявши владу, могли покінчити з війною. Однак партія не стала і на позиції оборонства, бо це означало б підтримку імперіалістичної війни, оборону буржуазно-поміщицької влади. Лозунгом партії в питанні про війну була вимога передати всю повноту влади Радам. Тільки вони, як представники найширших мас народу, зуміють забезпечити укладення миру в інтересах народу, а не капіталістів. Треба було терпеливо пояснювати «добросовісним оборонцям» нерозривний зв'язок капіталу з імперіалістичною війною і неможливість закінчити війну демократичним миром без повалення влади капіталу. Широку роботу по роз'ясненню характеру війни треба було вести в армії; необхідно було всіляко заохочувати братання солдатів на фронті, бо воно революціонізувало солдатські маси воюючих країн.

Економічна платформа в ленінських тезах зводилася в галузі промисловості до таких вимог: запровадження контролю з боку Рад за суспільним виробництвом і розподілом продуктів, негайне злиття всіх банків країни в один загальний національний банк і запровадження радянського контролю за його діяльністю. В аграрному питанні Ленін пропонував конфіскацію всіх поміщицьких земель і націоналізацію на її основі всіх земель в країні, передачу розпорядження землею в руки Рад селянських і наймитських депутатів.

В галузі партійного життя в ленінських тезах пропонувалося скликати негайно з'їзд партії, переглянути програму партії з метою врахування всього того нового, що нагромадилося з 1903 року. Ленін пропонував змінити назву партії: замість соціал-демократичної, оскільки лідери соціал-демократії майже в усьому світі зрадили соціалізм і перейшли на бік буржуазії, назвати партію комуністичною. Така назва правильно характеризує мету боротьби партії—побудову комунізму. Ленін закликав створити новий, III, Комуністичний Інтернаціонал, вільний від опортунізму, від соціал-шовінізму.

Ленінські тези охоплювали всі сторони боротьби за перехід від революції буржуазно-демократичної до революції соціалістичної. Вони визначали рушійні сили пролетарської революції, намітили етапи переходу, дали економічну, в тому числі аграрну, платформу партії. В ленінських тезах визначена політична форма диктатури пролетаріату—республіка Рад. Тези давали теоретично обґрунтований, конкретний план переходу до соціалістичної революції.

Ленінські тези були зустрінуті в штики всіма буржуазними і угодницькими партіями. Буржуазія намагалась запевнити народ, нібито Ленін не зважає на історію та інтереси країни. У своїй ненависті до Леніна і до ленінської ідеї соціалістичної революції буржуазія при підтримці меншовицьких і есерівських лідерів дійшла до страхітливого наклепу, начебто Ленін зв'язаний з німцями. Меншовики кричали, що Ленін ніби робить «послугу реакції», що «революції загрожує безсумнівна небезпе-

ка» і «Леніну і його прихильникам необхідно дати найрішучішу відсіч». Плеханов договорився до того, що назвав Квітневі тези маячною. Троцький і після Лютневої революції підтримував свою стару ідею «без царя, а уряд робітничий», яка вела до поразки революції, бо розривала союз робітників і селян. Ленін в «Листах про тактику» спеціально підкреслив, що його тези спрямовані проти Троцького, який у своїй схемі «перманентної революції» перестрибував через процес переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. В рядах партії проти Квітневих тез виступили Каменев, Риков, Пятаков і невелика група їх прибічників, які твердили, що Росія не дозріла для соціалістичної революції.

Вся партія протягом двох-трьох тижнів згуртувалася навколо ленінських ідей. Вона була підготовлена до цього всією своєю попередньою історією, всією своєю рішучою боротьбою проти опортунізму. Більшовики були озброєні теорією Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Партія спиралася на вчення Леніна про перемогу соціалізму в одній, окремо взятій країні.

Ідейну згуртованість партії яскраво показала Петроградська загальноміська конференція, яка відкрилась 14 квітня, через 10 днів після проголошення Леніним своїх тез. Переважна більшість делегатів Петроградської конференції, заслухавши доповідь Леніна, висловились за резолюцію Леніна в дусі його тез.

Згуртування партії навколо ленінських тез у масштабі всієї країни завершила VII (Квітнева) Всеросійська конференція партії більшовиків, яка засідала в Петрограді 24—29 квітня 1917 року. На конференції було 133 делегати з ухвальним і 18 з дорадчим голосом, які представляли 80 тисяч членів партії. Конференція обговорила питання: про поточний момент (війна і Тимчасовий уряд та ін.); ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів; перегляд партійної програми; становище в Інтернаціоналі і наші завдання; аграрне питання; національне питання та інші. В основних питаннях: про поточний момент, про аграрне питання, про перегляд партійної програми—доповіді робив Ленін. В основу цих доповідей були покладені Квітневі тези. Одностайність, з якою Всеросійська конференція прийняла ленінські резолюції, свідчила про теоретичну і політичну монолітність партії.

Проти Леніна із співповіддю виступив Каменев. Слідом за меншовиками він говорив, що буржуазно-демократична революція в Росії не закінчилась, а країна ще не дозріла для соціалістичної революції. Каменев виступав проти розриву з Тимчасовим урядом і підтримував меншовицьку пропозицію контролю над урядом, що означало збереження влади в руках буржуазії. Каменев знімав питання про соціалістичну революцію з порядку денного, заперечуючи можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні, в Росії. Каменева підтримав Риков, який заявив, що в Росії немає об'єктивних умов для соціалістичної революції, що поштовх до соціальної революції повинен дати Захід. Ленін викрив капітулянтську позицію Каменева, Рикова та їх численних прибічників, різко виступивши проти заперечення можливості перемоги соціалізму в Росії:

«...Риков говорить, що соціалізм повинен прийти з інших країн з більш розвиненою промисловістю. Але це не так. Не можна сказати, хто почне і хто кінчить. Це не марксизм, а пародія на марксизм» (Твори, т. 24, стор. 210).

Конференція одностайно прийняла резолюцію на доповідь Леніна про поточний момент. Відмітивши, що розвиток капіталізму в усьому світі поставив на порядок денний питання про перехід державної влади в руки пролетаріату для побудови соціалізму, резолюція конференції

підкреслювала керівну роль російського пролетаріату в справі роз'яснення народів «невідкладності ряду практично назрілих кроків до соціалізму». Такими кроками є: націоналізація землі, встановлення державного контролю за всіма банками з об'єднанням їх в єдиний центральний банк, встановлення контролю за страховими установами і найбільшими синдикатами капіталістів. Поряд з цими заходами Ради могли б перейти до запровадження загальної трудової повинності.

«Всі зазначені і подібні заходи,—гласила резолюція,—можуть і повинні бути не тільки обмірковувані і підготовлювані для проведення їх в загальнодержавному масштабі при умові переходу всієї влади до пролетарів і напівпролетарів, але й здійснювані місцевими революційними органами всенародної влади, коли для цього є можливість» («К П Р С в резолюціях...», ч. I, стор. 327).

Резолюція конференції підтвердила лєнінське вчення про можливість перемоги соціалізму в окремо взятій країні, в Росії. Резолюція ця була спрямована і проти напівменшовицької позиції Каменєва та його прибічників, які відмовлялися від соціалістичної революції, і проти авантюристичної, згубної для перемоги революції політики Троцького.

Квітєва конференція прийняла написану Лєніним резолюцію про ставлення до війни. Конференція вказала, що перехід влади в Росії до уряду поміщиків і капіталістів не змінив імперіалістичного характеру війни. Тому пролетарська партія не повинна підтримувати ні війну, ні уряд, ні його позики. Конференція протестувала проти наклепів, поширюваних капіталістами, нібито більшовики співчують сепаратному мирові з Німеччиною. «Ми вважаємо німецьких капіталістів,—гласить резолюція,—такими ж розбійниками, як і капіталістів російських, англійських, французьких та ін., а імператора Вільгельма таким же коронованим розбійником, як Миколу II і монархів англійського, італійського, румунського та всіх інших» (там же, стор. 314). Війну можна закінчити тільки одним шляхом: шляхом переходу всієї державної влади в руки Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

У доповіді з аграрного питання Лєнін особливо спинився на класовому змісті вимоги про конфіскацію поміщицької землі і націоналізацію всієї землі. Безоплатна конфіскація поміщицької землі передусім задовольняла вікові сподівання селянства, але разом з тим вона підривала основи панування поміщиків та буржуазії. Поміщицька власність була оплотом кріпосників-поміщиків і запорукою можливого відновлення монархії. Конфіскація поміщицької землі є гарантія проти відновлення монархії. Оскільки ж поміщицькі землі заставлені в банках, то конфіскація поміщицької землі є найтяжчим ударом і по буржуазній власності. Націоналізація всієї землі звільнить землекористування від усяких кріпосницьких залишків.

Крім того, як записано в запропонованій Лєніним резолюції, «націоналізація землі, як скасування приватної власності на землю, означала б на практиці такий могутній удар приватній власності на всі засоби виробництва взагалі, що партія пролетаріату повинна всіляко сприяти такому перетворенню» (там же, стор. 316). Партія рішуче виступила проти спроби Тимчасового уряду і угодовців відтягти розв'язання аграрного питання до Установчих зборів і радила селянам брати землю негайно і організовано.

Перемога соціалістичної революції багато в чому залежала від того, чи вдасться пролетаріатові повести за собою трудящих пригноблених націй. На конференції з доповіддю в національному питанні виступив Й. В. Сталін. Він виклав національну політику партії, основу на лєнін-

ських принципах. Сталін показав, що послідовна боротьба партії за право націй на самовизначення аж до відокремлення є вирішальною умовою, яка забезпечує партії підтримку пригноблених націй. Викривши націоналістичний лозунг бундівців про культурно-національну автономію, Сталін виклав такі положення національної політики партії: 1) визнання за народами права на відокремлення; 2) для народів, які лишаються в межах даної держави,—обласна автономія; 3) для національних меншостей — особливі закони, що гарантують їм вільний розвиток; 4) для пролетарів усіх національностей даної держави — єдиний, неподільний пролетарський колектив, єдина партія.

Проти національної політики партії виступив Пятаков, що повторив ті самі доводи, які він висував проти Леніна в роки війни. Пятаков твердив на конференції, що лозунг самовизначення націй аж до відокремлення є нібито реакційний лозунг, бо національна держава—пройдений етап, вона неможлива в умовах імперіалізму; треба вести боротьбу проти національних рухів. Ленін піддав нищівній критиці цю точку зору, яка на ділі означала відмовлення пролетаріату використати національні резерви революції і прирікала революцію на поразку.

Конференція прийняла резолюцію, написану Леніним. Основним пунктом резолюції було положення про визнання за всіма націями, які входять до складу Росії, права на вільне відокремлення і на утворення самостійної держави. Тільки визнання такого права забезпечувало солідарність робітників різних націй. Разом з тим в резолюції говорилось про недопустимість змішувати право на самовизначення з питанням про доцільність відокремлення тієї чи іншої нації. Це питання партія повинна розв'язувати в кожному окремому випадку з точки зору всього суспільного розвитку та інтересів боротьби пролетаріату за соціалізм.

Партія вимагала для тих народів, які побажають лишитися в межах єдиної держави, якнайширшої автономії і видання особливих законів, що гарантували б вільний розвиток національних меншостей, оголошували б недійсними будь-які привілеї однієї з націй, будь-які порушення прав національних меншостей.

Конференція осудила меншовицько-бундівську «культурно-національну автономію», як таку, що штучно розмежовувала робітників, які живуть в одній місцевості і навіть працюють на одних і тих самих підприємствах, і посилювала зв'язок робітників з буржуазною культурою окремих націй. Резолюція відзначала, що інтереси робітничого класу вимагають злиття робітників усіх національностей в єдиних пролетарських організаціях — політичних, професійних, кооперативно-освітніх і т. д.

«Тільки таке злиття в єдиних організаціях робітників різних національностей,—гласила резолюція,—дає можливість пролетаріатові вести переможну боротьбу з міжнародним капіталом і з буржуазним націоналізмом» («К П РС в резолюціях...», ч. I, стор. 322).

На доповідь Леніна конференція визнала за необхідне переглянути партійну програму, вказавши, в якому напрямі повинен іти цей перегляд. Необхідно було дати оцінку імперіалізму і епохи імперіалістичних воєн у зв'язку з соціалістичною революцією, що тоді насувалась; виправити в програмі положення про державу; внести вимогу про введення республіки Рад; вилучити або виправити застарілі частини програми, зокрема переробити аграрну програму відповідно до прийнятої резолюції в аграрному питанні, вставити вимогу про націоналізацію ряду найбільш підготовлених до того монополій і т. п.

В питанні про Інтернаціонал Ленін пропонував порвати з Ціммер-

вальдським об'єднанням і негайно почати будувати новий Інтернаціонал, у крайньому разі слід залишитись в об'єднанні тільки з інформаційною метою. Проти цієї пропозиції виступив Зінов'єв, наполягаючи на збереженні блоку з циммервальдіями, які не порвали зв'язку з оборонцями.

Конференція вирішила залишитись у циммервальдському блоці, відстоюючи там тактику циммервальдської лівої. Ленін вважав це рішення помилковим. Згодом точка зору Леніна була визнана правильною. На початку травня ЦК одностайно ухвалив послати делегатів на Циммервальдську конференцію, що скликала, надавши їм право негайно покинути конференцію і вийти з Циммервальдського союзу, якщо вона висловиться за яке б то не було зближення чи обговорення справ разом з соціал-шовіністами.

Конференція доручила ЦК взяти на себе ініціативу і приступити до створення III Інтернаціоналу. На конференції було обрано ЦК на чолі з Леніним.

Квітнева конференція була першою легальною конференцією більшовицької партії, проведеною в Росії, вона за своїм значенням дорівнювала з'їздові. Конференція озброїла партію планом боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Вона викрила і відкинула опортуністичну лінію Каменева, Пятакова та інших, яка прирікала революцію на поразку. Рішення Квітневої конференції показали робітничому класові і всім трудящим, який є єдиний шлях виходу країни з війни і розрухи, визволення від експлуатації і ліквідації загрози поневолення Росії іноземними імперіалістами, шлях боротьби за перемогу соціалістичної революції в Росії.

3. БОРОТЬБА ПАРТІЇ ЗА МАСИ В ПЕРІОД ДВОВЛАДДЯ. ЛИПНЕВІ ДНІ.

Озброєна рішеннями Квітневої конференції, партія розгорнула величезну роботу в масах. Вона йшла в народ з ясною і цільною програмою, що говорила про те, як добитися миру, землі, хліба.

Партія більшовиків виступала в ролі захисника інтересів і керівника всіх експлуатованих і знедолених. Більшовики піднімали на боротьбу всі верстви трудящих і спрямовували різні революційні потоки в єдине русло боротьби проти капіталізму, за соціалізм.

У боротьбі за перехід всієї повноти влади до Рад прямим і головним класовим ворогом трудящих, як підкреслював Ленін, була буржуазія. Але вона спиралась на підтримку угодовців, які переважали в Радах. Есери і меншовики були основною соціальною опорою буржуазії. Завдання полягало в тому, щоб вибити з-під ніг буржуазії цю опору. Треба було вирвати керівництво в Радах та в інших масових організаціях з рук есерів і меншовиків, ізолювати їх від мас. Тому з метою розгрому буржуазії більшовики завдали основного удару по її соціальній опорі, по «найближчих противниках», як писав Ленін, по угодовцях.

Основна робота партії проводилась в масових організаціях, насамперед в Радах робітничих і солдатських депутатів, Радах селянських депутатів і солдатських комітетах. Ради робітничих депутатів уже протягом березня були створені майже по всій країні, в усіх промислових центрах і містах. В губернських, повітових містах і промислових центрах було створено близько 400 Рад, крім Рад, що були на багатьох шахтах Донбасу і в деяких інших районах. Ради селянських депутатів появились пізніше, ніж Ради робітничих депутатів. На початок літа їх було близько 400. В армії в усіх ротах, полках і у вищих з'єднаннях як на фронті, так і в гарнізонах було створено солдатські комітети. Якщо брати самі тільки полкові комітети, то число їх перевищувало кілька сотень. Для армії видавались газети «Солдатская правда» і «Окопная

права». Величезна робота проводилась у профспілках, фабзавкомках та інших масових організаціях. Так крок за кроком партія створювала політичну армію для штурму капіталізму.

Партія переконувала трудящих у правоті більшовицьких ідей. Правоту більшовиків показали події, що розгорнулися в країні ще напередодні і під час Квітневої конференції.

18 квітня (за старим стилем) трудящі Росії відзначили свято 1 Травня. Уперше робітники і солдати вільно вийшли на демонстрацію. Більшість прапорів і плакатів була присвячена вимозі про демократичний мир. Саме в цей день міністр закордонних справ Мілюков розіслав ноту союзним державам, якою підтвердив, що Тимчасовий уряд додержуватиме всіх договорів царського уряду і Росія продовжуватиме війну до рішучої перемоги. 20 квітня робітники і солдати, які лише два дні тому демонстрували під лозунгом миру, дізналися про ноту Мілюкова. Вдень на вулиці вийшли солдати петроградського гарнізону і рушили до Маріїнського палацу, де засідав Тимчасовий уряд. В руках у них були плакати з вимогами: «Вся влада Радам!», «Геть війну!», «Геть Мілюкова!», «Геть Гучкова!». До солдатів стали приєднуватись робітники. В місті почалися мітинги.

У відповідь на виступ робітників і солдатів прихильники Тимчасового уряду організували контрдemonстрацію під лозунгом довір'я урядові.

Того ж дня, 20 квітня, зібрався Центральний Комітет партії більшовиків. В написаній Леніним резолюції ЦК вказував, що в силу свого класового характеру буржуазний Тимчасовий уряд не може закінчити імперіалістичну війну. Разом з тим ЦК застерігав проти таких лозунгів, як «Геть Мілюкова!» або «Геть Гучкова!». Буржуазія та її есеро-меншовицькі союзники можуть піти на маневр: вони зроблять деяку перестановку в складі уряду і скажуть народові, що тим самим змінилась і політика уряду. Тільки революційний пролетаріат, що візьме у свої руки державну владу при підтримці більшості народу, створить в особі Рад такий уряд, якому повірять робітники всього світу і який один спроможний буде швидко закінчити війну.

На заклик партії більшовиків 21 квітня робітники Петрограда припинили роботу і вийшли на демонстрацію. Понад 100 тисяч демонстрантів ішло з вимогою миру.

Вся буржуазна і дрібнобуржуазна преса почала обвинувачувати більшовиків у тому, що вони готують громадянську війну. Це означало звалювати з хворої голови на здорову: ініціатори розв'язування громадянської війни обвинувачували в цьому тих, проти кого вони готували атаку. 21 квітня ЦК більшовиків прийняв резолюцію, в якій рішуче спростував наклеп буржуазних і есеро-меншовицьких газет, нібито більшовики загрожують громадянською війною. ЦК закликав усіх робітників провадити перевибори делегатів до Рад, виганяти угодовців і посилати туди справжніх представників народу.

Під час демонстрації невелика група членів Петербурзького комітету (С. Багдатьян та інші) без погодження з комітетом висунула лозунг «Геть Тимчасовий уряд!». Центральний Комітет прийняв 22 квітня резолюцію Леніна, в якій цей лозунг осуджувався як неправильний, авантюристичний, бо він означав заклик до повстання і суперечив курсові партії на мирний розвиток революції, мирне завоювання більшості в Радах на бік пролетаріату.

Демонстрації відбулись у Москві, на Уралі, Україні та в інших містах і районах країни.

Квітневі події не були звичайною демонстрацією. У квітневі дні

виступили одночасно пролетаріат і буржуазія, поставивши перед широкими масами питання: з ким іти? Багато з тих, хто «добросовісно помилявся» і повірив угодовцям, переконались, що тільки пролетаріат, взявши владу, може закінчити війну. Квітнева демонстрація вікликала «вимивання» середніх елементів, за визначенням Леніна, тобто прискорила перехід хитких елементів на бік революційного пролетаріату. Тим самим квітнева демонстрація сприяла прискоренню і зростанню буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Квітнева демонстрація поклала початок кризі влади. Тимчасовий уряд, який думав шляхом змови добитись єдиновладдя, виявився безсилим. Він вирішив піти на новий маневр, підказаний йому іноземними імперіалістами,—розширити склад уряду, ввівши до нього есерів і меншовиків для обману народу. 5 травня між Тимчасовим урядом і есеро-меншовицьким виконкомом Петроградської Ради було досягнуто угоди про введення до складу уряду представників партій есерів і меншовиків. Було створено так званий коаліційний уряд, до складу якого увійшли угодовці: В. Чернов — від есерів, І. Церетелі і М. Скобелев — від меншовиків та інші. Меншовики, які під час першої російської революції заперечували допустимість участі в революційному уряді робітників і селян, на цей раз увійшли до контрреволюційного уряду буржуазії. Ця коаліція закріпила блок між великою і дрібною буржуазією, який фактично склався ще на початку революції. Буржуазний уряд був врятований есерами і меншовиками, що відкрито перейшли на бік буржуазії.

Коаліційний уряд не усунув причин кризи. Жодне завдання революції не було розв'язане. Розруха, яка почалася задовго до революції і далі посилювалась. У травні в усіх промислових районах безперервно проходили страйки під лозунгом поліпшення економічного становища; робітники, ламаючи опір капіталістів, явочним порядком запроваджували восьмигодинний робочий день. Страйкова хвиля супроводилася все наростаючими аграрними заворушеннями. В селах селяни, не чекаючи Установчих зборів, самі встановлювали розмір плати за орендовану у поміщиків землю, відбирали у поміщиків необроблювані землі і засівали їх. На початок липня вже 43 губернії були охоплені рухом селян. Вони піднімались проти поміщиків, всупереч есерівським керівникам, які сиділи в Радах. Величезну роль у завоюванні широких селянських мас відіграв виступ Леніна 22 травня на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів, на якому Ленін виклав більшовицьку платформу в аграрному питанні. Робітничий і селянський рух впливав на армію; продовження війни викликало обурення і посилювало революційний настрій солдатів.

Чим далі поглиблювалась революція, тим більше буржуазія намагалась використати єдиний, на її думку, засіб порятунку — примусити армію наступати на фронті. Розрахунок буржуазії був простий. В разі успіху наступ зміцнив би владу уряду, дав би йому змогу обрушитись на більшовиків і розігнати Ради. В разі невдачі наступу можна було звалити вину на більшовиків, обвинуватити їх у розкладі армії, заборонити їх діяльність, а потім розігнати і Ради.

Але буржуазія розуміла, що тільки силою примусити солдатів продовжувати війну не вдасться. Призначений на той час військовим міністром, Керенський задалегідь підготував наказ про наступ, але не вказав, коли його почати. Він хотів добитись затвердження свого рішення I Всеросійським з'їздом Рад, який зібрався 3 червня. В роботі з'їзду брало участь понад 1000 делегатів, з них тільки 105 делегатів були більшовики. Переважну більшість делегатів становили есери і меншовики. Найважливішим питанням на порядку денному було питання про ставлення до Тимчасового уряду. Есери і меншовики виступили за збережен-

ня блоку з буржуазією. Захищаючи коаліцію, лідер меншовиків Церетелі заявив, що в Росії немає жодної політичної партії, яка взяла б на себе одна всю владу. У відповідь на це Ленін заявив: «Є така партія!». Діставши слово, Ленін розгорнув перед делегатами більшовицьку програму, закликаючи передати всю повноту влади Радам.

Угодовці мобілізували всі свої сили, щоб довести, що лозунг «Вся влада Радам!» нездійсненний. Вони провели резолюцію, яка схвалювала коаліцію з буржуазією і визнавала правильною політику Тимчасового уряду.

Більшовики вирішили показати з'їздові, наскільки позиція його більшовості розходиться з думкою передових верств пролетаріату і армії. ЦК партії більшовиків закликав робітників і солдатів Петрограда вийти 10 червня на демонстрацію під лозунгами: «Вся влада Радам!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Робітничий контроль над виробництвом!», «Проти політики наступу!».

Але 9 червня, напередодні демонстрації, есери і меншовики вирішили не допустити демонстрації. Керований ними з'їзд прийняв резолюцію, яка забороняла демонстрацію.

Відмінити демонстрацію було важко. А не підкоритися рішенню з'їзду означало протипоставити себе з'їздові. Пізно вночі 9 червня ЦК більшовицької партії вирішив підкоритися постанові з'їзду і закликав робітників і солдатів відмовитися від виступу. Члени ЦК, ПК, активні працівники партії протягом усієї ночі об'їжджали райони, фабрики і заводи, відвідували військові казарми, роз'яснювали робітникам і солдатам рішення партії і закликали до його виконання. Ні один завод, ні один полк не вийшов на демонстрацію. Це було свідченням зростання впливу партії, її вміння підтримувати зв'язки з масами і відступити в потрібний момент.

Усі газети наступного дня почали цькування більшовиків. Лідери меншовиків на з'їзді обвинувачували більшовиків у змові і вимагали обеззброїти більшовиків. Відмінивши демонстрацію, з'їзд доручив своїм делегатам відвідати заводи і фабрики, і там вони пересвідчилились, що справа не у «змові» більшовиків, а в настрої всього пролетаріату і гарнізону столиці. Побуюючи цілковитої втрати впливу в масах, президія з'їзду вирішила організувати демонстрацію, але під своїм керівництвом. Демонстрацію було призначено на 18 червня. День демонстрації лідери з'їзду вибрали не випадково. Заручившись підтримкою з'їзду, Керенський дав наказ почати наступ на Південно-Західному фронті 18 червня. Демонстрація, намічена на цей же день, мала приховати плани буржуазії, схвалити наступ на фронті.

У призначений день — 18 червня — в Петрограді розгорнулась масова демонстрація, в якій взяло участь до 500 тисяч чоловік. Більшовики прийняли рішення брати участь у демонстрації під своїми лозунгами. Величезна більшість демонстрантів ішла з лозунгом «Вся влада Радам!». Тільки невелика група вийшла з лозунгом довір'я Тимчасовому урядові.

Гігантський розмах демонстрації і переважання в ній більшовицьких лозунгів свідчили, що пролетаріат і гарнізон столиці йдуть за більшовиками. Демонстрація показала, що маси не довіряють не тільки Тимчасовому урядові, але й політиці угоди з буржуазією, яку проводили есери і меншовики.

Наступ російських військ на фронті провалився, і контрреволюція негайно почала здійснювати задуманий нею план на випадок невдачі: звалити всю вину на більшовиків.

2 липня, як тільки в Петрограді була одержана звістка про невдачу наступу, кадети — члени уряду — заявили про вихід з уряду. Крок цей

був розрахований на те, що лідери есерів і меншовиків побояться одні лишитися при владі і згодяться на умови кадетів: роззброєння робітників, виведення революційних військ з Петрограда, а головне—заборона партії більшовиків.

Але кагети не врахували настрою народу: вони думали створити кризу в уряді і недобачили, як назріла політична криза в столиці, а потім і в країні. 3 липня вранці у 1-му кулеметному полку в Петрограді на зборах ротних і полкового комітетів, присвячених виборам делегатів до виконкому Ради, солдати з обуренням говорили, що невинна війна триває, що народ голодує, а буржуазія наживається, що уряд веде країну до катастрофи. Пролетари вимоги обговорити питання про збройний виступ і повалення Тимчасового уряду. Вирішено було послати делегатів в інші полки і на заводи з пропозицією взяти участь у виступі. Делегати скрізь зустрічали підтримку.

Партія підтримувала революційні настрої в масах, але вона була проти негайного виступу. У робітників і солдатів Петрограда вистачило б сил скинути Тимчасовий уряд і взяти державну владу в свої руки, але вдержати цю владу вони не змогли б, бо в той час більшість народу в країні йшла ще за есерами і меншовиками. Тому 3 липня Центральний Комітет постановив утриматись від виступів і демонстрацій. Проте стримати маси було вже неможливо. На заводах, в полках і на кораблях Балтійського флоту вислухували представників партії, але вимагали виступу. Нависла загроза, що маси вийдуть на вулиці і буржуазний уряд розстріляє демонстрацію, оголосивши її збройним повстанням.

Центральний Комітет скасував свою постанову і вирішив взяти участь у виступі з метою перетворити його в мирну і організовану демонстрацію під лозунгом «Вся влада Радам!». Наступного дня розгорнулася величезна демонстрація, в якій взяло участь понад 500 тисяч чоловік. Робітники йшли під охороною озброєної Червоної гвардії, солдати йшли зі зброєю в руках. В демонстрації взяло участь кілька тисяч кронштадтських моряків.

Демонстранти виділили 90 представників, які передали Центральному Виконавчому Комітетові Рад, що засідав у Таврійському палаці, вимогу про взяття всієї влади Радами. Але есери і меншовики думали про інше. Вони змовлялися з урядом про розгром демонстрації. Було дано розпорядження викликати з фронту війська, вірні Тимчасовому урядові. В деяких районах — на розі Невського і Садової, на Литейному проспекті та в інших місцях — юнкери і козаки обстріляли демонстрантів.

З фронту прибули спеціально викликані війська. Буржуазний уряд перейшов до репресій. В робітничих кварталах ішли повальні обшуки. Контрреволюціонери відбирали зброю у робітників. Почалося роззброєння полків, які брали участь в демонстрації. З особливою ненавистю контрреволюція накинулася на більшовиків. 6 липня була розгромлена друкарня «Труд», придбана на гроші, які зібрали робітники для партії більшовиків. Газету «Правда» було заборонено. Того ж дня контрреволюціонери вбили робітника Воїнова тільки за те, що він виніс з друкарні «Листок правди», випущений партією замість закритої «Правды».

Контрреволюційні власті почали арештовувати активістів партії. Було наказано що б то не стало розшукати і затримати Леніна. До розшуків Леніна Тимчасовий уряд, куди входили есери і меншовики, які зображали себе революціонерами, не посоромився залучити чинів колишньої царської охоранки. В хід було пущено давно заготовлену фальшивку—наклеп про зв'язки більшовиків з Німеччиною. Прокурор дав розпорядження про арешт і притягнення Леніна і ряду інших більшовиків до відповідальності нібито за зраду і організацію збройного повстан-

ня. Командуючий військами Петроградського військового округу генерал Половцев наказав командирові загону, спеціально створеного для розшуків Леніна, розстріляти його на місці. Партія сховала свого вождя в підпіллі. Спочатку Ленін переховувався в Петрограді, а потім за містом, за озером Разлів. Буржуазія пробувала влаштувати пастку. Вся кадетська і есеро-меншовицька преса вимагала явки Леніна на суд. Контрреволюція з допомогою есерів і меншовиків намагалась обезглавити партію. По всій країні почався розгул контрреволюції. На фронті військовий міністр Керенський запровадив смертну кару. З допомогою есеро-меншовицьких комітетів власті почали роззброювати революційні частини не тільки на фронті, але і в тилу. Особливо посилились репресії після призначення верховним головнокомандуючим генерала Корнілова.

Липневі дні змінили обстановку і співвідношення класових сил в країні. Меншовики и есери завершили свою політику угод з буржуазією остаточним переходом у табір контрреволюції. З партій угоди з буржуазією есери і меншовики перетворилися в партії пособників контрреволюції. Закінчилося двовладдя. Буржуазія добивалась єдиновладдя. Вся повнота влади перейшла в її руки. Есеро-меншовицькі Ради стали додатком буржуазного уряду.

Але буржуазії не вдалося придушити революційні маси. Більшовики зуміли вчасно відступити і вивести з-під удару свої основні сили.

4. VI З'їзд ПАРТІЇ. КУРС ПАРТІЇ НА ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ.

Із зміною обставинки і співвідношення сил в країні мали змінитися і тактика і лозунги партії. У статті під назвою «До лозунгів» Ленін показав, що політичне становище в Росії після 4 липня докорінно відрізняється від становища в період 27 лютого — 4 липня. Закінчився етап мирного розвитку революції, який був тоді можливий і найбільш бажаний. Есери і меншовики своїм зрадництвом зірвали мирний шлях розвитку. Тепер, після переходу всієї влади в руки контрреволюції, робітничий клас міг взяти владу тільки шляхом збройного повстання.

Разом з тим Ленін застерігав, що негайний виступ проти уряду був би помилковим. Рішучий штурм можливий тільки при новому революційному піднесенні в найглибших масах.

Ленін запропонував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам!». Це не означало відмовлення від Радянської республіки як нового типу держави. Мова йшла про те, що Ради при даному складі, керовані есерами і меншовиками, які відкрито перейшли в табір контрреволюційної буржуазії і які обагрили свої руки в крові народу, не можуть бути органами влади народу.

«Ради можуть і повинні будуть з'явитись в цій новій революції,— писав Ленін,— але не теперішні Ради, не органи угодовства з буржуазією, а органи революційної боротьби з нею. Що ми і тоді будемо за побудування всієї держави за типом Рад, це так. Це не питання про Ради взагалі, а питання про боротьбу з даною контрреволюцією і з зрадництвом *даних* Рад» (Твори, т. 25, стор. 166—167).

Розробленням питань революції, в тому числі нової тактики, питань, що виникали у зв'язку з зміною обстановки, зайнявся VI з'їзд партії. З'їзд працював у Петрограді з 26 липня по 3 серпня 1917 року. Він змушений був працювати напівлегально. У буржуазній і дрібнобуржуазній пресі посилювалось цькування більшовиків. Тимчасовий уряд надав право міністрам військових і внутрішніх справ забороняти всякі з'їзди, тобто

розпорядився заборонити VI з'їзд. Справа дійшла до того, що іноземні імперіалісти відкрито вимагали розігнати з'їзд і заарештувати делегатів.

Але плани контрреволюції були зірвані. Робітники пильно охороняли з'їзд своєї партії.

Ленін не міг бути на з'їзді, але він керував його роботою. За озеро Разлив приїжджали до Леніна члени ЦК. Ленін підготував тези «Про політичне становище». Статті Леніна «До лозунгів», «Уроки революції» та інші лягли в основу резолюцій з'їзду.

Одним з перших питань з'їзд обговорив питання про явку Леніна на суд. З'їзд висловився за неявку Леніна на суд і виразив протест проти обурливого цькування вождя революційного пролетаріату.

Основними питаннями з'їзду були: політичний звіт Центрального Комітету і питання про політичне становище. По обох питаннях доповіді робив Й. В. Сталін. В основу доповідей були покладені настанови Леніна.

«Тепер,— говорилося в резолюції, прийнятій з'їздом на доповідь про політичне становище,—мирний розвиток і безболісний перехід влади до Рад стали неможливі, бо влада вже перейшла на ділі в руки контрреволюційної буржуазії.

Правильним лозунгом тепер може бути тільки повна ліквідація диктатури контрреволюційної буржуазії. Тільки революційний пролетаріат, при умові підтримки його біднішим селянством, в силі виконати це завдання, що є завданням нового піднесення» («К П РС в резолюціях...», ч. I, стор. 350).

Таким чином, VI з'їзд партії вказав, що влада в руки пролетаріату і біднішого селянства може перейти тільки в результаті збройного повстання, в результаті повалення диктатури буржуазії.

Проти курсу партії на соціалістичну революцію виступив Бухарін, який твердив, що селяни перебувають у блоці з буржуазією і не підуть за робітничим класом. Й. В. Сталін, спростовуючи це опортуністичне твердження, показав, що Бухарін покинув ґрунт марксизму, підійшовши до селянства без класового аналізу. Є різні селяни: можливі підтримують імперіалістичну буржуазію, а селянська біднота підтримує пролетаріат в його боротьбі за перемогу революції. На з'їзді Й. В. Сталін дав відсіч Преображенському, що запропонував до резолюції поправку, в якій заперечувалась можливість перемоги соціалістичної революції в Росії і говорилося, що тільки при наявності пролетарської революції на Заході можна буде спрямувати країну по соціалістичному шляху.

«Не виключена можливість,—говорив Сталін,—що саме Росія буде країною, яка прокладатиме шлях до соціалізму... Треба відкинути віджиле уявлення про те, що тільки Європа може вказати нам шлях» (Твори, т. 3, стор. 185).

З'їзд відкинув троцькістські пропозиції Преображенського і Бухаріна. Резолюція була прийнята одноголосно при чотирьох, що утримались.

Звіт про організаційну роботу ЦК зробив Я. М. Свердлов. За три місяці, що минули після Квітневої конференції, партія виросла втриє: на Квітневій конференції було представлено 78 організацій з 80 тисячами членів партії, а на час VI з'їзду партія налічувала 162 організації з 240 тисячами членів. Центральний Комітет за короткий строк добився згуртування всієї партії.

З'їзд висловився проти якого б то не було об'єднання з оборонцями, відмітивши, що єдність можлива тільки з меншовиками-інтернаціоналістами, які порвали на ділі з меншовиками-оборонцями.

З'їзд прийняв до партії «міжрайонців» на чолі з Троцьким, які заявили, що вони згодні з усіма положеннями більшовизму. Ця група склалася ще до війни з частини хитких, по-примиренському настроєних щодо опортуністів більшовиків і меншовиків-троцькістів. Під час війни «міжрайонці» займали центристські позиції, хитаючись між більшовиками і меншовиками. «Міжрайонці» визнавали війну імперіалістичною, були проти оборонства, але в той же час не погоджувались на цілковитий розрив з меншовиками. Тепер вони порвали з оборонцями. Як показало життя, деякі «міжрайонці», наприклад, Володарський, Урицький, дійсно порвали із своїми центристськими хитаннями, а Троцький з невеликою групою прибічників тільки на якийсь час припинив боротьбу проти більшовизму і увійшов до партії, щоб, перебуваючи в ній, боротися проти ленінізму і нав'язати свою опортуністичну, антисоціалістичну політику.

Зміна умов роботи партії після виходу з підпілля і швидке зростання її вимагали внесення деяких доповнень у партійний статут. До першого параграфу статуту, параграфу, який визначає, що членом партії вважається кожний, хто визнає програму партії, входить в одну з її організацій і сплачує членські внески, додано: «підкоряється всім постановам партії». У статут партії було внесено пункт: нові члени приймаються місцевими партійними організаціями за рекомендацією двох членів партії і затверджуються загальними зборами членів організації. У новому статуті підкреслювалось, що всі організації партії будуються на началах демократичного централізму, вказувалось, що партійні організації об'єднуються по районах і областях. Була передбачена регулярність скликання з'їздів (щороку) і пленумів ЦК (не рідше 1 разу на 2 місяці).

З'їзд заслухав доповідь і прийняв резолюцію про взаємовідношення партії і профспілок. Підтвердивши рішення партії проти меншовицької теорії нейтральності профспілок, з'їзд постановив: всіляко сприяти згуртуванню всіх робітників у спілки; всім членам партії вступити в спілки і створити в них свої фракції; боротися за створення міжнародної організації, в яку увійдуть спілки, що відкидають підтримку імперіалістичної війни і стоять на точці зору класової боротьби.

Окремо з'їзд спинився на роботі серед молоді, висловившись за створення організаційно не підпорядкованих партії, але ідейно керованих нею спілок молоді. З'їзд підкреслив, що партія повинна прагнути зробити ці спілки з самого початку соціалістичними, які мають завдання розвивати класову самосвідомість молодих робітників і робітниць і вести їх пліч-о-пліч з революційним авангардом пролетаріату.

VI з'їзд обговорив економічну платформу партії. В резолюції з'їзду відзначалось, що країна переживає глибоку економічну кризу і «падає в безодню остаточного економічного розпаду і загибелі». Кризу цю свідомо поглиблює буржуазія, щоб використати її проти революції. Єдиним виходом з критичного становища є перехід влади в руки пролетаріату і біднішого селянства. Тільки ці класи, взявши владу, можуть врятувати країну шляхом таких революційних заходів: націоналізації і централізації банкової справи; націоналізації ряду монополій (нафтових, кам'яновугільних, цукрових, металургійних і транспорту); відмовлення від сплати зовнішніх і внутрішніх боргів з додержанням інтересів дрібних власників; встановлення дійсно робітничого контролю, який повинен поступово перейти в повне регулювання виробництва; організації правильного обміну між містом і селом з допомогою кооперативів і продовольчих комітетів з метою постачання місту необхідних продуктів сільського господарства, а селу — фабрикати, сільськогосподарських знарядь, ма-

шин. Резолюція закликала всі робітничі організації: профспілки, фаб-завкоми, Ради — заохочувати проведення цих заходів, розвивати в цій справі ініціативу, добиватися запровадження їх в загальнодержавному масштабі.

Через усі рішення з'їзду проходить ленінська ідея союзу пролетаріату і селянства як умови перемоги революції. VI з'їзд, який відбувся напередодні нового піднесення революції, всі свої рішення сконцентрував навколо найважливішої настанови: підготувати пролетаріат і бідніше селянство до збройного повстання, до перемоги соціалістичної революції. З'їзд звернувся з маніфестом до всіх трудящих, до всіх робітників, солдатів і селян, закликаючи їх готуватись до вишальної сутички з буржуазією під прапором більшовицької партії.

5. РОЗГРОМ КОРНІЛОВЩИНИ. ПІДГОТОВКА ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ. ПЕРЕМОГА ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

Добившись єдиновладдя, буржуазія намагалась довести до кінця свій план ліквідації революції і відновлення в Росії монархії. Одним із засобів виконання цього плану був дальший розвал промисловості. Ця політика була зухвало виражена в заяві мільйонера Рябушинського, що «кістлява рука голоду» повинна схопити за горло революцію і задушити її. Капіталісти закривали заводи і викидали десятки тисяч робітників на вулицю. Незвичайний розгул спекуляції охопив усю країну. Ціни на товари швидко зростали. Трудящі переживали муки голоду. Країні загрожувала повна економічна катастрофа і закабалення іноземним капіталом.

Не обмежуючись заходами економічного характеру, контрреволюція готувала запровадження військової диктатури. Роль військового диктатора за погодженням з американським і англо-французьким урядами покладалась на головнокомандуючого генерала Корнілова. Щоб приховати підготовку контрреволюційного перевороту, було вирішено скликати Державну нараду з представників усіх заможних верств населення. Побоюючись революційних робітників Петрограда, буржуазія вирішила провести Державну нараду в Москві, де обстановка здавалась їй більш спокійною.

ЦК партії більшовиків запропонував Московському комітетові організувати одноденний страйк протесту проти змови буржуазії. В день відкриття Державної наради, 12 серпня, застрайкувало понад 400 тисяч робітників Москви. Дружний страйк московських робітників зірвав плани контрреволюції. Стало ясно, що добитись виконання свого плану контрреволюція може тільки збройною силою. Буржуазія вирішила на-в'язати народові громадянську війну. Корнілов приступив до мобілізації необхідних бойових сил. Йому обіцяли допомогу представники США, Англії, Франції. Корнілов вів переговори з генералами про зняття військ з фронту. Зрадники батьківщини не спинялись перед тим, щоб відкрити дорогу ворогові вглиб Росії. Вони вважали трудящих своєї країни більш небезпечними ворогами, ніж іноземних завойовників.

25 серпня Корнілов рушив 3-й кінний корпус на Петроград. Складність становища полягала в тому, що Корнілов вчинив заколот немовби проти Тимчасового уряду. Есери і меншовики так і намагались змалювати справу: вони закликали до захисту Тимчасового уряду. Ленін запропонував партії мудру тактику. Піднімаючи маси проти Корнілова, партія роз'яснювала, що кличе маси не на захист Тимчасового уряду, який є співучасником корніловського виступу. Партія повела боротьбу проти кандидата у військові диктатори, не припиняючи викриття Тим-

часового уряду з його есеро-меншовицькими пособниками. На заклик більшовиків народні маси піднялись проти Корнілова. Робітники столиці взялися до зброї. Почали швидко формуватися нові загони Червоної гвардії. Виступ Корнілова був придушений робітниками і селянами, організованими партією більшовиків. Корнілов і його співучасники на вимогу мас були заарештовані. Спроба буржуазії і поміщиків роздавити революцію провалилась.

Враховуючи велику небезпеку для революції корніловського заклоту і беручи до уваги піднесення масового руху і виступи багатьох Рад проти Корнілова, Ленін запропонував есерам і меншовикам, які все ще переважали в Радах, взяти владу в руки Рад. Партія хотіла використати останню можливість взяття влади Радами і забезпечення мирного розвитку революції. Але есери і меншовики, які міцно зв'язали себе з буржуазією, відмовились від єдиної, що лишилася ще, можливості мирно взяти владу Радами.

Розгром корніловського виступу докорінно змінив обстановку в країні. Робітники розпізнали суть угодівців, які фактично прикривали і захищали буржуазію і поміщиків. Селяни зрозуміли, що за спиною генералів стоять поміщики, які не хочуть віддати свою землю. Солдати на фронті переконались, що їх збираються примусити четверту зиму провести в окопах, що уряд буржуазії і поміщиків затягне криваву війну. Трудящим пригноблених націй стало ясно, що при перемозі корніловців нема чого сподіватись на ліквідацію національного гноблення. Переважна маса народу на власному досвіді переконалась у правоті більшовицьких ідей. Трудящі стали відкликати з Рад есеро-меншовицьких депутатів і замінити їх більшовиками. Безпартійні депутати Рад стали підтримувати більшовиків. 31 серпня Петроградська Рада прийняла вперше з дня її організації більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад.

5 вересня резолюція більшовиків була прийнята Московською Радою. Слідом за столичними Радами більшовицькі резолюції були ухвалені Радами Києва, Харкова, Казані, Уфи, Мінська, Ревеля, Ташкента, Самари, Брянська, Красноярська, багатьох міст Уралу і Донбасу. Почався бурхливий процес більшовизації Рад.

На чергу дня партія знову поставила лозунг «Вся влада Радам!». На цей час склад Рад у вирішальних центрах країни докорінно змінився: вони стали більшовицькими. Тепер лозунг «Вся влада Радам!» означав збройне повстання проти буржуазного уряду, за встановлення диктатури пролетаріату. Понад 250 Рад країни висловились за більшовицький лозунг «Вся влада Радам!».

На початок вересня 1917 року більшовики своєю безустанною роботою привели народ до переконання, що порятунок країни — в ліквідації антинародного уряду. Країна переживала загальну кризу. Народне господарство котилося вниз. Правлячі класи не могли припинити катастрофу. Навпаки, вони швидко наближали її своєю політикою. Народні маси не хотіли жити по-старому і терпіти хазяйнування буржуазії та її прихвостнів. Одне слово, в наявності були всі ті ознаки, якими Ленін визначав революційну ситуацію. Яскравим свідченням кризи було загострення всіх форм боротьби народу. Робітники почали усувати адміністрацію, арештовувати директорів підприємств і брати в свої руки управління виробництвом. Робітничий рух безпосередньо підійшов до проблеми влади. Як керівник, гегемон революції, пролетаріат піднімав на боротьбу весь народ.

«За нами більшість класу, авангарду революції, авангарду народу, здатного повести за собою маси»,— писав Ленін у вересні (Твори, т. 26, стор. 6).

Змінився і характер селянського руху. Селяни починають проганяти поміщиків, захоплювати землю, реманент і ділити їх між собою, палити маєтки. Селянський рух по всій країні переростає у повстання. Більше половини європейської частини країни було охоплено селянськими повстаннями. «За нами *більшість* народу...»,—писав Ленін (Твори, т. 26, стор. 6).

Нова форма боротьби появилася після корніловського виступу і в армії. Солдати проганяли реакційних командирів і на їх місце обирали нових. Солдати відмовлялись продовжувати війну. Невдоволення солдатів загрожувало перетворитись у повстання. На найближчих до Петрограда і Москви фронтах — Північному і Західному — більша частина солдатів ішла за більшовиками. А тільки на цих двох фронтах було понад 1 мільйон 700 тисяч озброєних солдатів. Всі запасні полки, а їх було в країні більш як 100, підтримували більшовиків. Гарнізони по всій країні в переважній частині стояли за більшовиків. Так, солдати московського гарнізону під час виборів до районних дум наприкінці вересня віддали всі голоси більшовикам. В запасних і тилкових частинах налічувалось майже 4 мільйони солдатів. У більшості своїй солдати були найпередовішою і найактивнішою частиною селянської бідноти. Моряки Балтійського флоту цілком підтримували партію більшовиків.

Змінився характер руху і серед пригноблених націй. Трудящі через голови буржуазних організацій змикалися з загальноробітничим і селянським рухом в єдиний фронт.

Змінилась і міжнародна обстановка. Під загрозою наростаючого революційного руху в своєму тилу англійські і французькі імперіалісти спробували змовитися з німецькими імперіалістами про мир для спільної боротьби з революцією. Російська контрреволюція погоджувалась укласти сепаратний мир з Німеччиною, щоб розв'язати собі руки всередині країни. Пануючі класи Росії здали Ригу, готові були віддати Петроград, частину країни німцям в обмін на допомогу в придушенні революції. Це було яскравим показником антипатріотизму буржуазії, її зрадницької ролі щодо батьківщини. Справжніми патріотами виступали більшовики, які рятували Росію від розгрому її німецьким імперіалізмом, від поневолення іноземними державами. Зірвати зрадницький план буржуазії можна було тільки поваленням уряду зради.

Загальнонаціональна криза позначилась і на стані справ у партіях меншовиків і есерів. В обох партіях почався розбід. Меншовицька партія розпалася на кілька груп. У партії есерів оформилось ліве крило, яке оголосило себе самостійною партією. Ліві есери намагались перехопити ті верстви селянства, які розчарувалися в есерах і повернулися в бік пролетаріату.

Перебуваючи в підпіллі, Ленін пильно стежив за становищем в країні. Вождь революції відгукувався на кожне зрушення, на найменші зміни в настрої народу і у співвідношенні класів. З-під пера Леніна в період 110-денного підпілля вийшло понад 60 статей і листів, в яких партія діставала керівні вказівки. Серед цих праць виділяється книга «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися». Це була платформа більшовицької партії, яка відповідала на запитання народних мас: як врятувати країну від загибелі? Змалювавши картину нужди і голоду, на які приречені маси хазяйнуванням буржуазії і поміщиків, Ленін висунув і ті революційні заходи, які можуть врятувати народ від війни і голоду: робітничий контроль над виробництвом, націоналізація банків, націоналізація синдикатів і т. д. поряд з конфіскацією поміщицької землі, націоналізацією всієї землі. Заходи боротьби з катастрофою і голодом були цілком здійсненні, але не проводились вони тільки тому, що зачіпали

«святість буржуазної власності». Пануючі класи запевняли, що країні загрожує крах, загибель, якщо народ візьметься за здійснення цих заходів.

«Якби замість «коаліції» з буржуазією, яка гальмує всі заходи контролю і саботує виробництво,—писав Ленін,—есери і меншовики вдійснили в квітні перехід влади до Рад... то Росія була б тепер країною в повному економічному перетворенні, з землею у селян, з націоналізацією банків, тобто була б *остільки* (а це надзвичайно важливі економічні бази сучасного життя) *вища* від усіх інших капіталістичних країн» (Твори, т. 25, стор. 325—326).

Здійснення більшовицької платформи несло негайне полегшення і поліпшення життя трудових мас. Ленін показав, що матеріальна база соціалізму була підготовлена в Росії не тільки тому, що Росія — одна з ланок в ланцюгу імперіалізму, але й тому, що в Росії капіталізм хоч і відставав у порівнянні з передовими капіталістичними країнами, проте був досить розвинений. Ленін характеризував Росію як країну середньорозвинутого капіталізму. І в Росії капіталізм переростав у державно-монополістичний. Вихідним пунктом платформи більшовиків напередодні великої пролетарської революції було основне положення Леніна про можливість перемоги соціалізму спочатку в одній, окремо взятій країні.

«Стояти на місці не можна — в історії взагалі, під час війни особливо,— писав Ленін.— Треба йти або вперед, або назад. Йти вперед, в Росії ХХ століття, що завоювала республіку і демократизм революційним шляхом, не можна, не йдучи до соціалізму, не роблячи *кроків* до нього...» (там же, стор. 323).

У своїй праці Ленін поставив велике завдання перед перемігшим пролетаріатом:

«Революція зробила те, що за кілька місяців Росія щодо свого *політичного* ладу догнала передові країни.

Але цього мало. Війна невблаганна, вона ставить питання з нещадною різкістю: або загинути, або догнати передові країни і перегнати їх також і *економічно*...

Загинути або на всіх парах рушити вперед. Так поставлене питання історією» (там же, стор. 328).

У праці Леніна «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися» обґрунтована програма перехідних заходів до соціалізму. В сукупності вони означали поступовий перехід до нових, соціалістичних виробничих відносин.

У цей час Ленін завершив свій геніальний твір «Держава і революція», який є дальшим розвитком марксистського вчення про державу. Ленін відновив забуті або перекручені опортуністами погляди Маркса і на основі нового революційного досвіду, особливо діяльності Рад, розвинув далі вчення марксизму про державу. Книга Леніна пронизана рішучою, непримиренною боротьбою на два фронти — і проти опортуністичних зрадників, і проти анархістів. Ленін показав, що тих і других споріднює заперечення диктатури пролетаріату. Лідери правих соціалістів, не визнаючи необхідності злому буржуазної держави перемігшим робітничим класом, скотились до прямого захисту буржуазної держави. Анархісти, виступаючи проти використання державної влади революційним пролетаріатом для побудови соціалізму, заперечують тим самим революційну диктатуру пролетаріату.

Перемігший пролетаріат повинен зламати повністю буржуазний державний апарат насильства — орган експлуатації трудящих — і вста-

новити диктатуру пролетаріату на весь перехідний період від капіталізму до комунізму.

«Суть учення Маркса про державу,— писав Ленін,— засвоєна тільки тим, хто зрозумів, що диктатура *одного* класу є необхідна не тільки для всякого класового суспільства взагалі, не тільки для *пролетаріату*, що повалив буржуазію, але й для цілого *історичного періоду*, який відділяє капіталізм від «суспільства без класів», від комунізму... Перехід від капіталізму до комунізму, звичайно, не може не дати величезного багатства і різноманітності політичних форм, але суть буде при цьому неминуче одна: *диктатура пролетаріату*» (Т в о р и, т. 25, с т о р. 373).

В буржуазних державах демократія є наскрізь лицемірною і облудною, бо навіть в найдемократичнішій з них вона є демократія для мізерної меншості, для багатих, для експлуататорів і дармоїдів. А пролетарська держава є державою *«по-новому демократичною»*, бо демократія тут — для величезної більшості трудящих, для пролетарів, для широких мас селянства, для всіх неїмущих, і *«по-новому диктаторською»*, бо це диктатура проти буржуазії, диктатура більшості народу проти меншості, експлуататорів. Пролетаріат використовує державну владу не тільки для придушення експлуататорів, але головним чином для керівництва трудящими в побудові комуністичного суспільства.

«Пролетаріатові,— писав Ленін,— необхідна державна влада, централізована організація сили, організація насильства і для придушення опору експлуататорів і для *керівництва* величезною масою населення, селянством, дрібною буржуазією, напівпролетарями в справі *«налагодження»* соціалістичного господарства» (т а м ж е, с т о р. 365).

Визначивши роль і значення диктатури пролетаріату в перетворенні суспільства, Ленін підкреслював, що в здійсненні і проведенні диктатури пролетаріату керівною і спрямовуючою силою є партія комуністів. Ленін нещадно викрив опортуністів, які панували в II Інтернаціоналі і які перекутили роль партії, перетворюють її в організацію представників верхівки краще оплачуваних робітників, що відірвалися від мас, продають і зраджують інтереси народу.

«Виховуючи робітничу партію,— писав Ленін,— марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем всіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії» (т а м ж е).

Книга Леніна написана в переломну епоху, напередодні приходу до влади пролетаріату, і тим самим яскраво підкреслює характерну рису марксизму-ленінізму — безпосередній зв'язок теорії і практики. Сам Ленін відзначав у передмові, що питання про ставлення соціалістичної революції до держави набирає «не тільки практично-політичного значення, але й найзлободеннішого значення, як питання про роз'яснення масам того, що вони повинні будуть робити, для свого визволення з-під ярма капіталу, в найближчому майбутньому» (т а м ж е, с т о р. 346).

Між 12 і 14 вересня Ленін написав листа Центральному, Петроградському і Московському комітетам партії більшовиків — «Більшовики повинні взяти владу» і листа ЦК — «Марксизм і повстання», в яких закликав партію до організації повстання. Озброєний глибоким знанням законів розвитку суспільства, умудрений багатющим досвідом револю-

ційної боротьби, Ленін в цих листах підсумував свій аналіз обстановки і з граничною ясністю відповів на питання, чому більшовики можуть і повинні взяти владу саме тепер. Керівництво в обох столичних Радах перейшло в руки більшовиків. Народні маси йдуть за більшовиками. Вони переконались, що їх інтереси представляє і захищає тільки партія більшовиків. Взнявши владу, Ради негайно приступлять до укладення демократичного миру, відберуть безоплатно у поміщиків землі і передадуть їх селянам, встановлять свободу, розтоптану урядом. Всі ці заходи дістануть цілковиту підтримку мас.

Брати владу треба тепер, бо буржуазія готує здачу Петрограда німцям, а англо-французькі імперіалісти змовляються про сепаратний мир з Німеччиною, проти Росії і за рахунок Росії. Тільки взявши владу, партія більшовиків зірве цю злочинну змову.

Обстановка для організації повстання цілком дозріла. Завдання партії полягає в тому, щоб поставитись до нього, як до мистецтва, тобто старанно підготувати повстання, продумати всі заходи для забезпечення його успіху, не покладатись на самоплив.

У листах Ленін розробив і примірний практичний план збройного повстання. Він пропонував негайно організувати штаб повстанських загонів, розподілити сили і зосередити найвірніші частини в найважливіших пунктах, підготувати оточення урядових будинків, зайняти телефонну станцію і телеграф. Ленін рекомендував створити міцні загопи, готові вмерти, але не пропустити ворога до центра міста, озброїти робітників, забезпечити оборону міста проти можливого наступу юнкерів та інших контрреволюційних частин.

Ленін назвав свій план примірним, але фактичний хід повстання показав, наскільки глибоко і всебічно був продуманий цей план. Ленін розвинув думки основоположників марксизму про повстання і перетворив їх в цільне вчення про повстання.

Жодна партія в історії не була так ретельно підготовлена до проведення повстання, як більшовицька. Завдяки Леніну партія мала найдокладніший план організації повстання і продуману, цільну платформу в галузі політичних і економічних заходів на другий же день після перемоги повстання.

Листи Леніна обговорювалися в Центральному Комітеті 15 вересня. Каменев, продовжуючи боротьбу проти соціалістичної революції, виступив проти пропозиції Леніна про організацію повстання і наполягав на знищенні самих листів. Капітулянтська резолюція захисника капіталізму була відкинута. Сталін запропонував розіслати листи Леніна в найважливіші організації для обговорення.

Центральний Комітет приступив до підготовки повстання. Військовій організації при Центральному Комітеті було доручено прискорити створення нових загонів Червоної гвардії. У столиці було створено курси для підготовки інструкторів військової справи. Робітники навчалися володіти зброєю. Більшовики Балтійського флоту дістали вказівку підготувати флот до участі в повстанні. На кожному великому кораблі були створені спеціальні бойові взводи, готові на заклик партії в перший-ліпший момент прибути до столиці. Фронтіві більшовицькі організації добирали бойові частини, щоб подати допомогу повсталим у Петрограді. Керівники найбільших партійних організацій були попереджені про підготовку повстання. На місця були послані уповноважені ЦК, щоб повідомити про вжиті заходи і допомогти в мобілізації мас.

Контрреволюція з свого боку вживала заходів проти наростаючої революції. До столиці підтягувались козачі частини. З Петрограда вирішили вивести революційно настроєні частини гарнізону, щоб ослабити

тим самим більшовиків. На фронті відбувалось пересування частин з метою оточити і обеззброїти по-більшовицькому настроєні полки. Корнілов і його спільники вважались в ув'язненні, а на ділі були зв'язані з генералами на фронті і розробляли новий план контрреволюційного виступу. Тимчасовий уряд готував другу корніловщину.

Участь у цій змові проти народу взяли есери і меншовики. Відчуваючи наближення повстання, есери і меншовики роблять ще одну спробу припинити мобілізацію революційних сил: вони вирішили скликати Всеросійську демократичну нараду в Петрограді. В Радах соціал-корніловці втратили більшість і тому боялись іти на скликання нового з'їзду, хоч зобов'язались скликати з'їзди через три місяці. Лідери угодовців ішли на підлог — підміну з'їзду Рад Демократичною нарадою. Смісли маневру полягав у тому, щоб шляхом обману зберегти за собою керівництво масами і підтримати Тимчасовий уряд.

Демократична нарада відкрилась 14 вересня. Склад її був явно підтасований: міським думах, земствам і кооперативам, які представляли малу частину населення, було дано більше голосів, ніж Радам робітничих, солдатських депутатів або військовим організаціям, що об'єднували величезну більшість народу. Вся 10-мільйонна армія дістала тільки в два рази більше місць, ніж нечисленне козацтво, що його Тимчасовий уряд вважав своєю опорою. Більшовики взяли участь у нараді з метою викрити заміри есерів і меншовиків.

Угодовці виділили із складу наради Тимчасову раду республіки, або, як вони говорили, передпарламент, намагаючись створити тим самим видимість, що в Росії запроваджено парламентський лад. Каменев, Риков, Рязанов підтримали цей підлог есерів і меншовиків, намагаючись тим самим відвернути робітників від повстання. Ленін вважав усю затію з Демократичною нарадою пасткою з боку есерів і меншовиків і категорично наполягав на бойкоті передпарламенту: залишатися в ньому означало сіяти ілюзії, нібито ця установа здатна розв'язувати завдання революції. ЦК обговорив пропозицію Леніна і, подолавши опір Каменева та інших капітулянтів, прийняв постанову про вихід більшовиків з передпарламенту. Центральний Комітет запропонував проводити на місцях губернські та обласні з'їзди Рад і боротися за скликання II з'їзду Рад.

3 жовтня ЦК партії постановив переправити Леніна в Петроград, щоб він був ближче до керівництва повстанням. 7 жовтня Ленін таємно прибув до столиці і оселився на квартирі в найреволюційнішому, Выборзькому, районі. 10 жовтня відбулося засідання ЦК, на якому з доповіддю про поточний момент виступив Ленін. Він підкреслив, що політичне становище цілком дозріло для переходу влади до пролетаріату і селянської бідноти. Мова повинна йти тепер про само повстання. Ленін вважав за необхідне для всієї партії поставити питання про збройне повстання на чергу дня.

«ЦК визнає,—гласила запропонована Леніним резолюція,—що як міжнародне становище російської революції (повстання у флоті в Німеччині, як крайній прояв наростання в усій Європі всесвітньої соціалістичної революції, потім загроза миру імперіалістів з метою придушення революції в Росії),— так і воєнне становище (безсумнівне рішення російської буржуазії і Керенського з К^о здати Пітер німцям),— так і здобуття більшості пролетарською партією в Радах,— все це у зв'язку з селянським повстанням і з поворотом народного довір'я до нашої партії (вибори в Москві), нарешті явне підготовлення другої корніловщини (введення військ з Пітера, під-

везення до Пітера козаків, оточення Мінська козаками та ін.),— все це ставить на чергу дня збройне повстання.

Визнаючи таким чином, що збройне повстання неминуче і цілком назріло, ЦК пропонує всім організаціям партії керуватися цим і з цієї точки зору обмірковувати і розв'язувати всі практичні питання (з'їзду Рад Північної області, виведення військ з Пітера, виступу москвичів і мінчан і т. д.)» («КПРС в резолюціях...» ч. I, стор. 371—372).

Тільки Зінов'єв і Каменев виступили проти цієї резолюції. Вони доводили, ніби робітничий клас не здатний здійснити соціалістичну революцію, і скотилися на позицію меншовиків, які відстоювали буржуазну республіку.

Це було зрадою справи соціалізму. Капітулянтська позиція Зінов'єва і Каменева була не випадковою. Їх зрада була прямим наслідком усіх їх опортуністичних хитань.

Троцький на засіданні ЦК не голосував проти резолюції про повстання. Але він наполягав на відстроченні повстання до скликання II з'їзду Рад, що на ділі означало зрив повстання, бо есери і меншовики могли відкласти строк скликання з'їзду, а Тимчасовий уряд дїставав змогу зосередити до дня скликання з'їзду сили для розгromу виступу.

Центральний Комітет затвердив резолюцію Леніна. Вона стала директивою партії — **негаймо готувати збройне повстання**. На цьому засіданні було обрано для політичного керівництва повстанням Політичне бюро на чолі з Леніним.

Органом проведення повстання у столиці став Військово-революційний комітет, створений за пропозицією ЦК партії при Петроградській Раді. До складу ВРК увійшли представники ЦК і ПК, Ради, фабзавкомів, профспілок, гарнізону, Балтійського флоту та інших організацій. Військово-революційний комітет працював під безпосереднім керівництвом ЦК партії.

В усіх найважливіших районах країни йшла систематична підготовка до збройного виступу. В Петрограді відбулась III загальноміська конференція більшовиків, яка представляла близько 50 тисяч членів партії. Конференція прийняла 11 жовтня резолюцію Леніна про повстання. Цю ж резолюцію прийняла загальноміська конференція більшовиків Москви. Московське обласне бюро, що представляло до 70 тисяч членів партії, висловилося за повстання. Всього у вересні — жовтні відбулось понад 30 обласних, губернських, міських і окружних конференцій, які представляли більшу частину партії більшовиків. Переважна частина партії була підготовлена до вирішальних подій.

Скрізь відбувалось швидке формування робітничої Червоної гвардії. У жовтні в Червоній гвардії налічувалось приблизно 200 тисяч передових робітників, готових віддати життя за революцію і здатних повести за собою маси трудящих.

16 жовтня відбулось розширене засідання Центрального Комітету в представниками Петроградського комітету, військової організації і профспілок. На цьому засіданні резолюція Леніна про повстання була підтверджена. По закінченні засідання було обрано Військово-революційний центр для керівництва повстанням у складі А. С. Бубнова, Ф. Е. Держинського, Я. М. Свердлова, Й. В. Сталіна і М. С. Урицького. Було вирішено, що партійний Військово-революційний центр ЦК входить до складу радянського Військово-революційного комітету.

Розбиті в Центральному Комітеті, Зінов'єв і Каменев пішли на нечувану зраду: вони опублікували в непартійній, напівменшовицькій га-

зеті «Новая жизнь» заяву, в якій розповіли про свою незгоду з рішенням про збройне повстання, і тим самим виказали ворогові рішення ЦК про повстання. Ленін гнівно затаврував штрейкбрехерів революції, зажадав виключення їх з партії. ЦК заборонив Каменеву і Зінов'єву виступати від імені партії.

Попереджений зрадниками, Тимчасовий уряд вжив термінових заходів для придушення революції. З фронту були викликані спеціальні частини, весь Петроград було розбито на райони і в кожному створено кінні загони. Але спинити мобілізацію революційних сил контрреволюція вже не могла. Партія підняла і організувала на боротьбу за соціалістичну революцію величезні маси народу.

Керував усією роботою по організації повстання Ленін. Він викликав до себе членів Військово-революційного комітету, слухав звіти про вжиті заходи, перевіряв, чи все зроблено, щоб забезпечити перемогу повстання. Ленін давав конкретні вказівки щодо вироблення детального плану повстання, зміцнення і озброєння Червоної гвардії. До Леніна приходили більшовики, які працювали в армії і флоті, і діставали вказівки про використання Балтійського флоту і про виклик з фронту вірних частин; приїжджали представники Москви, які повідомляли про становище в місті і області.

ЦК партії виконав основну вказівку марксизму — поставитись до повстання як до мистецтва. Члени ЦК були послані на місця попередити партійні організації про підготовку повстання: Г. І. Петровський — на Україну, в Донбас, Г. К. Орджонікідзе — в Закавказзя. В ЦК приїжджали представники місцевих партійних організацій за вказівками про заходи по підготовці повстання. З ЦК йшли листи і директиви на місця. Найбільші партійні організації були не тільки поінформовані про повстання, але й дістали практичні вказівки про організацію повстання. ЦК наглядав за роботою «воєнки» і допомагав їй, інструктував і залучав до організації повстання профспілки. У розширеному засіданні ЦК 16 жовтня взяли участь представники найбільших профспілок. Робота ЦК в цей період є зразком колективного керівництва. Тільки за три місяці перед Жовтневою революцією відбулося понад 30 засідань ЦК, з них два пленуми і два розширені засідання.

Ленін наполягав на тому, щоб почати повстання обов'язково до II з'їзду Рад, наміченого на 25 жовтня. Треба було випередити ворога, який був поінформований зрадниками і чекав виступу в день відкриття з'їзду.

«...Ні в якому разі,—писав Ленін в ЦК 24 жовтня,—не лишати влади в руках Керенського і компанії до 25-го, нізачо; вирішувати справу сьогодні неодмінно ввечері або вночі.

Історія не простить прогання революціонером, які могли перемогти сьогодні (і напевно переможуть сьогодні), ризкуючи втратити багато завтра, ризкуючи втратити все» (Твори, т. 26, стор. 199—200).

За пропозицією Леніна повстання почалося 24 жовтня, до відкриття з'їзду. Штаб повстання перебував у Смольному, куди пізно ввечері прибув Ленін, щоб безпосередньо керувати повстанням. За вказівкою штабу загони Червоної гвардії зайняли намічені об'єкти. Червоногвардійці організували охорону фабрик і заводів. Всі підступи до столиці охоронялись революційними частинами, щоб не пропустити з фронту підкріплення Тимчасовому урядові. Були викликані моряки Балтійського флоту. За ніч майже без втрат було зайнято всі урядові установи і оточено Зимовий палац, де переховувався Тимчасовий уряд. Головну бойову силу

повстання становили загони робітничої Червоної гвардії. Славу перемоги поділяли з ними моряки Балтійського флоту. Разом з червоногвардійцями і моряками успішно билися полки петроградського гарнізону. Підтримка народних мас була настільки забезпечена, план повстання настільки ретельно продуманий, що жовтневе збройне повстання пройшло на рідкість безкровно і надзвичайно швидко. На ранок 25 жовтня Тимчасовий уряд було скинуто. О 10 годині ранку появилася відозва «До громадян Росії!», написана геніальним натхненником і керівником революції Леніним:

«Тимчасовий уряд скинутий. Державна влада перейшла в руки органу Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів — Військово-революційного комітету, який стоїть на чолі петроградського пролетаріату і гарнізону.

Справа, за яку боровся народ: негайне запропонування демократичного миру, скасування поміщицької власності на землю, робітничий контроль над виробництвом, утворення Радянського уряду, ця справа забезпечена.

Хай живе революція робітників, солдатів і селян!» (Твори, т. 26, стор. 203).

У скинутого уряду залишився тільки Зимовий палац, гарнізон якого складався з юнкерів та ударного жіночого батальйону. Ленін розпорядився взяти штурмом останній оплот буржуазного уряду. З берегів Нєви пролунав постріл крейсера «Аврора» — сигнал до атаки. Він провів новий початок нового світу. В ніч з 25 на 26 жовтня впав Зимовий палац; міністри останнього уряду диктатури буржуазії були заарештовані.

25 жовтня увечері зібрався II з'їзд Рад. Він представляв понад 400 Рад країни. Із 649 делегатів 390 становили більшовики. Більшість всіх інших були ліві есери. Меншовики і праві есери, які до цього панували в Радах, на II з'їзді становили невелику групу з 70—80 чоловік. На самому з'їзді група танула і далі; учасники її перебігали до лівих есерів та до меншовиків-інтернаціоналістів. Жалюгідні рештки збанкрутілих партій угоди з буржуазією покинули з'їзд.

У перший же день II з'їзд Рад прийняв написану Леніним відозву «Робітникам, солдатам і селянам!»

«Спираючись на волю величезної більшості робітників, солдатів і селян,— говорилося в цій відозві,— спираючись на переможне повстання робітників і гарнізону, яке сталося в Петрограді, з'їзд бере владу в свої руки...

З'їзд постановляє: вся влада на місцях переходить до Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, які і повинні забезпечити справжній революційний порядок» (Твори, т. 26, стор. 211).

Робітники і селянська біднота повалили диктатуру буржуазії і встановили диктатуру пролетаріату.

25 жовтня (7 листопада) 1917 року увійшло в історію як день перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії.

На другому засіданні з'їзду, 26 жовтня, двічі виступив Ленін. Перша доповідь Леніна була присвячена питанню про мир. З'їзд одностайно прийняв Декрет про мир, який оголосив про повне відмовлення Радянського уряду від усяких загарбницьких договорів і запропонував усім воюючим народам та їх урядам розпочати негайно переговори про укладення загального справедливого демократичного миру. Народ, який

взяв у свої руки владу, насамперед почав боротьбу за мир, запалюючи своїм прикладом усе людство. Декрет про мир оголошував війну «величезним злочиним проти людства» і урочисто заявляв про рішучість негайно підписати мир на однаково справедливих для всіх народів умовах, без анексій і контрибуцій.

Уперше в історії були проголошені нові принципи міжнародних відносин, які осуджували війну як засіб розв'язання спірних питань і які зробили мир основою зовнішньої політики соціалістичної держави. Уже в цьому першому радянському декреті проголошено ленінську ідею про можливість співіснування двох систем з різним суспільним устроєм.

На другу доповідь Леніна з'їзд прийняв Декрет про землю, який оголосив про конфіскацію всієї поміщицької землі без викупу і про перехід всієї землі в руки народу. Декрет про землю реалізував одвічні сподівання селянства. Усього в руки народу перейшло понад 150 мільйонів гектарів землі. Селяни уперше в історії були звільнені від земельної заборгованості — тільки одному Селянському банку селяни заборгували майже півтора мільярда карбованців, крім приватних боргів поміщикам, лихварям, куркулям. Декрет про землю звільнив селян від щорічної оплати оренди за землю і витрат на купівлю нових земель в 700 мільйонів карбованців золотом. Таким чином, була проведена націоналізація землі. Земля стала загальнодержавною власністю.

До Декрету про землю був включений селянський наказ, складений есерами на основі 242 місцевих селянських наказів. Есери, що були при владі, нічого не зробили для втілення наказу в життя. Більшовики у перший же день приходу до влади перетворили селянський наказ в закон. Поряд з вимогами про ліквідацію приватної власності на землю і безоплатну конфіскацію поміщицьких земель наказ проголошував зрівняльне землекористування, яке розходилося з поглядами партії більшовиків. Заперечуючи тим, хто обвинувачував партію в прийнятті наказу, Ленін говорив:

«...Як демократичний уряд, ми не можемо обійти постанову народних низів, хоч би ми з нею були незгодні. В огні життя, застосовуючи його * на практиці, проводячи його на місяцях, селяни самі зрозуміють, де правда» (Т в о р и, т. 26, с т о р. 224).

У цьому акті проявились мудрість партії, гнучкість її тактики, вміння зважати на інтереси мас і глибока віра, що селяни цілком підтримають лінію більшовиків в аграрному питанні.

Більшовицька партія відразу ж після приходу до влади виконала обіцянки, які вона дала народові в своїй програмі. Того ж дня, 26 жовтня, була створена Рада Народних Комісарів на чолі з В. І. Ульяновим-Леніним. Народ довірив керівництво країною партії більшовиків.

Услід за Петроградом Радянська влада здобула перемогу в Москві, де бої затяглися на кілька днів, а потім по всій країні.

У ряді місць боротьба за утвердження Радянської влади ускладнилась виступом білогвардійців та буржуазної націоналістичної контрреволюції (Центральна рада на Україні, отаман Каледін на Дону, отаман Дутов в Оренбурзі).

Але, незважаючи на різноманітність умов в країні — сила впливу партії більшовиків, великі відмінності в промисловому розвитку і кількості пролетарських мас, національні особливості і т. ін., — Радянська влада на всій величезній території Росії утвердилась за порівняно короткий строк.

* Мається на увазі декрет про землю. — Прим. українського перекладу.

6. ПРИЧИНИ ПЕРЕМОГИ РЕВОЛЮЦІЇ. МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.

1. Основною причиною перемоги Жовтневої соціалістичної революції є те, що на чолі її стояв робітничий клас Росії. Такого гігантського досвіду, нагромадженого за найкоротший історичний строк, не знав жодний загін міжнародної армії праці. Пролетаріат Росії під керівництвом Леніна створив раніше від інших класів свою партію. Робітничий клас виступав як керівник загальнонародної боротьби проти самодержавства, проти диктатури буржуазії. Інші верстви трудящих переконувалися, що в особі пролетаріату вони мають борця за інтереси всього народу, який змагає під гнітом поміщиків і буржуазії. Пролетаріат Росії був головною рушійною силою всього соціально-політичного розвитку країни.

2. Жовтнева революція перемогла тому, що в Росії була створена суспільна сила — союз пролетаріату і селянства, — яка зломилася опір відмираючих класів. У ході революції більшовики викрили зрадників справи робітничого класу — опортуністів, які твердили, що пролетаріат може взяти і вдержати владу лише там, де він становить більшість населення. Російський пролетаріат дістав повну підтримку селянської бідноти, яка становила переважну більшість сільського населення Росії — до 65 процентів. На власному життєвому досвіді і в результаті великої роботи, проведеної партією більшовиків, широкі маси селянства зрозуміли, що доб'ються землі, миру, хліба, свободи тільки під керівництвом пролетаріату. Завоювавши на бік пролетаріату більшість трудящих селян, більшовики відвоювали селянські резерви у буржуазії.

3. Жовтневу революцію від усіх інших революцій відрізняло те, що робітники створили свої органи влади. В надрах російського пролетаріату народилася нова форма революційної влади — Ради робітничих депутатів. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів були органами союзу пролетаріату і селянства, формою організації, в якій втілювався союз робітників і селян під керівництвом робітників.

«Якби народна творчість революційних класів не створила Рад, то пролетарська революція була б у Росії справою безнадійною...», — писав Ленін (Твори, т. 26, стор. 77).

4. Жовтнева революція перемогла тому, що мала в особі російської буржуазії порівняно слабого противника. Весь хід історичного розвитку російського капіталізму, його відсталість у порівнянні з передовими капіталістичними країнами і залежність від іноземного капіталу пояснюють політичну дряблість, полохливість і недостатню досвідченість російської буржуазії. Виявились безсилим допомогти російській буржуазії і угодовці — есери та меншовики. Протягом багатьох років боротьби більшовики викривали їх як агентів буржуазії. Ці партії напередодні Жовтневої революції відкрито перейшли в табір контрреволюції, вони відстоювали капіталістичний лад.

5. Вирішальною умовою перемоги революції було те, що на чолі народних мас стояла випробувана, бойова, революційна партія більшовиків. Партія керувалась передовою теорією робітничого класу — марксистсько-ленінською теорією.

В період підготовки і проведення революції партія проробила величезну теоретичну роботу, збагативши марксизм новими положеннями. В резолюціях Квітневої конференції і VI з'їзду партії, в рішеннях і постановках ЦК і головним чином у працях Леніна дано теоретичне обґрунтування і розроблення конкретного плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну.

Партія розробила і відстояла в боротьбі з опортуністами питання про можливість перемоги соціалізму в Росії, показавши, що розвиток капіталізму в ній створив об'єктивні умови для здійснення в країні соціалізму, а особлива гострота суперечностей зробила Росію найслабшою ланкою в ланцюгу імперіалізму. Ленін розвинув далі марксистську теорію соціалістичної революції, відкрив і обґрунтував політичну форму диктатури пролетаріату — республіку Рад, розробив далі марксистські положення про збройне повстання, перетворивши їх в учення про повстання.

Велика Жовтнева революція є зразком застосування і здійснення на практиці ленінської теорії соціалістичної революції.

Трудящі маси бачили всі інші партії при владі кожному окремо і в різних комбінаціях. Вони бачили кадетів, що представляли всю буржуазію, вони відчули на собі владу коаліції кадетів, есерів і меншовиків, вони перевірили есерів і меншовиків по їх ділах, коли вони становили більшість у Радах. У ході революції всі буржуазні й угодовські партії збанкрутували, показавши свою контрреволюційну суть. Трудящі одвернулися від партій угоди з буржуазією і, користуючись правом відкликання, почали виганяти депутатів, що не виправдали довір'я, обираючи на їх місце більшовиків, які на ділі довели, що вони є послідовні захисники інтересів народу, справжні борці за свободу і незалежність. Так меншовики і есери були ізольовані від мас. Партія більшовиків була єдиною партією, яка неподільно керувала революційною боротьбою пролетаріату і трудящих.

Більшовицька партія зуміла об'єднати всі різні рухи і спрямувати їх до єдиної мети — до повалення імперіалізму. Партія з'єднала в один революційний потік і загальнонародний рух за мир, і селянську боротьбу за землю, проти засилля поміщиків, і національно-визвольну боротьбу пригноблених народів Росії проти національного гніту, і боротьбу провідної сили суспільства — пролетаріату — за соціалізм. Під керівництвом партії більшовиків робітники й селянська біднота скинули уряд буржуазії і встановили Радянську владу.

Такі є основні внутрішні причини, що забезпечили успіх революції.

До числа причин міжнародного характеру, які забезпечили успіх Великої Жовтневої соціалістичної революції, відноситься те, що революція розгорнулася в період світової імперіалістичної війни. Ні англо-французький блок, ні німецький блок не могли подати безпосередньої збройної допомоги російській буржуазії. Вони допомагали їй матеріальними засобами та організацією змов, але неспроможні були виділити скільки-небудь значні військові сили на допомогу їй. Російська буржуазія, залишившись сам на сам з російським пролетаріатом, який керував усіма трудящими, не могла встояти перед натиском мас.

Величезне значення для революції мала і підтримка міжнародного пролетаріату. Під впливом Жовтневої революції в усіх капіталістичних країнах посилювався масовий революційний рух. Виступи міжнародного пролетаріату зв'язували імперіалістам руки і тим самим полегшили Великій Жовтневій революції її переможний хід по країні.

Розкриваючи міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, Ленін писав, що воно проявляється у двох формах: у впливі на революційний рух в інших країнах і в неминучості повторення основних рис російської революції в міжнародному масштабі.

Міжнародне значення, в широкому смислі цього слова, мають усі питання Великої Жовтневої соціалістичної революції. Під безпосереднім впливом Жовтневої революції прийшов у рух весь світ експлуатованих людей, що знемагали під гнітом імперіалізму. Ряд революцій: у Німеч-

чині, Австро-Угорщині та інших країнах,— масові революційні виступи робітників Європи і Америки потрясли до основи капіталістичний світ. В рух прийшли поневолені народи колоніальних країн. Російська революція поклала початок об'єднанню революційних виступів робітників і національно-визвольної боротьби в єдину силу, здатну повалити імперіалізм.

Жовтнева революція була найяскравішим проявом і загостренням загальної кризи капіталізму. Російська революція прорвала ланцюг імперіалізму і почала створення нового, соціалістичного суспільства. Неподільному пануванню імперіалізму було покладено край. На шостій частині земної кулі був піднятий прапор соціалізму. Світ розколовся на два табори: табір умиряючого імперіалізму і табір ростущого соціалізму. Жовтнева революція поклала початок новій епохи людства — епохи ліквідації всіх форм експлуатації, епохи перемоги комунізму.

Величезне міжнародне значення Жовтневої революції полягає не тільки в тому, що вона рушила вперед увесь хід світової історії, але й у тому, що вона показала неминучість повторення її корінних рис в соціалістичній революції будь-якої країни. Вона показала, що без союзу пролетаріату і селянства при керівництві робітників, без диктатури пролетаріату, як особливого класового союзу пролетаріату і селянства, неможлива перемога революції. Жовтнева революція була класичним здійсненням в Росії ленінського положення про диктатуру пролетаріату. Ленін говорив про диктатуру пролетаріату, як про союз робітників не тільки з російськими селянами, але й з трудящими всіх національностей Росії, як про союз пролетаріату передової країни з пригнобленими народами колоній. Ці основні положення ленінської теорії соціалістичної революції застосовні до всіх країн.

Найважливіше світове значення Жовтневої революції полягає в тому, що вона була єдиною революцією в світі, яка дала народові не тільки політичні права, але й матеріальні умови заможного життя.

Величезне значення для міжнародного пролетаріату мають теорія і практика соціалістичного будівництва в СРСР, розпочатого після перемоги Великої Жовтневої революції. На долю Радянської країни випало завдання першої прокласти шляхи переходу від капіталізму до соціалізму.

Жовтнева революція показала всьому світові, насамперед залежним і колоніальним країнам, які становили більше половини людства, єдино правильний шлях розв'язання національного питання.

Перемога соціалістичної революції в Росії яскраво підтвердила силу ідей марксизму-ленінізму, правильність стратегії і тактики більшовицької партії і тим самим полегшила боротьбу всім трудящим за мир, демократію і соціалізм.

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Революція 1917 року показала всім трудящим, що тільки партія більшовиків була силою, здатною ліквідувати капіталістичний лад, запобігти національній катастрофі, вивести країну на шлях самостійного розвитку. Партія в Квітневих тезах Леніна і в рішеннях VII Всеросійської конференції дала народові конкретний план переходу від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної і закликала маси до боротьби за передачу всієї влади Радам, які доб'ються миру, хліба, землі і свободи. В Радах Ленін відкрив державну форму диктатури пролетаріату.

Висуваючи лозунг «Вся влада Радам!», партія виходила з можливості мирного розвитку революції, безкровного переходу всієї влади до

Рад, мирного переростання революційно-демократичної диктатури пролетаріату й селянства в соціалістичну диктатуру пролетаріату.

Але після липневих подій, коли контрреволюційній буржуазії вдалося добитися єдиновладдя, мирний шлях революції став неможливий. Лозунг «Вся влада Радам!» був на VI з'їзді партії тимчасово знятий, бо меншовики й есери перетворили Ради в придаток контрреволюційного Тимчасового уряду. Меншовики й есери остаточно перейшли в табір контрреволюційної буржуазії.

На основі нового революційного піднесення у зв'язку з корніловщиною та її розгромом Ради ожили і знову перетворилися в бойові, революційні органи мас. Почалася смуга більшовизації Рад. Партія знову висунула лозунг «Вся влада Радам!», але цього разу він означав заклик до повстання проти диктатури буржуазії і до встановлення диктатури пролетаріату.

Своєю самовідданою роботою в масах і гнучкою тактикою, що враховувала конкретну обстановку, партія згуртувала під своїм прапором пролетаріат, зуміла переконати народні маси в правоті своїх ідей і підняти народ на вирішальну битву проти Тимчасового уряду. Комуністична партія виступила в революції як мудрий, випробуваний вождь трудящих, що зміло спрямовує всі форми боротьби трудящих по єдино вірному шляху до завоювання свободи і побудови безкласового суспільства.

Не врятували Тимчасовий уряд есери і меншовики. Ці партії завершили свій шлях розвитку, перетворившись напередодні Жовтневої революції у відкритих захисників контрреволюції, що відстоювали капіталістичний лад. У ході революції і під впливом роз'яснювальної роботи більшовиків народні маси зрозуміли контрреволюційну суть есерів і меншовиків. Маси переконалися в тому, що тільки у партії більшовиків не розходяться слова і діла, що тільки вона ліквідує всі форми експлуатації і врятує країну від катастрофи. Робітники, трудящі селяни, солдати переконалися у відданості партії інтересам народних мас, в героїзмі її членів, в готовності комуністів іти на смерть ради торжества соціалістичної революції. Народні маси вручили свою долю єдино революційному і до кінця послідовному захисникові їх інтересів — партії більшовиків. На її заклик вони повалили буржуазний Тимчасовий уряд і встановили соціалістичну республіку Рад.

Жовтнева соціалістична революція була народною революцією. Вона скинула ярмо експлуататорів. Вона здійснила диктатуру пролетаріату, який приступив при підтримці біднішого селянства до створення основ комуністичного суспільства. Жовтнева революція поклала початок нової ери в історії людства — ери пролетарських революцій і соціалізму.

РОЗДІЛ VIII

БОРОТЬБА ПАРТІЇ ЗА РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ЗМІЦНЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ (жовтень 1917 року — літо 1918 року)

1. ПАРТІЯ В БОРОТЬБІ ЗА СТВОРЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ. ПЕРШІ СОЦІАЛІСТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату відбулися корінні зміни в становищі всіх класів і верств населення Росії. *Пролетаріат став пануючим класом.* Навколо нього згуртувалися трудящі маси міста і села, насамперед селянська біднота. За Радянську владу стояла величезна більшість

народу — робітників, солдатів і трудящих селян. Цим могутнім табором трудового народу керувала більшовицька партія. Табір ворогів Радянської влади становили повалені поміщики, капіталісти, куркулі та виразники їх інтересів: монархісти, кадети, есери, меншовики, анархісти і буржуазні націоналісти.

Жовтнева революція докорінно змінила становище і характер діяльності Комуністичної партії. Вона стала *правлячою партією* першої в світі соціалістичної держави робітників і селян. Перед нею постали нові історичні завдання: побудування і зміцнення Радянської держави, перебудова суспільства на соціалістичних началах, організація захисту країни від ворожого капіталістичного оточення, зміцнення зв'язків з пролетарями інших країн.

Будівництво соціалізму пролетаріатові Росії довелося починати в надзвичайно складних і важких умовах. Соціалістична революція перемогла в одній країні, при збереженні капіталізму в інших країнах. Робітничий клас Росії перший в історії прокладав шлях до соціалізму. Росія була країною, порівняно економічно відсталою, в ній переважало дрібно-власницьке селянське населення. Тривала далі війна. Вона розорила і виснажила країну, викликала нечувану розруху. Готових кадрів для управління державою і господарством у пролетаріату майже не було. Шалений опір пролетарській диктатурі чинили повалені експлуататори — поміщики і капіталісти. У них лишалася база в особі дрібного виробництва всередині країни. Їх підтримував міжнародний капітал, з яким вони були тісно зв'язані.

Пролетаріатові Росії доводилося рішуче придушувати опір численних ворогів, які в боротьбі проти Радянської влади організовували змови, заклоти, вдавались до саботажу, наклепів, провокацій і підкупів хитких і нестійких. Уже в перші дні після перемоги Жовтня партія більшовиків зіткнулась із спробами контрреволюції повалити Радянську владу. Керенський, що втік з Петрограда в район Північного фронту, зібрав козачі загони і рушив їх на чолі з генералом Красновим на столицю. Захопивши Гатчину, Краснов 28 жовтня почав наступ на Петроград. 29 жовтня створений правими есерами та меншовиками контрреволюційний орган під демагогічною назвою «Комітет порятунку батьківщини і революції» підняв у Петрограді заколот юнкерів. Одночасно білогвардійці та юнкери вчинили заколот у Москві. Контрреволюція почала збройну боротьбу проти Радянської влади.

Радянська влада мусила придушити опір ворогів силою зброї. В результаті швидких і рішучих заходів, вжитих партією і Радянським урядом і підтриманих петроградськими робітниками, матросами Балтійського флоту і солдатами петроградського гарнізону, того ж дня антирадянський заколот юнкерів був придушений. Через день, 31 жовтня, під Пулковом були розгромлені козачі загони генерала Краснова. Вночі проти 3 листопада закінчились переможні бої московських робітників проти білогвардійських заклотників. Перші спроби контрреволюції збройною силою повалити Радянську владу були ліквідовані.

В розпалі антирадянського заклоту Керенського — Краснова Всеросійській виконком залізничної спілки («Викжель»), на чолі якого стояли есери й меншовики, висунув вимогу про створення так званого «однорідного соціалістичного уряду». До нього, крім більшовиків, мали увійти представники контрреволюційних партій меншовиків і правих есерів. Вороги розраховували таким способом ліквідувати Радянську владу.

З метою викриття правих есерів і меншовиків ЦК партії погодився на переговори при умові, що вони визнають Радянську владу і всі здо-

бутки Жовтневої революції. Переговори з «Викжезем», на думку Леніна, повинні були служити дипломатичним прикриттям воєнних дій проти Керенського, дати партії можливість виграти час для організації сил і розгрому ворогів Радянської влади. Для переговорів ЦК послав делегацію на чолі з Каменевим. У ході переговорів Каменев порушив директиву партії. Він поступився перед вимогами меншовиків і есерів, погодився на створення «однорідного соціалістичного уряду», в якому більшовикам відводилась незначна роль, і не заперечував проти вимоги про заміну Леніна на посту глави уряду.

Поведінка Каменева на переговорах з «Викжезем» викликала обурення у більшості членів ЦК. Проте у Каменева знайшлися однодумці. В ЦК його підтримали Зінов'єв, Риков, Ногін і Мілютін. Позиція, зайнята Каменевим і Зінов'євим, була продовженням їх дожовтневої зрадницької лінії поведінки. Каменев, Зінов'єв, Риков та їх прибічники не вірили в успіх соціалістичної революції і в можливість перемоги соціалізму в Росії. Вони пропонували капітулювати перед поваленими контрреволюційними партіями есерів і меншовиків, що означало на ділі відмовлення від Радянської влади, повернення до буржуазного парламентаризму, до капіталізму.

Переговори з «Викжезем» підтвердили правоту Леніна. Меншовики і есери добивались ліквідації Радянської влади. «Викжезь» на словах заявляв про свій нейтралітет, а на ділі підтримував Керенського, саботував революційні заходи Радянського уряду. Представників «Викжелю» не можна було допускати в радянські органи. «Викжезь» не мав опори в масах. Продовження переговорів з ним могло завдати шкоди партії і Радянській владі.

На початку листопада 1917 року ЦК партії прийняв резолюцію, в якій категорично відкинула угоду з правими есерами й меншовиками на основі створення «однорідного соціалістичного уряду». ЦК партії зажадав від групи Каменева — Зінов'єва, щоб вона покінчила із своїми злочинними діями. Але вона не підкорилася волі більшості ЦК і на засіданні ВЦВК відкрито голосувала проти рішення ЦК про припинення переговорів, допустивши найгрубіше порушення дисципліни партії. Тоді ЦК на чолі з Леніним поставив опозиції ультиматум, зажадав від неї припинити дезорганізаторську роботу. У відповідь на це Каменев, Зінов'єв, Риков, Ногін та Мілютін заявили про свою незгоду з політикою партії і про вихід із складу ЦК. Одночасно Ногін, Риков, Мілютін і Теодорович заявили про вихід із складу уряду.

Втеча купки капітулянтів і боягузів з відповідальних партійних і державних постів викликала в таборі ворогів велику радість. Вороги пророкували загибель Радянської влади. Але їх сподівання не справдились. ЦК партії рішуче засудив дезертирство капітулянтів. На пропозицію більшовицької фракції Каменев був знятий з госта голови ВЦВК; головою ВЦВК було обрано Я. М. Свердлова. ЦК зміцнив Раднарком. До його складу увійшли стійкі більшовики, найстаріші члени партії: Г. І. Петровський (нарком внутрішніх справ), О. Г. Шліхтер (нарком продовольчих справ), П. І. Стучка (нарком юстиції), М. Т. Єлізаров (нарком шляхів сполучення). Місцеві партійні організації одностайно підтримали рішучі заходи ЦК партії щодо капітулянтів. Центральний Комітет у своєму зверненні до всіх членів партії і до всіх трудящих класів Росії твердо заявив: «В Росії не повинно бути іншого уряду, крім *Радянського уряду*» (В. І. Л е н і н, Т в о р и, т. 26, с т о р. 264).

Перші місяці після перемоги Жовтня були періодом величезного тріумфу соціалістичної революції. Радянська влада з кожним днем все більше зміцнювалась. Після провалу походу Керенського — Краснова

на Петроград контрреволюція зробила ряд нових спроб повалити Радянську владу. Та чим запекліший опір чинила буржуазія, тим енергійніше діяла Радянська влада. У другій половині листопада 1917 року революційні загони матросів і солдатів за наказом Радянського уряду ліквідували в Могильові Ставку (штаб верховного головнокомандуючого) старої армії. В кінці листопада 1917 року була ліквідована контрреволюційна змова, організована в Петрограді кадетами. Успішно придушувались повстання козачих верхів на Дону і на Південному Уралі. Контрреволюція не мала опори в народних масах. Величезна більшість населення країни рішуче підтримувала Радянську владу. Придушення опору експлуататорів, перемоги на внутрішньому фронті здобувались порівняно легко. Переможний марш соціалістичної революції по території величезної країни Ленін назвав «повним тріумфом Радянської влади».

Придушуючи контрреволюційні заколоти і громлячи капітулянтів, партія одночасно проводила величезну роботу по створенню нової, Радянської держави. Справа ця була важка і складна. Треба було зламати старий, буржуазно-поміщицький державний апарат і створити на його місці апарат Радянської держави, об'єднати всі Ради знизу доверху в одну загальну державну організацію, залучити до управління державою широкі маси трудящих. Труднощі посилювались тим, що партія не знала конкретних форм організації адміністративних, господарських, військових і культурних органів нової, Радянської держави. Перейняти досвід не було в кого. Така держава створювалась уперше.

Партія з усією енергією взялася за подолання труднощів радянського будівництва. Вона була єдиною силою в країні, здатною очолити боротьбу по створенню Радянської держави. Партія являла собою бойову, згуртовану силу. Організації партії існували в усіх губернських центрах, в більшості повітових міст, на великих заводах і фабриках, в деяких волостях і селах. Партія послала в радянський апарат свої кращі сили. Комуністи очолили центральні і місцеві органи Радянської влади, народні комісаріати і урядові установи.

В ході Жовтневої революції і будівництва нової, Радянської держави з винятковою силою проявився організаторський геній Леніна. Очолюючи Раду Народних Комісарів, Ленін безпосередньо керував створенням центрального апарату Радянської держави і спрямовував радянське будівництво в масштабі всієї країни. Ленін втілював у собі новий, пролетарський тип державного діяча. Він глибоко вірив у творчі сили народних мас і був тісно зв'язаний з ними. «Жива творчість мас,— говорив він,— ось основний фактор нової громадськості» (Т в о р и, т. 26, с т о р. 249).

Жовтнева революція пробудила і підняла до самостійного життя широкі народні маси. Революційна активність мас яскраво проявлялася в численних зборах і мітингах, всеросійських, губернських і повітових з'їздах Рад. Ленін називав цей мітинговий демократизм трудящих, що вирував як весняний потік, початковою формою обговорення ними нових умов життя, першим кроком у будівництві і управлінні державою на основі Радянської влади. На всеросійських, губернських і повітових з'їздах Рад, на зборах і мітингах робітників, солдатів та селян більшовики роз'яснювали історичне значення Жовтневої революції, суть Радянської влади, її політику і декрети.

Партія спрямовувала революційну енергію і творчу самодіяльність мас в русло радянського державного будівництва. Старий, буржуазно-поміщицький державний апарат (поліцейський, чиновницький, військовий, судовий) був зруйнований, і замість нього створено новий апарат —

апарат пролетарської держави. У перші ж дні революції були ліквідовані міністерства буржуазного Тимчасового уряду. Радянська влада створила народні комісаріати. Усувались ставленики Тимчасового уряду і ліквідовувались органи буржуазно-поміщицької влади на місцях. Розпускались міські думи та земські управи, що представляли інтереси буржуазії і поміщиків. Єдиними повноважними органами державної влади скрізь стали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Замість старого суду та поліції було створено радянські народні суди і робітничу міліцію. Для боротьби з контрреволюцією і саботажем був утворений спеціальний орган—Всеросійська надзвичайна комісія (ВЧК), на чолі якої поставили Ф. Е. Дзержинського.

Будівництво Радянської держави і роботу радянського апарату старалися всіма засобами зрвати монархісти, кадети, праві есери, меншовики та інші контрреволюційні елементи. Вони організовували саботаж чиновників старого державного апарату (колишніх міністерств, банків, пошти, телеграфу та ін.). Підкуплені буржуазією і тісно зв'язані з нею чиновники та верхівка службовців відмовлялись коритися Радянській владі. Їх саботаж створював додаткові труднощі. Партія звернулась до мас, залучила до державних установ тисячі кращих робітників, матросів і солдатів, створила апарат народних комісаріатів. Саботаж чиновників було зломлено.

Надзвичайно важкою справою радянського державного будівництва було створення нових збройних сил. Стара армія, незважаючи на перехід її солдатів на бік Радянської влади, не могла забезпечити захист держави від зовнішніх ворогів. Стомлена тривалою війною, вона давно втратила свою боєздатність. Солдати поривалися додому. Щоб виграти час для створення нової, робітничо-селянської армії, забезпечити підтримання революційного порядку у військах і стійкість фронту, поки не буде укладено мир, Радянська влада вжила ряд заходів до демобілізації армії: було скасовано всі чини і звання, запроваджено виборність усього командного складу солдатами і т. д. З середини січня 1918 року Радянський уряд приступив до поступової демобілізації старої армії. 15 січня 1918 року Рада Народних Комісарів прийняла декрет «Про Робітничо-Селянську Червону Армію». Червона Армія створювалась на добровольчих началах. При загальній втомі народних мас від війни ядро нової, революційної армії можна було створити тільки з представників робітничого класу і біднішого селянства, готових самовіддано захищати Радянську владу. До лав Червоної Армії вступали найбільш свідомі елементи трудящих класів. Організацією і формуванням Червоної Армії займалася Всеросійська колегія, якою керували М. В. Криленко та М. І. Подвойський. Усією справою створення Збройних Сил Радянської республіки керувала партія на чолі з Ленінінм.

Жовтнева революція, розв'язуючи безпосередньо соціалістичні завдання, разом з тим довела до кінця буржуазно-демократичну революцію. Жодна буржуазна революція в історії не знищувала феодальні порядки з такою рішучістю і глибиною, як це зробила Жовтнева соціалістична революція в Росії. Очолуваній партією більшовиків пролетаріат, прийшовши до влади, ліквідував залишки середньовіччя з винятковою швидкістю і сміливістю. Декрет про землю з корінням вирвав залишки кріпосництва в землеволодінні. Знищено було всі станові поділи і станові звання (дворяни, духовенство, купці, міщани та ін.) і встановлено одне загальне для всього населення країни найменування — громадяни Російської республіки. Церква була відокремлена від держави і школа — від церкви. Жінки здобули рівноправність.

Жовтнева революція поклала край гнобленню і нерівноправності не-

руських національностей. Проголошена 2 листопада 1917 року Радянським урядом «Декларація прав народів Росії» в законодавчому порядку встановила вільний розвиток і повну рівноправність усіх національностей Росії. За всіма націями забезпечувалось право на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав. У складі Радянського уряду було створено Наркомат в справах національностей, на чолі якого був поставлений Й. В. Сталін. У грудні 1917 року Радянський уряд визнав державну незалежність України і Фінляндії. Він оголосив вільними і недоторканими національні й культурні заклади, звичаї і вірування мусульман, гарантуючи їм повну свободу влаштування свого національного життя.

Буржуазія та її пособники — меншовики й есери галасували тоді, що більшовики руйнують російську державу, що від них нібито відходять усі національності. Це був наклеп на партію більшовиків. Партія створювала Радянську державу на основі добровільного союзу вільних національних республік. Розчленування Росії добивались буржуазні націоналісти, що були найлютішими ворогами трудящих і Радянської влади. Вони намагалися викликати розбрат між народами, які населяють Росію. Робітники ж і селяни всіх національностей Росії вітали Жовтневу революцію. Як тільки вони брали владу в свої руки, відразу ж зверталися з вираженням почуттів солідарності і підтримки Радянського уряду.

У грудні 1917 року в Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну радянською республікою. Буржуазна Центральна рада була оголошена поза законом. З'їзд Рад урочисто заявив про встановлення тісного союзу Радянської України з Радянською Росією. Радянська Україна була першою радянською національною республікою. З жовтня 1917 року по березень 1918 року влада до Рад перейшла в Білорусії, Естонії, в не окупованій німцями частині Латвії, в Криму, Молдавії, в місті Баку, в національних районах Поволжя, Туркестані, в більшій частині Казахстану.

Боротьбою трудящих національних районів Росії керували більшовицькі організації. Партія більшовиків увібрала в себе кращі елементи трудящих класів усіх національностей, які населяють Росію, виховала в них відданих справі соціалізму й інтернаціоналізму пролетарських революціонерів, таких, як Ф. А. Сергеев (Артем), Г. І. Петровський — Україна, М. Азізбеков — Азербайджан, О. Ф. Мясніков (Мяснікян) — С. Г. Шаумян — Вірменія, П. А. Джаларідзе, Ф. І. Махарадзе, Г. К. Орджонікідзе, М. Г. Цхакая — Грузія, П. І. Стучка — Латвія, В. С. Міцкевич-Капсукас — Литва, А. Т. Джангільдін — Казахстан, В. Е. Кінгісепп — Естонія і багато інших. Це були загартовані в боротьбі діячі партії, які користувалися глибоким довір'ям у трудящих.

Одним з найважливіших завдань партії і Радянської влади було задоволення найбільш насущних економічних нужд і культурних потреб трудящих. За рахунок експропріації капіталістів та поміщиків було зроблено все можливе для поліпшення умов життя робітників і селян. Радянська влада взяла в свої руки продовольчу справу, забезпечувала продуктами харчування насамперед робітників та їх сім'ї. Вона взяла в свої руки комунальне господарство. Сотні тисяч робітничих сімей переселилися з вогких підвалів і тісних бараків у впорядковані будинки, що належали буржуазії і поміщикам. Робітники, селяни та їх діти дістали повний доступ до освіти. Навчання в школах і медичне обслуговування стали безплатними. У власність народу перейшли палаци царів і багатчів; їх віддали під народні зібрання, здравниці та музеї. Поліпшились умови і охорона праці робітників на підприємствах. На заводах і

фабриках було запроваджено восьмигодинний робочий день; видано декрет про страхування робітників і службовців на випадок хвороби, втрати працездатності і безробіття.

Партія більшовиків на ділі довела трудящим масам селянства, що робітничий клас — найнадійніший союзник і керівник, захисник їх інтересів. Пролетаріат, завоювавши владу, з революційною швидкістю і енергією здійснив найбільш насущні економічні вимоги селян. Вони одержали безплатно в користування поміщицькі землі, визволились від гніту поміщиків і капіталістів. Селянські маси проймалися свідомістю, що здійснення Декрету про землю можливе тільки при рішучій підтримці ними Радянської влади, в союзі з міськими робітниками, на основі співробітництва з ними в Радах.

Усі ці заходи партії і Радянської влади справляли величезний вплив на народні маси. Союз робітничого класу з селянською біднотою міщнів. Радянська влада все більше завойовувала собі співчуття і підтримку величезної більшості трудящих Росії.

У листопаді і грудні 1917 року в Петрограді відбулися Надзвичайний і II Всеросійський з'їзди Рад селянських депутатів. Праві есери заперкло боролися на з'їздах проти більшовиків, намагаючись протипоставити їм селянських делегатів. Це їм не вдалося. Партія більшовиків до кінця викрила правих есерів як зрадників інтересів трудового селянства. Селянські з'їзди схвалили декрети і політику Радянського уряду і висловились за об'єднання Рад селянських депутатів з Радами робітничих і солдатських депутатів. Об'єднання в єдиних Радах робітників, солдатів і селян забезпечувало найбільш повно політичне керівництво пролетаріату непролетарськими трудящими масами, дальше зміцнення Радянської влади. На пропозицію більшовиків і на вимогу делегатів селянських з'їздів представники партії лівих есерів (Коллегаєв, Спиридонова, Прош'ян, Штейнберг) увійшли до складу Ради Народних Комісарів. Партія знала про нестійкість лівих есерів, але, враховуючи, що їм довіряла ще значна частина селянства і що вони заявляли про підтримку Радянської влади, більшовики залучили їх до уряду. Цим ослаблили сили противників Радянської влади і завдавався удар по антирадянських партіях правих есерів та меншовиків.

Партія зірвала заміри контрреволюції повалити Радянську владу з допомогою Установчих зборів. Вибори до Установчих зборів відбувалися в листопаді 1917 року за партійними списками, складеними до Жовтневої революції, в обстановці, коли значна частина народу не встигла ще осмислити значення соціалістичної революції. Цим скористувалися праві есери, які встигли у віддалених від столиці і промислових центрів областях і губерніях зібрати більшість голосів. Контрреволюційні сили намагалися використати цю обставину для захоплення влади.

Напередодні відкриття Установчих зборів ВЦВК прийняв вироблену Ленінін «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу», яку вирішено було запропонувати прийняти Установчим зборам. Декларація заявляла, що вся повнота влади в країні належить Радам, підтверджувала декрети про мир, землю та інші, схвалювала зовнішню політику, що її проводив Радянський уряд. Але контрреволюційна більшість Установчих зборів, які відкрилися 5 січня 1918 року, ухилилася від обговорення декларації, відмовилася визнати Радянську владу та її декрети. Тим самим буржуазні Установчі збори відкрито протипоставили себе Радянській владі і волі більшості народу, викрили свою контрреволюційну суть. 6 січня 1918 року декретом Радянської влади вони були розпущені. Розпуск буржуазних Установчих зборів був схвалений народом.

Політику партії і Радянського уряду щодо Установчих зборів під

тримав III Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який відкрився 10 січня 1918 року і до якого в повному складі приєднався III Всеросійський з'їзд Рад селянських депутатів. Об'єднаний Всеросійський з'їзд Рад схвалив політику Радянського уряду і прийняв «Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу». III з'їзд Рад закріпив завоювання Жовтневої соціалістичної революції, створення радянського ладу. В декларації говорилося: «Росія оголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів». Російська радянська республіка засновувалась на основі добровільного союзу вільних націй як федерація радянських національних республік.

Радянська революція розвивалася ширш і вглиб. Створюючи радянський лад, партія керувала одночасно боротьбою робітничого класу за соціалістичну перебудову суспільства. В результаті Жовтневої революції у власність народу перейшли казенні (що належали державі поміщиків і капіталістів) підприємства. Виник соціалістичний уклад господарства. Проте більша частина засобів виробництва залишалася перший час після встановлення Радянської влади в руках буржуазії. Щоб стати в повному розумінні пануючим класом, пролетаріат, завоювавши державну владу, повинен був відібрати у буржуазії банки, залізниці, заводи, фабрики, шахти, рудники і перетворити їх у загальнонародну власність.

Радянська влада в перші ж дні Жовтня оволоділа *Державним банком*, потім провела *націоналізацію приватних банків* і оголосила банкову справу державною монополією. Цими заходами у величезній мірі була підірвана економічна сила буржуазії. Одночасно Радянська влада анулювала всі зовнішні державні позики, укладені царем і Тимчасовим урядом. Борг Росії іншим державам становив приблизно 16 мільярдів карбованців золотом. Трудящі Росії визволилися від фінансової кабали міжнародного капіталу.

Найважчою справою було перетворення капіталістичної власності в соціалістичну. Буржуазія чинила шалений опір економічним заходам Радянської влади. Капіталісти робили абсолютно все, щоб зірвати робітничу революцію. Вони спиняли заводи і фабрики, приховували запаси сировини і готової продукції, затримували видачу зарплати робітникам. Фабриканти й заводчики намагалися дезорганізувати виробництво, викликати економічну катастрофу. Треба було приборкати капіталістів, зломити їх саботаж. Зробити це можна було шляхом негайної їх експропріації. Але пролетаріат, прийшовши до влади, не мав на перших порах ні досвіду управління господарством, ні економічних органів, здатних негайно взяти в свої руки керівництво господарським життям країни. Тому Радянська влада не декретувала відразу націоналізацію всієї промисловості, а запровадила на підприємствах, що належали капіталістам, *робітничий контроль*.

14 листопада 1917 року Радянський уряд видав «Положення про робітничий контроль», згідно з яким на всіх промислових, торговельних, сільськогосподарських, транспортних і кооперативних підприємствах запроваджувався робітничий контроль. Здійснення його покладалось на фабричні, заводські та інші комітети. Цей закон розв'язав ініціативу робітничих мас. На початок 1918 року робітничий контроль був запроваджений майже на всіх промислових підприємствах.

Робітничий контроль допоміг зломити саботаж і подолати спроби буржуазії перетворити заводи і фабрики в опору контрреволюції. Робітники знайомилися з господарською діяльністю підприємств, вчилися управління виробництвом. З середовища робітників висувалися кадри організаторів — господарників. Налагоджуючи робітничий контроль,

фабрично-заводські комітети все більше вторгалися в адміністративну й господарську діяльність підприємців, усували їх від керівництва підприємствами, брали всю справу управління виробництвом в свої руки.

В кінці листопада 1917 року Радянська влада перейшла до *націоналізації великої капіталістичної промисловості*. Відбувалась докорінна ломка капіталістичних відносин. Націоналізовані підприємства переходили у власність Радянської держави, ставали соціалістичними. До середини 1918 року була націоналізована значна частина великої капіталістичної промисловості: вугільної, металургійної, нафтової, хімічної, машинобудівної, текстильної, і вся цукрова. Здійснена була також націоналізація транспорту, торгового флоту і зовнішньої торгівлі. Це було, за влучним висловом Леніна, «червоногвардійська атака на капітал». Економічна сила буржуазії була підірвана в корені. Радянська держава оволоділа *командними позиціями* в народному господарстві.

Для керівництва процесом соціалістичного усупільнення виробництва і для державного управління народним господарством 1 грудня 1917 року при Раді Народних Комісарів була створена Вища Рада Народного Господарства (ВРНГ). З грудня 1917 року раднаргоспи почали створюватись в областях, губерніях і повітах. Вони поступово зосереджували в своїх руках управління господарством, здійснюючи функцію господарсько-організаторської діяльності Радянської держави. Створення ВРНГ разом з націоналізацією банків, залізниць та великої промисловості дали Радянській владі можливість приступити до будівництва нового, *соціалістичного* народного господарства.

Комуністична партія підняла багатомільйонні маси трудящих до свідомої історичної діяльності, надаючи повну свободу їх творчості. Перші місяці після перемоги Жовтневої революції показали, який невичерпний запас сил і революційної енергії таїться в народних масах, що визволилися від гніту поміщиків і капіталістів. Всюди било джерелом оновлюване життя. Віками насаджуваний експлуататорами безглуздий передсуд, нібито управляти державою можуть тільки багаті класи, був розбитий. Створивши нову, Радянську державу, робітники і селяни наполегливо вчилися управляти нею. Робітники проганяли капіталістів, налагоджували облік і контроль. Селяни відбирали у поміщиків землю, поновому влаштовували своє життя. У вогні революції міцнів і гартувався союз робітничого класу з трудящими масами селянства, який становить основу Радянської влади. Партія вселяла в маси упевненість в їх силі. В грудні 1917 року Ленін писав:

«Перемога буде на боці експлуатованих, бо за них життя, за них сила числа, сила маси, сила невичерпних джерел усього самовідданого, ідейного, чесного, всього, що рветься вперед, прокидається до будівництва нового, всього гігантського запасу енергії і талантів так званого «простонароддя», робітників і селян» (Твори, т. 26, стор. 360).

2. БОРОТЬБА ЗА ВИХІД З ВІЙНИ. БРЕСТСЬКИЙ МИР. VII З'ЇЗД РКП(б)

Глибокі революційні перетворення в усіх сферах суспільного життя країни значно зміцнили Радянську владу. Але міцність її залежала не тільки від співвідношення класових сил всередині країни, а й від міжнародного становища Радянської держави. Зміцненню Радянської влади найбільше заважав стан війни з Німеччиною.

Партія з першого дня Радянської влади розгорнула активну *боротьбу за мир*. В Декреті про мир Радянська держава пропонувала всім вою-

ючим країнам укласти загальний демократичний мир — мир без анексій і контрибуцій. Проте держави Антанти (Англія, Франція, США та інші) відмовилися від мирних переговорів, що зробило неможливим укладення загального миру. Тоді Радянський уряд, виконуючи волю народу, приступив до мирних переговорів з Німеччиною та її союзниками.

Переговори з Німеччиною почалися 20 листопада 1917 року, в Брест-Литовську. 2 грудня була підписана угода про перемир'я, після чого почалися переговори про укладення мирного договору. Проте в ході мирних переговорів вияснився намір німецьких імперіалістів нав'язати Радянській країні грабницький і принизливий мир. Вони намагалися закабалити захоплені їх військами Польщу, Литву, частину Латвії і Білорусії. Загарбницькі заміри німецькі імперіалісти виношували і щодо України. Вступивши в таємний зговір з делегацією Центральної ради, що прибула до Брест-Литовська, вони розраховували відірвати з допомогою буржуазних націоналістів Україну від Радянської Росії і поневолити український народ.

Внутрішня і міжнародна обстановка, в якій опинилася молода Радянська республіка, показувала, що за тих обставин необхідно було піти на важкі умови миру, відступити перед сильним і небезпечним хижаком — німецьким імперіалізмом. В народному господарстві країни панувала розруха. Стомлена і змучена тривалою війною, стара армія не могла протистояти наступові німців. Серед широких верств робітничого класу й селянства не було необхідного піднесення для ведення революційної війни. Порятунок Батьківщини і революції вимагав мирного перепочинку, щоб зміцнити Радянську владу, створити нову, Червону Армію, здатну захистити країну від імперіалістичних загарбників. Продовження війни хотіли головним чином буржуазія й поміщики, білогвардійські генерали й офіцери, а також меншовики і есери. Контрреволюціонери всіх мастей — від монархістів і кадетів до есерів і меншовиків — вели шалену агітацію проти мирних переговорів. Штовхаючи Радянську республіку на війну з озброєним до зубів німецьким імперіалізмом, буржуазія ставила Радянській владі пастку, сподівалася скористуватись її поразкою для того, щоб задушити революцію і відновити старі порядки.

Партії треба було швидко розв'язати питання про війну і мир.

8 січня 1918 року Ленін виступив на нараді членів ЦК партії і більшовиків — делегатів III з'їзду Рад з тезами в питанні про негайне укладення сепаратного і анексіоністського миру. Він показав, що об'єктивне врахування суспільно-економічного і політичного становища в країні і відсутність у Радянської республіки боездатної армії зумовлюють необхідність негайного укладення миру. Але точка зору Леніна не дістала на нараді більшості. Становище ускладнювалось тим, що ряд місцевих комітетів партії (Московський і Уральський обласні, Петроградський та інші) запропонував припинити мирні переговори з німцями. Багато хто в партійних працівників дав захопити себе революційною фразою, наполягав на оголошенні імперіалістичній Німеччині революційної війни. На настрої їх дуже позначилось оп'яніння першими успіхами Радянської влади в боротьбі з внутрішньою контрреволюцією. В питанні про мирний договір Ленін не мав більшості і в ЦК партії. Троцький, Бухарін та їх прибічники виступали проти прийняття поставлених німцями умов миру, заявляли, що німецькі війська наступати нібито не зможуть і що найближчим часом відбудеться революція в Німеччині.

В партії створилось надзвичайно тяжке становище. Потрібна була величезна витримка і твердість Леніна, щоб довести партійним кадрам необхідність прийняття важких умов миру і завоювання перепочинку,

викрити авантюристичну і згубну для Радянської республіки тактику Троцького і Бухаріна. Ленін роз'яснював:

«...корінна переміна полягає тепер у створенні республіки Рад Росії, що вище за все і для нас і з міжнародно-соціалістичної точки зору збереження цієї республіки, яка вже почала соціалістичну революцію, що в даний момент лозунг революційної війни з боку Росії означає би або фразу і голу демонстрацію, або дорівнював би об'єктивно падінню в пастку, яку ставлять нам імперіалісти, що хочуть *втягти* нас у продовження *імперіалістської* війни, як слабу поки що частинку, і *розгромити* якомога дешевшим способом молоду республіку Рад» (Твори, т. 26, стор. 403—404).

Щоб відвернути зрив мирних переговорів і не допустити проведення Троцьким і Бухаріним своєї авантюристичної тактики, Ленін добився в ЦК партії рішення про всемірне затягування мирних переговорів і прийняття III з'їздом Рад постанови, яка надала б Радянському уряду необмежені повноваження в розв'язанні питання про війну і мир. Позицію Леніна в ЦК послідовно підтримували Свердлов, Сергєєв (Артем), Сталін та інші.

9 лютого (за новим стилем) 1918 року представники Німеччини ультимативно зажадали від радянської делегації підписання умов мирного договору, які передбачали відторгнення від Росії окупованої німцями території. Радянську мирну делегацію в Брест-Литовську очолював тоді Троцький. Він мав від Леніна ясну настанову всіляко затягувати переговори і, якщо німці пред'являть ультиматум, негайно підписати мирний договір. 10 лютого Ленін у спеціальній телеграмі, підписаній також Сталіним, ще раз указував на необхідність укладення мирного договору. Але Троцький порушив директиву Голови Раднаркому. Всупереч настійній вимозі Леніна він заявив 10 лютого німецьким представникам, що Радянський уряд відмовляється підписувати мирний договір на поставлених Німеччиною умовах. Троцький повідомив також, що Радянська країна припиняє війну з Німеччиною і демобілізує свою армію. Це була зрадницька заява, яка таїла в собі згубні наслідки для Радянської влади.

Німецький уряд негайно скористувався заявою Троцького. Порушивши умови перемир'я, німецьке командування 18 лютого 1918 року почало наступ по всьому російсько-німецькому фронту. Рештки старої армії не могли протистояти натискові полчищ німецького імперіалізму. Не зустрічаючи серйозного опору, німецькі війська за кілька днів захопили частину території Радянської республіки: окупували всю Латвію і Естонію, значну частину України, зайняли міста Двінськ, Мінськ, Полоцьк, Псков та інші, загрожуючи Петроградові.

Ленін цілком правильно передбачав такий хід подій. Наступ німецьких військ показав, що німецькі імперіалісти мали на меті повалити Радянську владу і перетворити Росію в свою колонію. Над Радянською країною нависла смертельна небезпека. 21 лютого 1918 року Рада Народних Комісарів звернулася до народу з написаним Леніним декретом-відозвою «Соціалістична вітчизна в небезпеці!». Центральний Комітет і Радянський уряд закликали всіх членів партії, всіх робітників і селян до захисту республіки Рад від навали німецького імперіалізму.

Заклик партії і Радянського уряду викликав серед трудящих мас піднесення революційної енергії. До Червоної Армії в ці дні добровольцями вступили десятки тисяч передових робітників і демобілізовуваних солдатів. Сформовані загони нової армії негайно вирушали назустріч ворогові, стійко відбивали натиск озброєних до зубів німецьких військ.

Запеклі бої розгорнулися під Псковом і Нарвою. Просування німців на петроградському напрямі було спинено.

Дні героїчного захисту Червоною Армією завоювань Жовтневої соціалістичної революції від навали полчищ німецького імперіалізму були днями її народження. В пам'ять про цей великий подвиг збройних сил радянського народу 23 лютого щороку відзначається в Радянській країні як День Радянської Армії.

Під час німецького наступу Ленін доклав величезних зусиль, щоб добитися в ЦК партії рішення про укладення миру. Головними противниками укладення миру були Троцький і Бухарін; останній очолював тоді антипартійну групу «лівих комуністів». Незважаючи на те, що наступ німецьких військ з усією очевидністю показав величезну його небезпеку для Радянської республіки, «ліві комуністи» вимагали продовження війни, маскуючи свою політику лівими фразами. Ленін розгорнув нещадну боротьбу проти «лівих комуністів», викрив їх як зрадників Радянської влади. Ще 18 лютого 1918 року на вимогу Леніна ЦК партії прийняв постанову про готовність Радянської республіки підписати мирний договір на поставлених умовах. Німецькому урядові було послано телеграму про згоду Радянського уряду негайно укласти мир. Але імперіалістична Німеччина висунула додатково до попередніх вимог нові, ще тяжчі умови: вона претендувала на всю Латвію і Естонію; Радянська країна повинна була сплатити Німеччині величезну контрибуцію і демобілізувати свою армію. Україна ставала залежною від Німеччини державою, попадала в кабалу до німецьких імперіалістів.

23 лютого під час обговорення нового ультиматуму німецького уряду ЦК партії прийняв пропозицію Леніна про негайне підписання поставлених Німеччиною нових умов миру. Прихильники «революційної війни» з групи «лівих комуністів» (Бухарін, Урицький, Ломов, Бубнов) опинилися в ЦК в меншості. Зазнавши поразки в Центральному Комітеті, Бухарін та його однодумці стали на шлях дезорганізації всієї партійної і державної роботи. Вони повели лінію на розкол партії, привернули на свій бік частину місцевих партійних організацій і намагалися протипоставити їх Центральному Комітетові. Московське обласне бюро, що складалося з «лівих комуністів» (Ломов, Осінський, Сапронов, Стуков та інші), прийняло постанову, в якій містилося потворне твердження, що в інтересах міжнародної революції доцільно йти на можливість втрати Радянської влади, яка після укладення миру стає нібито чисто формальною. Ленін назвав цю резолюцію «дивною і потворною». Він з усією рішучістю обрушився на «лівих комуністів», виступив з рядом пристрасних статей, які викривали їх авантюристичну політику, що вела до загибелі Радянської республіки. Ленін писав: «хто проти негайного, хоч і архітяжкого миру, той губить Радянську владу» (Твори, т. 27, стор. 22).

3 березня 1918 року мирний договір з Німеччиною був підписаний. Тимчасом «ліві комуністи» не тільки не припинили, а ще більше посилили свої атаки проти партії. Вони відкрито закликали до зриву Брестського миру. Розкольніцька, антипартійна діяльність «лівих комуністів» окрилила лівих есерів надією на зміну складу Радянського уряду. Вони звернулись до Бухаріна з пропозицією про усунення Леніна з поста Голови Раднаркому і про створення нового уряду з представників лівих есерів та «лівих комуністів».

Ленін викрив групу «лівих комуністів» як пособників німецького імперіалізму і російської буржуазії. В тому, що «нові умови гірші, тяжчі, принизливіші за погані, тяжкі і принизливі брестські умови,—писав Ленін,—в цьому винні щодо великої Російської Радянської республіки,

наші горе-«ліві» Бухарін, Ломов, Урицький і К°» (Твори, т. 27, стор. 59).

Ленін показав, що незгоди «лівих комуністів» і Троцького з партією значно глибші, ніж здавалося на перший погляд. Лідери «лівої» опозиції разом з Троцьким заперечували можливість перемоги соціалізму в одній країні, вважали, що збереження диктатури пролетаріату і завоювань Жовтневої революції в Росії можливе тільки при умові переможної світової соціалістичної революції, яку треба підштовхувати за допомогою війни з світовим імперіалізмом.

Викриваючи «лівих комуністів», Ленін роз'яснював, що їх теорія «підштовхування» міжнародної революції нічого спільного з марксизмом не має. Марксизм ставить питання про розвиток революції в залежність від назрівання класових суперечностей всередині капіталістичних країн. Ленін виходив з можливості перемоги соціалізму в одній країні, вважав, що робітничий клас Радянської Росії, як першої країни перемігшої диктатури пролетаріату, найкраще виконає свій інтернаціональний обов'язок, якщо збереже і зміцнить свою диктатуру для захисту завоювань революції і побудови соціалізму.

Ленін викрив також інший абсурдний довід «лівої» опозиції, нібито інтереси міжнародної революції забороняють Радянській державі укладати мир і всякі угоди з імперіалістами, нібито Радянська республіка не може існувати в капіталістичному оточенні. Він писав: «Соціалістична республіка серед імперіалістських держав не могла б, з точки зору подібних поглядів, укладати ніяких економічних договорів, не могла б існувати, не відлітаючи на місяць» (Твори, т. 27, стор. 48). Партія вважала, що Радянська республіка, впорядкувавши своє господарство і створивши свої збройні сили, може протистояти натискові міжнародного імперіалізму, відстояти свою самостійність і незалежність, завоювати мирний перепочинок і забезпечити будівництво соціалізму.

Лінія «лівих комуністів» на зрив Брестського мирного договору зазнала краху. Потрібна була ленінська прозорливість, наполегливість і пристрасність у боротьбі з «лівими комуністами», щоб врятувати Радянську країну від загибелі, яка їй загрожувала. Треба було так непохитно вірити в маси, як вірив Ленін. Партійні маси і передові робітники рішуче висловлювались за підтримку укладеного миру. У березні 1918 року політику ЦК партії і Радянського уряду в питанні про мирний договір схвалили Московська і Петроградська міські партійні конференції та ряд інших місцевих партійних організацій.

Для остаточного вирішення питання про мир був скликаний VII з'їзд партії, що відкрився 6 березня 1918 року в Петрограді. Це був перший з'їзд після приходу партії до влади. На з'їзді було 46 делегатів з ухвальним голосом і 58 з дорадчим. З'їзд представляв приблизно 170 тисяч членів партії. В партії у цей час налічувалося близько 300 тисяч членів, але у зв'язку з екстремим характером з'їзду і окупацією німецькими військами частини території країни багато партійних організацій не зуміли прислати на з'їзд своїх делегатів.

З'їзд обговорив такі питання: звіт ЦК, про війну і мир, про перегляд програми і найменування партії. Ленін виступив на з'їзді з політичним звітом ЦК, в питанні про перегляд програми і про зміну найменування партії та в інших питаннях. У політичному звіті ЦК Ленін всебічно висвітлював питання про війну і мир.

На з'їзді розгорнулася гостра боротьба між прихильниками і противниками Брестського миру. «Ліві комуністи» зазнали поразки. З'їзд підтвердив правильність ленінської лінії в питанні про Брестський мир і визнав за необхідне затвердити підписаний Радянським урядом мирний

договір з Німеччиною. Резолюція Леніна про війну і мир була прийнята 30 голосами при 12 проти і 4, що утрималися. З'їзд визнав найпершим завданням партії і Радянської влади проведення якнайенергійніших заходів для підвищення самодисципліни і дисципліни робітничих і селянських мас, розгортання самодіяльності всіх організацій трудящих в закріпленні і захисті завоювань соціалістичної революції. Була підкреслена необхідність посилення роботи по будівництву Червоної Армії і здійсненню загального військового навчання трудящих.

Дальші події показали, що ленінська лінія в боротьбі за мир була єдино правильною. Ця політика дала змогу Радянській республіці відступити в порядку в момент, коли сили противника значно переважали сили Радянської держави, щоб мати можливість з найбільшою енергією готуватись до відбиття нових нападів імперіалістів.

VII з'їзд прийняв резолюцію про зміну назви партії та її програми. Для розроблення нової програми з'їзд обрав комісію, яка поклала в основу програми партії проект, написаний Леніним. На пропозицію Леніна з'їзд прийняв нову назву партії: Російська Комуністична партія (більшовиків) — РКП(б). Найменування партії комуністичною, говорив на з'їзді Ленін,—єдино правильне:

«...Починаючи соціалістичні перетворення, ми повинні ясно поставити перед собою мету, до якої ці перетворення, кінець кінцем, спрямовані, а саме мету створення комуністичного суспільства...» (Твори, т. 27, стор. 100).

Під час виборів центральних органів партії з'їзд знову віткнувся з дезорганізаторською поведінкою групи «лівих комуністів». Ще до з'їзду Бухарін, Ломов, Урицький та Бубнов заявили про вихід з ЦК партії. Тепер вони заявили, що у виборах брати участі не будуть і до складу ЦК не увійдуть. Заява ця викликала обурення більшості делегатів з'їзду. З приводу негідної поведінки лідерів «лівої» опозиції гостро виступив Ленін. З'їзд жахався від «лівих комуністів» припинення розкольніцької діяльності, яка створює загрозу єдності партії.

VII з'їзд РКП(б) виконав завдання великої історичної ваги. Він добився виходу Радянської країни з війни і дав народам Росії мир. Він затвердив основні принципи зовнішньої політики партії і Радянської влади, визначив першочергові завдання партії в соціалістичному будівництві. З'їзд розбив в особі «лівих комуністів» і Троцького дезорганізаторів партії, які зривали її єдність і підривали диктатуру пролетаріату. Він згуртував партію на основі ленінської політики.

Незабаром після VII з'їзду партії Радянський уряд і Центральний Комітет переїхали до Москви. Москва стала столицею Радянської держави. 14 березня 1918 року в Москві зібрався IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад. З'їзд ратифікував Брестський мирний договір. Проти ратифікації мирного договору на з'їзді виступили ліві есери. Вони заявили про вихід з Раднаркому. Угода з лівими есерами, основана на співробітництві в Радянському уряді, була розірвана.

Укладення Брестського миру мало величезне міжнародне значення. Перед трудящими всього світу стояв приклад Радянської республіки, що вийшла з імперіалістичної війни, незважаючи на неймовірні труднощі.

Укладення Брестського миру зміцнило Радянську владу. Було завойовано перепочинок, який дав можливість партії і Радянській владі виграти час, щоб впорядкувати господарство країни, створити Червону Армію і зміцнити союз пролетаріату з трудящими масами селянства. В житті Радянської держави відкривалась нова смуга розвитку.

3. ЛЕНІНСЬКИЙ ПЛАН БУДІВНИЦТВА ОСНОВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ЕКОНОМІКИ. ПЕРША РАДЯНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ

Завдяки досягнутому миру Радянська республіка дістала можливість весною 1918 року зосередити свої зусилля на відбудові народного господарства і розгортанні соціалістичного будівництва. Перед Комуністичною партією постало нове завдання — організація управління країною. Головна трудність полягала в економічній галузі, в реорганізації всього господарського життя країни на началах соціалізму. У квітні 1918 року Ленін за дорученням ЦК партії склав тези, глибокий зміст яких був розкритий в його знаменитій праці «Чергові завдання Радянської влади». У цій книзі і в ряді інших праць Ленін намітив план будівництва основ соціалістичної економіки. Підбиваючи підсумок діяльності Комуністичної партії, Ленін писав:

«Ми, партія більшовиків, Росію переконали. Ми Росію відвоювали — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією управляти» (Твори, т. 27, стор. 210).

Ленін, розвиваючи вчення Маркса, обгрунтував надзвичайно важливі положення про економіку перехідного періоду від капіталізму до соціалізму. Держава цього періоду — диктатура пролетаріату. Економіка в перехідний період поєднує в собі елементи соціалізму і капіталізму. Форми і способи переходу від капіталізму до соціалізму залежать від конкретних умов, за яких у різних країнах починається рух до соціалізму.

В Радянській Росії перехід до соціалізму здійснювався в умовах багатуукладного характеру економіки. В господарстві країни були елементи п'яти суспільно-економічних укладів: 1) патріархального (тобто в значній мірі натурального селянського господарства); 2) дрібнотоварного виробництва (виробництва тих селян, які продавали хліб); 3) приватногосподарського капіталізму; 4) державного капіталізму і 5) соціалізму. Росія була країною дрібноселянською. В ній переважало дрібне товарне виробництво, що служило базою збереження і відродження капіталізму. Мільйони дрібних хазяйчиків і торговців у місті й на селі займались спекуляцією. Особливо наживалися на народній нужді куркулі, що спекулювали хлібом. Ця дрібнобуржуазна стихія становила головну небезпеку для Радянської влади і соціалізму. Завдання партії і Радянської влади, вказував Ленін, полягало в тому, щоб подолати дрібнобуржуазну стихію, зміцнити соціалістичний уклад господарства, перетворити його в пануючий, а потім в єдиний і всеосяжний.

Партія і Радянська влада приступали до створення основ соціалістичної економіки в умовах неймовірної розрухи, викликаной війною і хазяйнуванням буржуазії. Потрібне було колосальне напруження всіх свідомих робітників і селян, щоб відбудувати продуктивні сили країни і навести елементарний порядок в народному господарстві. Тільки пролетаріат був здатний полегшити страждання й злигодні, що випали на долю трудового народу. Тільки він був здатний подолати дрібнобуржуазну стихію, налагодити нормальне господарське життя і забезпечити рух країни до соціалізму. Для цього потрібно було, щоб широкі маси робітничого класу ясно розуміли покладені на них революцією історичні завдання. Тимчасом деяка частина робітників не могла відразу звичаїтись до нового становища, не розуміла, що значить бути пануючим класом. Вона ставилася до фабрик і заводів, що перейшли у власність народу, по-старому, прагнула позбутися зайвих тягот і ухилитися від роботи, жила за звичкою: «урвати шматок якнайбільший і втекти». Такі настрої особливо сильні були серед тієї частини робітників, які при-

йшли на фабрики і заводи під час війни. Партія допомагала передовим робітникам в їх боротьбі за створення соціалістичного порядку, проти дармоїдів, ледарів і рвачів. Ленін учив робітників радянському господарюванню. Він закликав вести акуратно й сумлінно лік грошей, господарювати економно, не ледарювати, додержувати найсуворішої дисципліни в праці. Це були *чергові і головні лозунги моменту*. Проведення їх у життя було найважливішою умовою подолання розрухи, відновлення нормального економічного життя і переходу до соціалізму.

На перший план в галузі економічного будівництва соціалізму висувалась робота по організації *обліку і контролю* за виробництвом і розподілом продуктів. Без цього, вказував Ленін, не можна було перейти до управління виробництвом і забезпечити злагоджену роботу всіх галузей народного господарства. Не ослабляючи роботи по експропріації капіталістів, Радянська влада повинна була перенести центр ваги на організацію обліку і контролю. Здійснення обліку й контролю покладалось на Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, споживчі товариства та фабрично-заводські комітети. Для приборкання дрібнобуржуазної стихії та налагодження обліку і контролю в загальнодержавному масштабі Ленін пропонував упорядкувати державні монополії, особливо хлібну, зміцнити державний контроль за грошовим обігом, використати кооперацію.

При переході до соціалізму Ленін надавав важливого значення *державному капіталізмові*. Він вважав державний капіталізм в економічному відношенні незрівнянно вищим проти тодішньої селянської економіки і не небезпечним для Радянської держави, де забезпечена влада робітників. В систему державного капіталізму, на думку Леніна, мали входити різні радянські акціонерні товариства, до участі в яких залучались приватні особи із своїми капіталами, підконтрольні Радянській державі підприємці і буржуазні кооператори. На органи Радянської влади покладался контроль за їх діяльністю. Державний капіталізм полегшував боротьбу Радянської влади з дрібнобуржуазною стихією, давав можливість Радянській державі одержувати від держкапіталістичних підприємств певну частину продукції для налагодження економічних зв'язків з дрібнотоварним селянським виробництвом, сприяв найшвидшому піднесенню продуктивних сил країни. Цій же меті повинна була служити і споживча кооперація. З допомогою кооперації Радянська держава могла регулювати продуктообмін і здійснювати контроль за реалізацією продуктів. Багато кооперативних органів тоді перебувало під впливом буржуазії. Але ця обставина, вказував Ленін, не повинна лякати партію і робітничий клас. При збереженні влади в руках пролетаріату використання Радянською державою буржуазних кооператорів забезпечувало їй закріплення завойованих позицій і поступове подолання буржуазних елементів у кооперативних органах.

Одно з корінних завдань соціалістичної революції, роз'яснював Ленін,—досягнення вищої в порівнянні з капіталістичною *продуктивності праці*. Росія була крайньо відсталою в промисловому відношенні. Щоб забезпечити високу продуктивність праці, треба було насамперед розвинути важку індустрію, виробництво палива, металу, машинобудування, хімічну та електротехнічну промисловість. Ленін указував, що в Радянській республіці є все необхідне для того, щоб «Русь перестала бути убогою і безсилою, щоб вона стала в повному розумінні слова могутньою і багатою» (Твори, т. 27, стор. 131). Вона мала для цього достатні запаси природних багатств, величезний запас людських сил і найширший розмах творчості народних мас, викликані великою революцією. Надзвичайно важливою умовою підвищення продуктив-

ності праці Ленін вважав також піднесення культурного рівня населення.

Ленін розробив принципи керівництва пролетарської держави економікою країни. Він обґрунтував принцип *демократичного централізму в організації радянського господарювання*. Велика машинна індустрія не може правильно функціонувати без найсуворішого порядку, створеного єдністю волі, яка спрямовує роботу сотень і тисяч людей. Інтереси соціалізму, учив Ленін, вимагають беззаперечного підкорення мас єдиній волі керівника трудового процесу. Тому управління господарством повинно бути централізоване, на чолі підприємства мають стояти директори, призначувані Радянською владою. Централізоване керівництво з боку держави та єдиноначальність повинні сполучатися з активною, свідомою участю мас в господарському житті, з різноманітним контролем знизу.

«...Централізм, сприйнятий у дійсно демократичному розумінні,— писав Ленін,— передбачає в перший раз історією створену можливість повного і безперешкодного розвитку не тільки місцевих особливостей, але й місцевого почину, місцевої ініціативи, різноманітності шляхів, прийомів і засобів руху до загальної мети» (Твори, т. 27, стор. 178).

Так Ленін формулював радянський соціалістичний принцип господарювання.

Велика промисловість немислима без спеціалістів різних галузей знань і техніки. Пролетаріат не мав тоді ще своїх технічних кадрів. А наявні спеціалісти в масі своїй були буржуазними. Ленін учив партію уважно ставитись до інтелігенції — до вчених, інженерів і техніків. Він попереджав, що в силу буржуазного способу їх життя при капіталізмі вони не всі і не одразу правильно зрозуміють значення соціалістичної революції. Їх треба терпеливо перевиховувати, створити їм можливість широкого застосування своїх знань за спеціальністю, забезпечити кращі матеріальні умови, сміливо йти на встановлення вищої оплати їх праці. Разом з тим Ленін закликав наполегливо виявляти організаторські таланти в народі, сміливіше висувати практиків-організаторів з робітників і селян на відповідальні державні пости, допомагати їм в оволодінні мистецтвом управління державою і господарством.

Особливо велику увагу Ленін звертав на вироблення нової, *свідомої, товариської дисципліни* робітників і всіх трудящих, на підвищення їх самодіяльності і усвідомлення відповідальності. Це вимагало наполегливої і тривалої роботи над перевихованням людей. Засобами, що забезпечують досягнення цієї мети, Ленін вважав впровадження відрядної оплати праці, ліквідацію зрівнялівки, організацію змагання, громадський вплив на ледарів і рвачів.

Ленін закликав до *всмірного зміцнення диктатури пролетаріату і розвитку радянської організації*. Диктатура пролетаріату потрібна насамперед для придушення опору повалених експлуататорів і всіх елементів розкладу старого суспільства. Вона потрібна для створення нового, соціалістичного суспільства. Тільки пролетаріат, як найбільш передовий, свідомий і дисциплінований клас, здатний привернути до себе більшість трудящих, допомогти хитким верствам і елементам населення твердо стати на позиції Радянської влади, забезпечити повне придушення експлуататорів і подолати стихію дрібнобуржуазної дезорганізованості, очолити роботу по соціалістичній перебудові суспільства.

Праця Леніна «Чергові завдання Радянської влади» мала величезне історичне значення. Вона орієнтувала партію на розв'язання організа-

ційних завдань соціалістичної революції, на організацію управління Радянською державою. В ній Ленін дав науково обґрунтований конкретний план реорганізації економічного ладу країни на началах соціалізму, виклав основні принципи економічної політики пролетарської держави в період переходу від капіталізму до соціалізму.

Тези Леніна про чергові завдання Радянської влади дістали схвалення Центрального Комітету і цілковиту підтримку партії і робітничого класу. 29 квітня 1918 року тези були схвалені ВЦВК.

Проти ленінського плану виступили меншовики та есери. Неправильну позицію зайняли і «ліві комуністи» на чолі з Бухарінім. Прикриваючись лівими фразами, Бухарін та його однодумці демагогічно заявляли, що насадження дисципліни і запровадження єдиноначальності на підприємствах, використання буржуазних спеціалістів і державного капіталізму означають нібито повернення до буржуазних порядків. На ділі «ліві комуністи» були захисниками дрібнобуржуазної стихії і анархічної розгнужданості, заохочували куркулів, спекулянтів, ледарів. Партія дала рішучу відсіч «лівими комуністам» і зосередила свої зусилля на налагодженні всенародного обліку й контролю і організації соціалістичного виробництва.

Нові завдання вимагали зміцнення керівної ролі партії в Радянській державі, вироблення правильних взаємовідносин її з державними та іншими громадськими організаціями трудящих. На початок весни 1918 року в Радянській республіці в основному склався механізм пролетарської державної влади. В систему диктатури пролетаріату входили: партія, Ради, профспілки та інші масові організації трудящих. Особливо важливе значення мало правильне взаємовідношення між партією і Радами. Партія виробляла такі форми взаємовідносин, які давали повний простір самодіяльності Рад як органів державної влади і в той же час забезпечували провідну роль партії в системі диктатури пролетаріату. Партія виступала в ролі керівної і спрямовуючої сили Радянської держави. Вона визначала її політику, об'єднувала зусилля всіх громадських організацій трудящих в їх боротьбі за зміцнення радянського ладу і перебудову суспільства на соціалістичних началах. У Радах і профспілках партія мала комуністичні фракції, через які вона справляла політичний вплив на них і забезпечувала проведення в життя партійних директив.

У тісному зв'язку з потребами державного і господарського будівництва партія розв'язувала питання партійного будівництва. Керівні органи партії приводились у відповідність з адміністративним поділом країни, що існував тоді (губернії, повіти, волості). З квітня по жовтень 1918 року в більшості губерній Радянської республіки пройшли партійні конференції, які створили загальногубернські партійні комітети (губкоми). Енергійна робота проводилась над створенням і оформленням повітових і волосних партійних організацій. До партійного апарату було висунуто тисячі нових працівників. Велику увагу партія приділяла поліпшенню свого складу, виробленню таких статутних правил прийому нових членів, які утруднювали проникнення в партію чужих елементів. Підвищуючи вимоги до вступаючих у партію, деякі місцеві парторганізації встановлювали для них кандидатський стаж. Багато парторганізацій створили групи співчуваючих партії.

Партійне будівництво йшло і на території, окупованій німцями. У липні 1918 року відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. З'їзд продемонстрував вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму. В прийнятій з'їздом резолюції «Про партію» говорилося, що КП(б)У входить в єдину Російську Комуністичну партію,

В жовтні 1918 року у Вільнюсі відбувся I нелегальний з'їзд Комуністичної партії Литви.

Під впливом Жовтневої революції в Радянській республіці почав швидко розвиватися юнацький рух. Повсюди виникали соціалістичні спілки молоді. У жовтні 1918 року відбувся I Всеросійський з'їзд спілок робітничої і селянської молоді, який проголосив створення Російської Комуністичної Спілки Молоді. Створення комсомолу і його діяльність з самого початку проходили під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним. Комсомол став міцною опорою і бойовим резервом партії.

У справі господарського будівництва партія звертала увагу передусім на організацію соціалістичної промисловості. Для управління націоналізованими галузями промисловості в складі ВРНГ були створені головні управління і трести. Важливе значення в справі організації управління промисловістю і всім народним господарством мав скликаний з ініціативи ЦК партії в кінці травня I Всеросійський з'їзд раднаргоспів. З'їзд висловився за перехід до загальної націоналізації промисловості і за централізацію управління нею. 28 червня 1918 року Рада Народних Комісарів прийняла декрет про націоналізацію всієї великої промисловості. Проведенням цього декрету завершувалася в основному націоналізація великої і середньої промисловості. Якщо на 1 червня 1918 року налічувалося трохи більше 500 націоналізованих промислових підприємств, то на початок вересня їх було вже понад 3000.

Боротьба партії за здійснення ленінського плану соціалістичного будівництва відбувалася в умовах величезних труднощів. В кінці весни 1918 року на Радянську країну насунулась тяжка продовольча криза. Населення міст переживало муки голоду. На ґрунті голоду почало зростати невдоволення. Підвела голову контрреволюція. Вороги Радянської влади намагалися звернути вину за тяжке продовольче становище на більшовиків. Але до голоду призвело те, що хліб був в основному в руках куркулів та багатіїв, які відмовлялися продавати його Радянській державі по твердих цінах, зривали хлібну монополію, займалися спекуляцією. В країні налічувалося близько двох мільйонів куркульських господарств. Вони становили головну і найсерйознішу опору внутрішньої контрреволюції та іноземних імперіалістів. Куркулі ненавиділи Радянську владу. Ленін писав, що «куркулі — найлютіші, найгрубіші, найдикіші експлуататори, які не раз відновлювали в історії інших країн владу поміщиків, царів, попів, капіталістів» (Твори, т. 28, стор. 38). В ряді губерній Радянської республіки куркулі разом з іншими контрреволюційними елементами і при підтримці іноземних імперіалістів підняли антирадянські заколоти. Вони вирішили дати бій державі робітників в найбільш гострому і життєво важливому питанні — в питанні про хліб, намагаючись за допомогою голоду зірвати проведення перших соціалістичних заходів.

Треба було залізною рукою придушити повстання куркульства, зломити його опір, взяти хліб у куркулів, щоб відстояти завоювання революції. Боротьба за хліб зливалася з боротьбою за соціалізм. «Здається, ще це боротьба тільки за хліб,—говорив Ленін,—насправді це — боротьба за соціалізм» (Твори, т. 27, стор. 425). На селі в цей час вирувала боротьба між біднотою і куркульством. Куркулі захоплювали поміщицькі землі, утискували бідноту. Біднота стійко боролася проти куркульського засилля, але їй бракувало організованості.

ЦК партії і Радянський уряд вжили рішучих заходів для приборкання куркульства і полегшення мук голоду. Радянська влада підтвердила непорушність хлібної монополії і централізувала всю продовольчу

справу. Партія кинула клич передовим робітникам *організувати масові походи на село* для допомоги бідноті в її боротьбі з куркульством. На заклик партії відгукнулись десятки тисяч робітників. На фабриках і заводах створювалися загони робітників. На чолі їх ставали комуністи. Тисячі таких загонів були послані в усі кінці країни. Освічуючи селянську бідноту і згуртовуючи її, загони передових робітників допомагали придушувати опір куркульства, яке переховувало хлібні лишки і спекулювало ними.

«Одна з найбільших, невикорених справ жовтневого—Радянського—перевороту полягає в тому,—писав Ленін,—що передовий робітник, як керівник бідноти, як *вождь* сільської трудящої маси, як *будівник держави праці*, «пішов у народ». Тисячі і тисячі кращих робітників віддав селу Пітер, віддали йому інші пролетарські центри» (Твори, т. 27, стор. 353).

11 червня 1918 року ВЦВК Рад прийняв на пропозицію Леніна декрет про організацію на селі *комітетів бідноти* (комбідів). Комітети бідноти створювалися в рамках радянської державної системи, під керівництвом місцевих організацій партії. Питання організації роботи комбідів стояли в центрі уваги губернських і повітових партійних конференцій, що відбувалися влітку і восени 1918 року. На початок листопада 1918 року майже в усіх селах були комбіди — всього понад 70 тисяч.

Комітети бідноти являли собою опорні пункти диктатури пролетаріату на селі. Вони провели величезну роботу по вилученню хлібних лишків у куркульства і забезпеченню міського населення та Червоної Армії продовольством. Через комбіди здійснювались перерозподіл землі між селянами, конфіскація у куркулів тяглової сили та реманенту на користь бідняків. У куркулів було відібрано і передано в користування бідняків та середняків 50 мільйонів гектарів землі, що серйозно підірвало економічну силу сільської буржуазії. Конфіскація значної частини засобів виробництва у сільської буржуазії не означала ще ліквідації класу куркульства. В землеробстві і далі ще панувало індивідуальне дрібно-власницьке селянське господарство.

Організація комітетів бідноти означала дальший розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади на селі. Комбіди згуртували селянську бідноту навколо робітничого класу, допомогли Радянській державі зломити опір куркульства і відіграли важливу роль у залученні середнього селянства на бік Радянської влади. Поліпшилося становище селянської бідноти. Багато бідняків обзавелись господарством. Село ставало все більш середняцьким. Комбіди відіграли важливу роль у комплектуванні Червоної Армії з селянського населення.

З діяльністю комбідів зв'язане здійснення перших соціалістичних перетворень на селі. Завдяки комбідам виникли перші сільськогосподарські комуні та інші виробничі об'єднання селян; на кінець 1918 року їх налічувалося більш як 1500. В період комбідів на селі почалося швидке зростання партійних осередків, які вбирали в себе найбільш передову і свідому частину селянської бідноти. В кінці 1918 року комітети бідноти, що виконали поставлені перед ними завдання, було злито з волосними і сільськими Радами. Роль і значення місцевих Рад в соціалістичному будівництві значно підвищились.

4 липня 1918 року в Москві зібрався V Всеросійський з'їзд Рад. Він був показником дальшого зростання впливу й авторитету Комуністичної партії в масах. Близько двох третин делегатів з'їзду були комуністи. Вплив лівих есерів у масах нестримно падав. Ще до з'їзду ліві есери настійно добивалися зриву Брестського миру, вели боротьбу проти про-

довольчої політики Радянської влади та комітетів бідноти, виступали на захист куркуля. Вони готували антирадянську змову, здійснення якої приурочували до з'їзду Рад. Під час роботи з'їзду, 6 липня 1918 року, ліві есери, намагаючись спровокувати війну Німеччини проти Радянської держави, убили німецького посла Мірбаха і вчинили у Москві антирадянський заколот. Заколотників таємно підтримували іноземні дипломатичні місії. Радянська республіка була на волосинці від війни з Німеччиною.

Швидкими й рішучими діями Радянської влади лівоесерівський заколот у Москві був придушений за кілька годин. Спровокований конфлікт з Німеччиною був урегульований. Авантюра лівих есерів остаточно викрила їх як партію антирадянську, що не мала підтримки серед трудящих мас. У з'їзд Рад одностайно схвалив енергійні заходи Радянського уряду по ліквідації лівоесерівського заколоту і прийняв постанову про виключення представників партії лівих есерів з Рад.

З'їзд Рад прийняв *Конституцію РРФСР* — першу радянську Конституцію. У ній законодавчо були закріплені великі завоювання Жовтневої соціалістичної революції: новий, радянський державний лад, скасування приватної капіталістичної і поміщицької власності, рівноправність усіх народів, що населяють Росію, та інші. Конституція в законодавчому порядку закріпила диктатуру пролетаріату у формі Радянської влади, забезпечила всім трудящим масам Росії участь в управлінні державою, позбавила виборчих прав експлуататорів.

Щодо позбавлення експлуататорів виборчого права, вказував Ленін, то «питання про обмеження виборчого права є національно-особливе, а не загальне питання диктатури. До питання про обмеження виборчого права треба підходити, вивчаючи *особливі умови* російської революції, *особливий шлях її розвитку*» (Т в о р и, т. 28, с т о р. 230).

Було б помилкою, писав Ленін, наперед твердити, що грядущі революції в інших країнах неодмінно дадуть обмеження виборчого права для буржуазії. «...Це не входить *необхідною* умовою в історичне і класове поняття диктатури» (т а м ж е).

Конституція РРФСР була перекладена на іноземні мови. Вона дістала за рубежом широкий відгук. Трудящі капіталістичних країн бачили в радянській Конституції вияв своїх сподівань і палко вітали її. Буржуазія, навпаки, зустріла її з ненавистю. На боці буржуазії опинився Каутський та інші лідери II Інтернаціоналу. Каутський зловороже обвинувачував більшовиків, які утвердили диктатуру пролетаріату, в «порушенні демократії».

Рішучу відповідь Каутському дав Ленін у своїй книзі «Пролетарська революція і ренегат Каутський». Ленін викрив Каутського у фальсифікації вчення Маркса про державу і диктатуру пролетаріату, в грубому перекрученні ним суті Радянської влади і досвіду російських комуністів. Виступ Каутського на захист так званої «чистої демократії» в умовах існування суспільства, поділеного на антагоністичні класи, Ленін назвав пустою і брехливою фразою буржуазного ліберала, який захищає буржуазну демократію і обдурює робітників.

Ленін показав, що в результаті перемоги Жовтневої соціалістичної революції і встановлення в Росії диктатури пролетаріату вперше у світовій історії виник новий, *вищий* тип демократії—демократії *пролетарської*, радянської.

«Пролетарська демократія,— писав Ленін,— в мільйон раз демократичніша від усякої буржуазної демократії; Радянська влада в мільйон раз демократичніша за найдемократичнішу буржуазну республіку (т а м ж е, с т о р. 223).

Диктатура пролетаріату незмірно розширила демократію народних мас. Радянська влада перша в світі забезпечила дійсне залучення експлуатованих мас до управління державою. Усіма благами радянської демократії з першого дня встановлення Радянської влади стали користуватись трудящі класи, робітники і селяни. Сила і міць Радянської влади полягають у тому, що вона поєднує воедино демократію для найширших мас і революційну диктатуру проти експлуататорів.

У книзі «Пролетарська революція і ренегат Каутський» Ленін розкрив всесвітньоісторичне значення досвіду Комуністичної партії, яка озброїла міжнародний пролетаріат новою теорією, стратегією і тактикою соціалістичної революції. Комуністична партія продемонструвала перед усім світом перетворення ідеї диктатури пролетаріату в дійсність. Робітники і бідніші селяни Росії під керівництвом партії, придушуючи опір поміщиків та капіталістів і переборюючи величезні труднощі, зуміли не тільки вдержати завойовану владу, але й зміцнити її, створити нову, радянську демократію, розпочати на практиці здійснення соціалізму. Все це дало можливість Леніну з цілковитою підставою заявити, що *«більшовизм придатний як зразок тактики для всіх»* (Твори, т. 28, стор. 264).

КОРОТКІ ВИСНОВКИ

Жовтнева соціалістична революція, встановивши диктатуру пролетаріату, поставила при владі Комуністичну партію, зробила її правлячою партією. В надзвичайно тяжких умовах війни і господарської розрухи партія взяла на себе відповідальність за долю країни. Вона врятувала її від економічної і національної катастрофи, визволила від фінансової кабали і загрози колоніального поневолення імперіалістичними хижачами, сміливо і впевнено повела радянський народ незвіданими шляхами будівництва соціалізму.

За короткий відрізок часу, з листопада 1917 року до літа 1918 року, Комуністична партія, піднявши до революційної творчості широкі маси робітничого класу і трудового селянства, здійснила в країні ряд корінних демократичних і соціалістичних перетворень. Геть чисто були виметені всі залишки середньовіччя і проголошена повна свобода й рівність усіх народів і національностей Росії. Назавжди було покинчено з поміщицьким землеволодінням. Конфіскована у поміщиків земля була безоплатно передана в користування селян, здійснена націоналізація всієї землі в країні. Було зламано й зруйновано старий, буржуазно-поміщицький державний апарат і на його місці створено апарат Радянської держави. Склався новий, соціалістичний тип держави. В Радянській республіці утвердилась нова, вища, пролетарська форма демократії—демократія для трудящих, для величезної більшості народу.

Робітничий клас під керівництвом Комуністичної партії відібрав у буржуазії засоби виробництва і перетворив фабрики, заводи, залізниці, землю, банки у власність усього народу, в суспільну власність. Утвердивши своє політичне панування і розбивши капіталізм, пролетаріат оволодів командними висотами в економіці країни, заклад основни для організації нового, радянського народного господарства, створив умови для розгортання соціалістичного будівництва. Ленін розробив основні питання про форми і способи будівництва соціалізму.

Партія викрила й розбила капітулянтів Каменева, Зінов'єва та їх єднотумців, Троцького і групу «лівих комуністів» на чолі з Бухаріним, що виступали проти Брестського миру і революційно-соціалістичних заходів, і зміцнила єдність своїх рядів. Відповідно до завдань управлін-

ня Радянською державою вона перебудувала свою організаційну структуру, зміцнила місцеві партійні організації.

В боротьбі за розвиток Жовтневої соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади була остаточно викрита контрреволюційна суть меншовиків, правих і лівих есерів; вони були ізольовані від мас. Всі ці дрібнобуржуазні партії стали антирадянськими — пішли по шляху контрреволюційної боротьби проти Радянської влади. Партія згуртувала навколо пролетаріату селянську бідноту, зломилася з допомогою загонів передових робітників і комбідів шалений опір контрреволюційного куркульства, залучила на бік пролетаріату середнє селянство і забезпечила на основі союзу робітничого класу й біднішого селянства зміцнення Радянської влади. Великі завоювання Жовтневої соціалістичної революції дістали законодавче закріплення в прийнятій V з'їздом Рад Конституції РРФСР.

Комуністична партія своєю активною боротьбою за мир добилася виходу Росії з війни, всемірно використала завойований перепочинок для організації Червоної Армії і розгортання соціалістичного будівництва на основі ленінського плану. Вона підняла найширші народні маси до свідомого творення нового життя.

СТАТТІ

О. А. ПАРАСУНЬКО

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

(Умови праці і промисловий травматизм)

Питанню про становище робітничого класу України присвячена деяка історична та економічна література, що видавалась як у дожовтневий, так і в радянський період. Проте слід відзначити, що в українській історіографії на цю тему не написано ще жодної узагальнюючої роботи. Ще менше вивчені питання про умови праці робітників на капіталістичних підприємствах і промисловий травматизм, які дуже щільно пов'язані між собою. Важливість досконалого вивчення цього питання стає особливо зрозумілою, коли нагадати слова К. Маркса про те, що робітник більшу частину свого життя видає процесові виробництва, а тому й умови на виробництві в значній мірі є також умовами його життєвого процесу, умовами його життя¹.

Умови праці на підприємствах і травматизм робітників в окремих галузях промисловості частково висвітлюються в збірниках і роботах С. Аксьонова, С. Трегубова, К. Сулими та ін.² В найбільш відомій праці проф. К. Пажитнова³, яка витримала кілька видань, становищу робітників України приділено взагалі небагато уваги. Ряд даних з цього питання знаходимо в брошурі Ф. Шерстюка⁴ та роботі О. О. Нестеренка⁵.

Згадані праці не вичерпують всього поставленого питання; в них висвітлюється становище робітників якоїсь певної галузі промисловості або окремої губернії.

В цій статті автор ставить собі за мету висвітлити питання про

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 90.

² Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, вып. II и III, Екатеринослав, 1886; Л. Либерман, Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь, М., 1929; С. Аксенов, Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899—1900 году, в кн. «Памятная книжка и адрес-календарь на 1903 г.», Екатеринослав, 1902; С. Трегубов, Опыт изучения в санитарном отношении быта железнодорожных служащих в пределах Курско—Харьково—Севастопольской железной дороги, Харьков, 1904; К. П. Сулима, Свеклосахарное производство в санитарном отношении, СПб, 1892; К. П. Сулима, Несчастные случаи с рабочими в свеклосахарных заводах и меры предупреждения их (Материалы к фабричной гигиене), СПб, 1894; М. К. Васильев, Несчастные случаи на свеклосахарных заводах, К., 1895.

³ К. А. Пажитнов, Положение рабочего класса в России, т. II, изд. 3. Л., 1924.

⁴ Ф. Шерстюк, Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в другій половині ХІХ ст., К., 1948.

⁵ А. А. Нестеренко, Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце ХІХ и начале ХХ века, М., 1954.

умови праці та промисловий травматизм, що був страшним лихом для робітників, які сотнями і тисячами калічилися і гинули на капіталістичних підприємствах України.

* *
*

Після скасування кріпосного права розвиток капіталістичного виробництва в Росії відбувався досить швидкими темпами. Незважаючи на численні залишки кріпосництва, в Росії за кілька десятиріч відбулися такі перетворення, які, за висловом В. І. Леніна, зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття¹. За короткий час — з 1862 по 1887 р. — кількість промислових підприємств зростає з 11 810 до 16 723, або майже на 40 процентів. З розвитком промисловості зростало число робітників, які зосереджувалися переважно на великих підприємствах. Якщо в 1865 р. в промисловості й залізничному транспорті нараховувалося лише 706 тис. робітників, то через 25 років (в 1890 р.) число їх досягло 1 432 тис.²

Подібний процес швидкого промислового розвитку відбувався і в Україні. Значним поштовхом до цього було залізничне будівництво, в результаті якого сітка залізниць виросла від 207 верст у 1865 р. до 10 тис. верст в кінці XIX століття³. Ріст залізниць і наявність величезних запасів корисних копалин надзвичайно сприятливо позначилися на розвиткові гірничозаводської та металургійної промисловості. На кінець 90-х років ці галузі стали провідними в промисловості Росії. В кінці XIX ст. в Україні нараховувалося понад 8 тис. різних промислових підприємств⁴, де працювало понад 300 тис. робітників⁵.

Незважаючи на те, що капіталістична промисловість розвивалася прискореними темпами, становище робітничого класу весь час погіршувалося. «Капітал, — писав В. І. Ленін, — стаючи чимраз більшим, сильніше давив на робітників, перетворюючи їх у злидарів, примушуючи віддавати весь свій час фабриці, заганняючи на роботу жінок і дітей робітників»⁶.

Капіталісти в гонитві за одержанням максимальних прибутків не виявляли ніяких турбот щодо створення хоча б мінімально сприятливих умов праці й життя для робітників фабрик і заводів, рудників і шахт. Це надзвичайно негативно впливало на здоров'я робітників і сприяло поширенню професійних захворювань. Ігнорування капіталістами техніки безпеки викликало велику кількість нещасних випадків, покалічення й смерті робітників. Відсутність же закону про державне пенсійне забезпечення прирікала робітників, що втратили працездатність, на голодну смерть. Економія на робітниках та їх жорстока експлуатація — основний засіб капіталістів для одержання якомога більшого прибутку.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 428.

³ «История торговли и промышленности в России» под редакцией П. Х. Спаского, СПб, 1913, т. II, вып. VII (підрахунки наші. — О. П.); В. В е р х о в с к и й, Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России до 1897 г. включительно, СПб, 1897 (підрахунки наші. — О. П.).

⁴ «Свод данных о фабрично-заводской промышленности в России за 1897 год», СПб, 1900 (підрахунки наші. — О. П.).

⁵ «Материалы высочайше учрежденной 16 ноября 1901 г. комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среднеземледельческих губерний, сравнительно с другими местностями Европейской России», ч. I, СПб, 1903, стор. 216, 218.

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 83.

Нестерпні умови праці на капіталістичних підприємствах царської Росії в значній мірі обумовлювались наявністю в країні пережитків кріпосництва і політичним безправ'ям робітників. В Росії до XX ст. зовсім не було законів про відповідальність капіталістів за смерть і каліцтво робітників на фабриках і заводах.

Виключно важкими й небезпечними для життя і здоров'я робітників були умови праці у вугільній промисловості. «Якщо уявити собі становище вуглекопів,— писали катеринославські земські статистики,— то від одного уявлення робиться моторошно»¹. Прохідники майже весь час працювали по пояс у воді. Насоси для відкачування води приводилися в рух паром, яка тут же випускалась у воду. На таких роботах спека доходила до 30—40 градусів, а температура води — до 20 градусів. Грілок і сушилок на шахтах не було, і робітники після роботи бігли в свої землянки у мокрій одежі навіть зимою.

В дуже важких умовах доводилось працювати забійникам і саночникам. Забійник змушений був працювати навпочіпки, а то й лежачи; саночник поповзом відвозив вугілля до головного відкаточного штреку. «Повітря в шахтах вологе, оскільки більшість їх з великим притоком води. Часто робітники змушені були виконувати роботи і пересуватись у воді в костюмі Адама»².

За відсутністю вентиляції та пилоуловлювачів на шахтах робітникам доводилось дихати вугільним пилом у суміші з різними важкими газами, які шкідливо діяли на організм. Особливо нестерпно ставала праця в літній час. Робота в шахтах щохвилини загрожувала життю шахтарів. «Потрібно звикнути до думки про смерть і зовсім не шкодувати життя, щоб працювати в рудниках, де найменша необережність робітника, недогляд адміністрації і т. ін. можуть закінчитися смертю.. Праця вуглекопів — каторжно важка праця»³. Недарма робітники говорили: «Що — Сибір? У нас свій Сибір».

Власники шахт і рудників не забезпечували робітників водою для пиття, і останні змушені були пити її прямо з брудних калюж. Це викликало різні захворювання шлунка. Взагалі слід підкреслити, що такі хвороби, як ревматизм, запалення легенів, катар горла і шлунка були дуже поширеними серед робітників.

Важкі й антигігієнічні умови праці вкрай виснажували молодих, фізично здорових робітників після 7—8, максимум 10—12-річної праці на шахтах Донбасу і робили їх тяжко хворими, а то й зовсім непрацездатними. На шахтах «Корсунская» і «Новая», які вважались на той час найбільш обладнаними в технічному відношенні (вони належали товариству «Південно-російської кам'яновугільної промисловості»), працювало 1252 робітники, які протягом 1883 і першої половини 1884 року перебували на лікуванні 1810 днів. Основними хворобами були: а) ушиби й переломи кісток — 24,9%, б) тифозна гарячка — 22,1%, в) гарячка, ревматизм і запалення горла — 18,7%, г) запалення і катар легенів і шлунка — 14,7%; всі інші хвороби склали 19,6%⁴. Згадані захворювання зв'язані переважно з гігієною праці. Очевидно, що на шахтах, обладнаних гірше, хворих було ще більше.

Не в кращих умовах працювали робітники й інших галузей про-

¹ «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», вып. 3, Славяносербский уезд, Екатеринослав, 1886, стор. 382.

² Там же.

³ Там же, стор. 383.

⁴ «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии», вып. 2, Захмутский уезд, Екатеринослав, 1886, стор. 293.

мисловості, зокрема металургійних і машинобудівних заводів. Іноземні капіталісти, що посідали панівне становище в цих галузях промисловості, прагнучи одержувати максимальні прибутки, по-хизацькому експлуатували робітників і зовсім не дбали про умови їх праці та техніку безпеки. Можна навести багато фактів, коли навіть фабричні інспектори змушені були повідомляти департамент торгівлі і мануфактур Міністерства фінансів про те, що іноземні акціонерні товариства, поспішно будуючи заводи, допускають при цьому значне порушення технічних проектів. Проведений огляд залізопрокатного заводу біля ст. Костянтинівка в 1897 р. особливо яскраво підтверджує той факт, що «намагання швидко повернути затрачений капітал проявляється також у введенні в дію незакінчених заводів, не огорджених і тісно розташованих машин, механізмів та інше»¹. Така ж картина була виявлена при огляді заводу акціонерного товариства «Керамік» біля ст. Чапліно та ін.²

На підприємствах будувались тісні приміщення, вони погано освітлювались, в них ігнорувались найелементарніші правила санітарії та гігієни праці. Характеризуючи умови праці на залізо- і трубопрокатних заводах Катеринославської губернії в 90-х роках, старший фабричний інспектор С. Аксьонов писав, що по характеру роботи ці «підприємства навряд чи не найважчі в розумінні праці робітників». Всі операції при прокатці виробів проводяться з розжареним залізом, причому весь час робітникам доводиться «маніпулювати, майже не випускаючи з кліщів ці червоні болванки, листи і труби. В холодну пору року прокатними відділами цих заводів служать звичайні величезні сараї (дослівно «балагани»), відкриті в багатьох місцях для протягів, які дуже небезпечні для здоров'я робітників, оскільки вони під час роботи залишаються в одних лише сорочках і безперервно попадають з огненної температури печей або станів у холоднечу крижаного вітру, який дме через ворота або відкриті в дахові люки...»³. Безумовно, що все це було причиною великої кількості захворювань серед робітників.

На залізо- і трубопрокатних заводах у зв'язку з поганою вентиляцією робітники, що обслуговували оцинковальні, часто отруювались миш'яковим воднем, який виділявся із розплавленого цинку.

Майже на всіх заводах найбільш трудомісткі роботи виконувались вручну. Скрізь переважала важка фізична праця. Навіть загрузка домен і мартенів відбувалась вручну і не лише на зорі розвитку металургії, а й в ХХ ст.⁴ Про умови праці при домнах і мартенах ду-

¹ Центральний державний історичний архів СРСР (далі — ЦДІА СРСР), ф. Департаменту торгівлі і мануфактур, 1898—1905, спр. 47, арк. 25.

² Там же, арк. 22.

³ С. Аксьонов, назв. праця, стор. 139.

⁴ Ось що розповідає про свою працю на початку ХХ ст. в мартенівському цеху Брянського заводу в Катеринославі старий робітник Задорожний: «Кришки в мартенівських печах розжарені, аж червоні, задуха в цеху нестерпна. Все доводилось робити своїм горбом. Загружали печі вручну. Станеш біля лопати, підвішеної до балки, в ній самій десять пудів, а каталі ще кладуть на неї пудів п'ятнадцять, і сунеш цю махну в піч. Від жару дух забиває, одіж на тобі куриться, волосся тліє. Поки сімсот пудів у піч усадиш, кілька раз упадеш. Відтягнуть тебе за ноги трохи далі від печі, водою віділлють, і знову гайда за лопату. Але й на цю роботу попасти було нелегко. Шість років щоденно відходив, одержував по 80 коп. в день, аж поки попав у підручні. А сталеваром стати швидше, ніж через 15 років, і не думай. Та ще гірше було в ливарному прольоті. Розливали сталь у канаву під пічю. Від печі жарко, тут же недалеко лежать розжарені виливниці, а роботяга залазить у канаву й накидає ланцюг на червоні зливки... Щастя моє, що я тільки десять років попрацював при царизмі. Коли ж призвали на війну (в 1914 р. — О. П.), то навіть вошиві окопи й голодне життя раєм здалось». В. Попов, в старом цехе, «Литературная газета» від 8 червня 1957 р.

же влучно говорить поговорка, яка давно була в побуті серед металургів: «Хто біля мартена побував, той пекло повидавав».

Важкі умови праці на металургійних заводах приводили до того, що робітник у 40 років зовсім втрачав здоров'я і не міг продовжувати роботу в цеху.

Говорячи про умови праці на заводах, цікаво привести характеристику робітника-ливарника 70-х років, яку дав Н. Благовещенський в оповіданні «На литейном заводі». «Мені особливо,— писав він,— впали в очі його руки, немов би обгорілі й обвуглені, з розтрісканою шкірою й численними слідами опіків. Це тип ливарника й кочегара. Тут усі такі»¹. Можна з певністю сказати, що й 90-і роки мало чим відрізнялись від 70-х.

Не в кращих умовах працювали робітники на залізницях. Як відомо, механізмів на будівництві тоді не було. Основними знаряддями були лопата, кирка, лом і тачка. Крім цього, слід мати на увазі, що ні в одній галузі промисловості на Україні не мала такого широкого розповсюдження система кабального підрядного наймання робітників, як на будівництві залізниць. Справа доходила до того, що одна й та ж робота здавалась четвертому, а то й п'ятому підрядчику, а останній вже від себе наймав робітників. Отже, виснажлива праця поєднувалась з поганими побутовими умовами робітників та їх жорстокою експлуатацією численними підрядчиками.

В особливо тяжких умовах перебували робітники, яких посилали на будівництво сільські громади за недоїмки. Як правило, їх зовсім не знайомили з умовами найму, часто вони не знали, як дістатися до місця роботи². Не було ніякого нормування праці для робітників. На залізницях панувало необмежене свавілля інженерів — довірених будівельних компаній і особливо підрядчиків. Основними «нормами часу» була тоді робота «від сходу до заходу сонця». Цілий день, не розгинаючи спину, працювали робітники, виконуючи «норми», які їм визначали підрядчики. Шо норми ці були надто завищені, видно також із повідомлення волинського губернатора київському генерал-губернатору від 7 червня 1871 року, в якому він писав, що визначені підрядчиками роботи дуже важко виконати. Робітники належали, говорилось в документі, переважно до другого і третього розрядів по роботі. Харчували їх дуже погано, тому вони швидко виснажувались і часто хворіли. Крім цього, прикажчики вираховували велику частину заробітної плати і при місячному розрахунку виявлялося, що робітники залишалися в боргу у підрядчиків³. Траплялись випадки смерті від виснаження під час роботи⁴.

Важкою була підневільна праця робітників також на Курсько-Київській, Лозово-Севастопольській та інших залізницях, які будувалися в той період. Про це неодноразово писали газети «Одесский вестник»⁵, «Новоросійський телеграф»⁶ та ін. Умови праці та становище робітників на залізницях часто були предметом листування між цент-

¹ Н. А. Благовещенский, Семидесятые годы на фабриках и заводах, М.—Л., 1929, стор. 7.

² Див., напр., газ. «Киевлянин» від 9 листопада 1867 р.

³ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1871, спр. 169, арк. 5.

⁴ Там же, арк. 6.

⁵ Газ. «Одесский вестник» від 7 січня 1873 р.

⁶ Газ. «Новоросійський телеграф» від 6 березня 1873 р.

ральними й губернськими установами¹, але життя робітників від цього, звичайно, не ставало кращим.

Серед інших провідних галузей промисловості на Україні важливе місце займала цукрова. Власники цукрових заводів, користуючись тим, що це виробництво в переважній більшості мало сезонний характер, створювали справжні рабські умови праці для робітників. «Всіма засобами,— писав визначний знавець цукрової промисловості М. А. Толпигін,— які тільки капітал може придумати (горілка, нагороди, підвищення зарплати, штрафи та ін.), він примушує робітників швидко і квапливо, майже без зупинки, працювати 12 годин»². Всю зміну робітника підганяють, лають, за необачність штрафують, а то й б'ють³. Дуже виснажувала робітників цукрових заводів висока температура. В багатьох відділках — апаратному, розливному, пробільному, фільтрувальному та центрифугальному — температура коливалась від 30 до 36 градусів, в сушильному майже постійно трималась 40—44 градуси, а в підігрівному досягала навіть 70 градусів за Реомюром. Висока температура змушувала робітників пити дуже багато води, що також негативно впливало на їх здоров'я. Так, за 12 годин праці випивали: у костопальному цеху—3,3 л., сушильному—3,6 л., пробільному денна зміна — 4,5 л., а нічна — 5,5 л. кожний⁴. У переважній більшості цих відділків робітники ходили голими, зав'язані лише невеликими фартухами⁵.

Рознощикам доводилось брати на плечі по 3—4 голови цукру (кожна вагою в один пуд) і розносити їх по поверхах цілу зміну, розставляючи на пробільні столи. Плечі цих робітників завжди були поранені, на них утворювались рубці від ран — мозолі, які робітники з гіркою усмішкою називали «еполетами».

Автор роботи «Сумской уезд» писав, що найбільш жахливою для робітників була праця при пресі-транспортері системи Липчинського, який транспортував жом із приміщення заводу. Робітники, стоячи по коліна в гарячому жомі, змушені були дуже напружено працювати цілу добу, при будь-якій погоді, під відкритим небом. Наскільки важкою тут була праця, видно з того, що навіть при підвищеній оплаті (7—12 крб. на місяць) нелегко було знайти постійних робітників⁶.

Про важкі умови праці робітників, які обслуговували прилади, образно розповів інженер М. Васильєв. «Між центрифугами й станинами,— писав він,— створюється ніби коридор, в якому знаходяться робітники, що обслуговують центрифуги. Цей простір дуже малий. Над головою робітника звивається вісімкою швидкорухомий пас, попереду центрифуга, яка постійно рухається, а позаду весь час у русі приводний фрікційний шків... Висока температура, безперервний шум, постійне мигтіння механізмів до неможливості стомлюють робітників. Крім цього, час від часу доводиться також надівати спадаючі паси»⁷.

¹ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. Міністерства шляхів, оп. 1, 1873, спр. 7722, арк. 2; Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф. Новоросійського генерал-губернатора, оп. 248, зв. 1762, 1873, спр. 337, арк. 5.

² «Записки Киевского отделения русского технического общества по свеклосахарной промышленности», т. I, вып. 1, 1870, стор. 286.

³ А. А. Рашевский, Положение рабочих на свеклосахарных заводах, К., 1907, стор. 15.

⁴ К. П. Сулима, Свеклосахарное производство в санитарном отношении, СПб, 1892, стор. 68.

⁵ А. А. Рашевский, назв. праця, стор. 13.

⁶ В. С. Козлов, Сумской уезд, вып. 3, Харьков, 1883, стор. 87.

⁷ М. К. Васильев, Несчастные случаи на свеклосахарных заводах, К., 1895, стор. 38.

В квасильні здебільшого працювали семирічні і старші діти. Від розкладу органічних речовин тут завжди було вогко, і постійно держався такий нестерпний сморід, що без звички навіть у здорової людини через 10—15 хвилин починала нестерпно боліти голова¹. В пральні дівчата—підлітки старші 14 років, зовсім голі, перуть брудні від бурякового соку серветки. Від води з великим процентом вапна у них лопається шкіра на тілі. І так продовжується щоденно по 12 і більше годин².

Робітники під час роботи ходили буквально мокрі від бурякового соку, який забруднював одяг, взуття й тіло. Після закінчення зміни вони змушені були, в зимову холоднечу, не тільки повертатись мокрим в казарми, а й спати в цій одежі, бо на заводах не було сушильні. Санітарні лікарі перевірили, що після недільного періоду носіння сорочки робітником патокового відділку під час прання, навіть без мила, з неї змивали від 1/3 до 3/4 фунта бруду³. Майже всі робітники на території заводу ходили босі, ноги в них були брудні, шкіра потріскана, покрита наривами, чиряками, різними висипами.

За браком місця ми не маємо можливості висвітлити умови праці робітників у інших значних галузях промисловості. Згадаємо лише про тютюнові фабрики, які відрізняються специфікою виробництва. Санітарні лікарі міста Києва в своїх звітах неодноразово відзначали, що на тютюнових фабриках Егіза, Згуріді, Мангубі, братів Коген та ін. приміщення дуже тісні, не мають не тільки вентиляційних приладів, а навіть звичайних кватирок⁴.

Такий же стан зафіксувала комісія губернського правління на фабриках міста Харкова. На всіх 11 обстежених фабриках комісія визнала умови праці робітників незадовільними. Зокрема на фабриці Капона робітники весь час працювали у вогких і темних підвалах при газовому освітленні. До того ж біля самого входу на фабрику була влаштована вбиральня⁵. На фабриці Бураса робітники працювали по 15, а деколи по 17 годин на добу. Ввечері вони працювали при засвічених лампах. Робітники задихалися від нестачі повітря, половина з них хворіла сухотами⁶.

Але ще важче було працювати на махорочних фабриках. У відділках для розмелювання тютюну на махорку, за свідченням санітарних лікарів м. Києва, незвична людина не зможе пробути й кількох хвилин, бо зразу ж починався кашель та біль у грудях⁷. Харківські санітарні лікарі в 1880 році під час роботи в одному з відділків тютюнової фабрики Капона провели дослід і встановили, що в чашку діаметром 0,26 м протягом 2,5 годин впав 21 міліграм пилу. А такий же дослід у відділку для сушіння й перемелювання тютюну на махорочній фабриці Фенерлі показав, що тут протягом 70 хвилин осіло в чашку 314 міліграм тютюнового пилу⁸. Відсутність пристроїв для вентиляції і вловлювання пилу дуже згубно впливала на робітників. Навіть насе-

¹ Журн. «Вестник Европы», 1872, кн. 4, стор. 829.

² «Записки Киевского отделения русского технического общества по свекло-сахарной промышленности», 1870, т. I, вып. I, стор. 289.

³ К. П. Су л и м а, назв. праця, стор. 37.

⁴ Газ. «Киевлянин» від 16 грудня 1878 р. і від 31 січня 1888 р.

⁵ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. Харківського губернського правління (лікарське відділення), 1889, спр. 311, арк. 1, 6.

⁶ Там же.

⁷ «Отчет Киевской городской санитарной комиссии за 1890 год», К., 1891, стор. 37.

⁸ ДАХО, ф. Харківського губернського правління (лікарське відділення), оп. 67, 1880—1881, спр. 218, арк. 7.

лення, яке жило поблизу фабрик, скаржилося, що всі будинки й вулиці засипає тютюновим пилом¹.

Наведені факти яскраво свідчать, що «економія» капіталістів зводилась до того, що робітники змушені були щоденно по 15 і більше годин дихати повітрям, отруєним їдким тютюновим пилом, і в результаті цього більше половини з них постійно хворіли на сухоти, запалення очей та інші хвороби². Слід зазначити, що в тютюновій промисловості працювало більше половини жінок і дітей, а на їх здоров'ї такі умови праці відбивались особливо згубно.

* *
*

Важкі умови праці робітників дуже впливали на ріст промислового травматизму на фабриках і заводах, в результаті якого щорічно калічилися і гинули сотні й тисячі робітників.

Як відомо, в Росії в другій половині ХІХ ст. промислова статистика взагалі організована була дуже погано. На це неодноразово вказував В. І. Ленін у своїх працях. Але особливо погано була організована статистика нещасних випадків з робітниками. У 80-х роках Міністерство фінансів розіслало спеціальне розпорядження губернським статистичним комітетам про необхідність обліку нещасних випадків, та оскільки ця ініціатива не зустріла підтримки губернаторів, то й не була здійснена³. Пізніше — в середині 90-х років, така функція була покладена на фабричних інспекторів, але їх матеріали в переважній більшості не збереглися до 900-х років. Лише на початку ХХ ст. відомості про промисловий травматизм на фабриках і заводах вперше були опубліковані, окремо по кожній губернії, в «Своде отчетов фабричных инспекторов»⁴.

Дані про нещасні випадки з робітниками в гірничозаводській промисловості, яка знаходилась у віданні Міністерства державних маєтностей, зокрема по гірничих округах Донбасу, за окремі роки публікувались ще з 1879 р., але вони були дуже несистематичні. Зведені дані з'являються лише з 1893 р.⁵

В кам'яновугільній промисловості нещасні випадки в більшості виникали в результаті незадовільного обладнання шахт. Робітників-шахтарів на кожному кроці підстерігала смерть. В актах про нещасні випадки гірничі інженери завжди намагалися вигородити власників шахт і тому писали, що робітник убитий чи задушений «по власній необережності» або «нешасній несподіванці», «несподівано» і т. д. Досить сказати, що із 130 нещасних випадків, підрахованих нами на основі актів гірничих інженерів, складених у 1879—1882 рр., не зустрілося жодного, за який би звинувачували підприємців⁶. Намагання

¹ ДАХО, ф. Харківського губернського правління (лікарське відділення), оп. 67, 1880—1881, спр. 218, арк. 36.

² Газ. «Киевлянин» від 31 січня 1888 р.

³ Державний архів Київської області (далі — ДАКО), ф. Губернського статистичного комітету, 1883, спр. 1568, арк. 1.

⁴ «Свод отчетов фабричных инспекторов за 1901 год», СПб, 1903, стор. ХХІ.

⁵ «Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности южной России за 1893—1907 гг.», Харьков, 1909, стор. 60—61.

⁶ ЦДІАЛ, ф. Гірничого департаменту, оп. 65, 1879, спр. 64, арк. 20—22, 23—25; 1880, спр. 25, арк. 23, 30—31, 33—34, 36—37, 40; 1882, спр. 145, арк. 2—3, 9—16, 27—29, 35—36, 47, 57—58.

сих прислужників вигородити капіталістів було таке очевидне, що навіть міністр державних маєтностей змушений був звернути на це увагу гірничого інженера першого Донецького округу, наказавши йому посилити вимогливість до штейгерів на Лівенській, Смоляннівській і Щербинівській шахтах¹.

Багато документів свідчать про те, що робітники гинули від несправних шахтних підйомників. Так, 29 липня 1879 р. на шахті № 11 в Рутченково при підйомі вбито робітника Пахома Грея. Як виявилось, у кліті не було помосту². 6 листопада 1880 р. на Мар'ївській шахті Губоніна при піднятті вагонетки загинув робітник Сергій Ковтун³; 5 квітня 1882 р. на Корсунській шахті товариства «Південно-російської кам'яновугільної промисловості» при підйомі з шахти вбився робітник Денис Коликів⁴.

Подібних прикладів можна навести значно більше, але причина всіх цих випадків майже одна — незадовільне обладнання шахт. Про погане обладнання шахтних підйомників Донбасу писав журнал «Южно-русский горный листок»⁵. За нашими підрахунками, в 1879, 1880 і 1882 рр. із 105 убитих робітників 16 були жертвами поганих засобів спуску і підйому в шахтах.

Багато робітників гинуло також від завалів, вибухів газів, затоплення шахт водою, пожеж тощо. Д. П. Нікольський, автор цікавої статті «О травматических повреждениях рабочих на горных заводах и промыслах», в результаті аналізу даних про нещасні випадки з робітниками в кам'яновугільній промисловості за 1887—1889 роки підрахував, що в середньому за три роки на вугільних шахтах Росії гинуло від обвалів 48,6% всіх робітників⁶. Звичайно, що Донбас не був винятком у цьому відношенні.

Гарячка засновництва (грюндерства), яка охопила вітчизняних та іноземних капіталістів у 90-х роках, намагання їх швидко одержати високі дивіденди на вкладений у вугільні підприємства капітал, а також ігнорування ними охорони праці і техніки безпеки призводили до того, що на шахтах Донбасу все частіше й частіше виникали великі катастрофи, в результаті яких гинули десятки й сотні робітників.

На багатьох шахтах настільки незадовільно й небезпечно в технічному відношенні були організовані роботи по добуванню вугілля, що самі робітники примушували підприємців звертати на це увагу і навіть вимагали припинення робіт. Так, у 1887 р. лікар Посізнаенко із Слов'яносербського повіту, за проханням робітників, надіслав телеграму в Міністерство внутрішніх справ, в якій повідомляв, що на шахті Нестерова і Бабица порушуються технічні норми і робітникам загрожує велика небезпека. Але у відповідь на запит міністерства катеринославський губернатор Батюшков, захищаючи Нестерова, повідомив, що «несправедливості» на шахті не виявлено і підстав для турботи немає⁷. Ігнорування цього попередження призвело до того, що 10 грудня 1892 р. виникла аварія, внаслідок якої шахту залило водою і затопило більше десяти робітників, причому 5 з них загинуло, а решту витягли з шахти напівживими лише через 11 днів⁸.

¹ ЦДІАЛ, ф. Гірничого департаменту, оп. 65, 1879, спр. 64, арк. 20.

² Там же, арк. 23.

³ Там же, 1880, спр. 95, арк. 30.

⁴ Там же, 1882, спр. 145, арк. 15—16.

⁵ Журн. «Южно-русский горный листок», № 7, т. III, 1881, стор. 103.

⁶ Журн. «Врач», № 33, т. XIII, 1892, стор. 829.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту поліції, 2 діловодство, 1887, спр. 34, ч. 6, арк. 171.

⁸ Там же, 1893, спр. 16, ч. I, арк. 1, 3.

Ще більша катастрофа сталася 4 січня 1891 р. на шахтах Риковського. Від вибуху гримучого газу на шахті № 10 виникла пожежа. Вогонь перекинувся на сусідні шахти № 13 і 14. Внаслідок цього з 119 робітників, що працювали на вечірній зміні, 28 загинуло в шахтах, 28 померло на поверхні, а 63, хоча й залишилися живими, проте були дуже обпалені¹. В деяких літературних джерелах говориться, що під час цього вибуху на шахтах було не менше 300 жертв².

Необхідно зазначити, що в історії вугільної промисловості не лише Донбасу, а навіть і Росії не зафіксовано подібної катастрофи з такою кількістю людських жертв. Страшної сили вибух стався в 1898 р. на шахті «Іван». За офіціальними даними, під час катастрофи загинуло 75 робітників, а неофіціальними — понад 150³. Обстеження шахт показало, що причиною вибухів була недостатня вентиляція шахт.

Звичайно, гірники різних професій не в однаковій мірі терпіли від травматизму. Це можна простежити хоча б на такому прикладі: на Богодухівських шахтах «Гірничопромислового товариства» в кінці ХІХ ст. працювало 1 200 робітників. За рік на шахтах трапилось 386 нещасних випадків, з них на підземних роботах 315, що становить 81,6%. Найбільш небезпечною була робота в забої. На вибійників більше всього припадає нещасних випадків—107, або 34%, на саночників—23, або 7,3%, кріпильників також 23, або 7,3%⁴. Серед інших професій процент скалічених робітників був трохи нижчий.

Важливим фактором, що сприяв ростові травматизму на промислових підприємствах, був також довготривалий робочий день. Підраховано, що у вугільній промисловості, де робота продовжувалась як мінімум 12 годин на добу, в перші чотири години траплялось 14,3% нещасних випадків, в другі—42,85% і така ж кількість в останні години⁵. Отже, крім поліпшення охорони праці і техніки безпеки, зменшення росту травматизму в значній мірі залежало також від скорочення робочого дня. Звичайно, вже після 6—8 годин праці, та ще в антисанітарних умовах, робітник настільки фізично й морально стомлювався, що часто втрачав здатність до самоконтролю.

Вище вже говорилося про те, що статистика нещасних випадків у Росії не велася. Але незважаючи на це, навіть уривкові дані за окремі роки переконливо показують, що в Донбасі процент загиблих робітників був значно вищий, ніж по країні в цілому. Так, наприклад, за офіціальними даними, звичайно далеко не повними, в 1885—1887 рр. у гірничій і гірничозаводській промисловості Росії на 10 000 робітників припадало убитих—5,3⁶, а в Донбасі—18,3⁷, або в 3,6 раза більше.

Коли ж зіставити кількість нещасних випадків у Донбасі з даними за відповідний період в інших країнах, то ми побачимо, що в середньому з 1893 р. по 1899 р. тут було на 10 000 робітників убитих більше, ніж в Австрії, Франції, Бельгії, Англії та Пруссії. Із шести країн

¹ «Горнозаводской листок», № 2, 1891, стор. 897.

² И. Гонимов, Старая Юзовка, Сталино, 1955, стор. 84.

³ Л. Либерман, Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. М., 1929, стор. 30.

⁴ «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены», № 1, 1905, стор. 8.

⁵ Там же, стор. 12.

⁶ «Статистика Российской империи. Сборник сведений по России», т. X, СПб, 1890, стор. 150.

⁷ «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности в России в 1890 заводском году. Составил по официальным данным С. Кулибин», СПб, 1892, стор. LIX.

світу Донбас «поступався» на 0,2 тільки перед Сполученими Штатами Америки¹, де на вугільних шахтах по-варварському експлуатувалась праця негрів та емігрантів з багатьох країн світу. Навіть офіційна статистика визнавала, що в 90-х роках на кожних 10 000 шахтарів гинуло від нещасних випадків 20—25 чоловік. Коли ж урахувати, що в кінці XIX ст. у вугільній промисловості Донбасу працювало понад 80 тис. робітників, то лише вбиті і ті, що померли від ран, становили не менше 200 чоловік на рік.

Не краще були організовані охорона праці та техніка безпеки робітників і на підприємствах металургійної та машинобудівної промисловості. Як видно з документів, нещасні випадки на заводах бували найрізноманітніші і траплялись майже при всіх роботах. Так, наприклад, 11 листопада 1881 року на заводі Новоросійського товариства біля доменної печі було вбито робітника В. Смірнова, а 7 січня 1882 р. на тій же роботі загинув робітник І. Астахов; обидва вони працювали при кінному коловороті². В червні 1882 р. в доменному цеху вбито робітника П. Солдаткіна. Всі ці жертви гірничий інженер відніс за рахунок «випадкового збігу обставин»³. Подібних фактів, зв'язаних саме з цим заводом, можна було б навести значно більше. Але й з цього вже видно, що смертельні випадки на заводі траплялись досить часто.

В кінці 80-х — на початку 90-х років на Україні розгорнулось широке будівництво великих металургійних підприємств. Та навіть старший фабричний інспектор Катеринославської губернії С. Аксьонов змушений був визнати, що «ні нова техніка, ні вплив часу» не сприяли зменшенню травматизму. В цьому легко переконують нас такі факти: в 1890 р. на Дніпровському металургійному заводі 11 нещасних випадків закінчилися смертю робітників, Новоросійському—5⁴. У 1894 р. на Олександрівському заводі трапилося 18 нещасних випадків, три з яких закінчилися смертю. Як повідомляла газета «Екатеринославские губернские ведомости», на вагонобудівному заводі «Эстампаж» 21 листопада 1896 р. при обпаленні доломітної печі вибухнули газу, від чого потерпіли робітники М. Грисло, І. Гріплан та ін. Грисло помер на другий день⁵. На чавуноливарному заводі в Катеринославі в січні 1897 р. під час аварії вагранки поранено 5 робітників. Один з них помер на слідуючий день⁶.

Нічим іншим, як ігноруванням техніки безпеки, можна пояснити те, що на Костянтинівському залізопрокатному заводі в жовтні 1898 р. від розриву вентилля загинуло 12 робітників, а ще більше одержало опіки⁷. Дуже вузькі проходи в цехах на цьому та інших заводах перешкоджали робітникам уникати смертельної небезпеки. На згаданому вище Олександрівському заводі, тільки за офіційними відомостями, в 1898 р. покалічено 97 чоловік, з яких померло 23⁸. Дуже велика кількість нещасних випадків була на паровозобудівному заводі в

¹ «Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1893—1907 гг.», Харьков, 1909, стор. 64—65.

² ЦДІАЛ, ф. Гірничого департаменту, 1882, спр. 145, арк. 9.

³ Там же, арк. 31.

⁴ «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1890 заводском году», стор. 285.

⁵ Газ. «Екатеринославские губернские ведомости» від 30 листопада 1896 р.

⁶ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур, 1895—1905, спр. 7, арк. 92.

⁷ Там же, спр. 47, арк. 25.

⁸ «Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1898 заводском году», СПб, 1900 (підрахунки наші. — О. П.).

Харкові. Документи Харківського архіву свідчать, що в 1898 р. тут сталося 142 нещасних випадки, з них 4 закінчилися смертю робітників¹.

Немало каліцтв було також і на Краматорському металургійному (колишній Фіцнера і Гомпера) заводі. В 1899 р. тут трапилось 68 нещасних випадків, 4 з них були смертельними².

Висвітлюючи питання про травматизм робітників на металургійних та інших підприємствах України, необхідно мати на увазі, що відомості, які подавали підприємці, завжди були применшені. Що це справді було так, свідчить приклад з того ж Олександрівського заводу Брянського товариства в Катеринославі. В травні 1898 р. на заводі виникли великі заворушення, «бунт» робітників, приводом до якого було вбивство сторожем заводу Персієвим робітника Микити Кутиліна. Суд над учасниками заворушення відбувся лише в 1900 р. На суді розкрилась жахлива картина гноблення, експлуатації робітників та знущань над ними. Іноземні капіталісти, яким належав завод, зовсім ігнорували техніку безпеки. Працювати на заводі було настільки важко, що багато робітників через 2—3 роки ставали інвалідами. Тільки протягом 1898 р. на 7 000 заводських робітників сталося 2 836 нещасних випадків, що складало 40% до загального числа робітників. Травматичні пошкодження мали досить серйозний характер. Це видно з того, що в 1074 випадках була тимчасова або повна втрата працездатності робітниками³. Таким чином виходить, що на заводі насправді було в 30 разів більше нещасних випадків, ніж показували офіціальні джерела.

Намагання капіталістів одержати якнайбільші прибутки призводило до того, що ріст нещасних випадків в декілька раз перевищував зріст числа робітників. Про це досить переконливо свідчать такі факти: за даними статистики, на металургійних заводах України в 1893 р. нараховувалось 15 тис. робітників, а в 1899 р. число їх зросло до 49 тис., або всього в 3,2 раза. За той же час кількість нещасних випадків зростає з 49 до 617, тобто більше ніж у 12 раз⁴.

Таким чином, вітчизняні та іноземні капіталісти одержували високі прибутки не лише за рахунок розвитку й розширення промислового виробництва, а й за рахунок погіршення умов праці і найжорстокішої експлуатації робітників.

Дуже багато нещасних випадків траплялось також на залізничному транспорті. Тут, як і на промислових підприємствах, основною причиною була шалена гонитва залізничних капіталістів за великими прибутками і в зв'язку з цим занедбаність залізничного господарства, порушення правил технічної експлуатації та жорстока експлуатація робітників.

Переважна більшість нещасних випадків була пов'язана з рухом поїздів і маневрами на станціях, що видно з таких фактів: 30 січня 1873 р. на ст. Попельні під час маневрів буферною тарілкою розбило ліву руку кондуктору Філонову, смерть наступила від значної втрати крові; 17 лютого того ж року на ст. Жмеринці під час маневрів зада-

¹ ДАХО, ф. Харківського заводу, Російського машинобудівного і механічного товариства, 1898, спр. 145 і 254 (підрахунки наші. — О. П.)

² Філіал ЦДІА УРСР, ф. Окружного фабричного інспектора Харківського фабричного округу, 1899—1900, спр. 2 (підрахунки наші. — О. П.)

³ ЦДІА, ф. Департаменту поліції, Особливий відділ, 1898, спр. 5, ч. 8, арк. 30; ЦДАЖР УРСР, ф. ВУРПС, 1900—1905, спр. 8, арк. 11.

⁴ «Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1904—1907 гг.», Харьков, 1909, стор. 64—65.

вило стрілочника Дашковського¹; 21 червня 1873 р. на лінії Козятин — Вінниця зійшов з рейок поїзд. Під час аварії було розбито 8 вагонів, а також убито кондуктора Милорадовича². Не перераховуючи інших випадків, відзначимо, що тільки на лінії Київ—Жмеринка протяжністю до 300 км за 8 місяців 1873 р. загинуло від нещасних випадків 10 робітників³. Очевидно, покалічених було не менше. На Києво — Брестській залізниці в 1878 р. трапилось 36 нещасних випадків, з яких 28 закінчилися смертю робітників⁴.

Серйозною причиною частих аварій поїздів на залізницях і нещасних випадків з людьми був непомірно великий робочий день робітників, особливо паровозних бригад. У зв'язку з цим наведемо тільки один приклад з численних фактів: 10 серпня 1877 р. на лінії Бахмач—Конопотоп зіткнулися пасажирський і вантажний поїзди, внаслідок чого було вбито й покалічено до 50 чол. Загинула також паровозна бригада пасажирського поїзда. При розслідуванні причин катастрофи з'ясувалось, що в дорозі заснула паровозна бригада, в тому числі й машиніст, який не мав відпочинку кілька днів підряд⁵.

Розвиток залізничного транспорту та інтенсивність руху на залізницях, незадовільна організація умов праці й техніки безпеки значно посилили ріст травматизму. Особливо багато жертв викликали аварії поїздів. Все це примусило Міністерство шляхів у 1878 р. видати наказ, згідно з яким паровозні бригади мали працювати в літній час по 10 і взимку по 8 годин на день⁶.

Однак це мало вплинуло на зменшення нещасних випадків, тим більше, що наказ майже не виконувався. Навіть за офіціальними даними, на залізницях України в 1882 р. було 172 нещасних випадки, з них 61 закінчився смертю робітників⁷, а в 1895 р. кількість їх зросла до 283, з них смертельних — 80⁸.

Звичайно, ці дані не можна сприймати як цілком вірогідні. Підрахунки С. Трегубова показують, що на одній тільки Курсько—Харково—Севастопольській залізниці в 1899 р. було 109 нещасних випадків, з них 14 смертельних⁹. Цілком очевидно, що залізничні капіталісти приховували значну кількість нещасних випадків. Не випадково газета «Русский курьер» ще в 1884 р. писала про те, що до головного управління російських залізниць було пред'явлено цілий ряд позовів у зв'язку з відмовою видавати залізничникам пенсії за одержане під час роботи каліцтво¹⁰. Покалічені робітники та їх сім'ї майже ніякої допомоги від адміністрації залізниць не одержували і залишались у безвихідному становищі.

Велика кількість нещасних випадків була також на цукрових заводах і гуральнях. Навіть в дореволюційній літературі відзначалося, що створені капіталістами жакливі умови життя й праці робітників «бліднули перед надзвичайною різноманітністю нещасних випадків»¹¹. В по-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1873, спр. 438, ч. 1, арк. 37, 187.

² Там же, ч. 2, арк. 75.

³ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1873, спр. 438, ч. 1, 2 (підррахунки наші. — О. П.).

⁴ Там же, 1878, спр. 66, арк. 2—272 (підррахунки наші. — О. П.).

⁵ Там же, 1876, спр. 8, арк. 77.

⁶ Газ. «Киевские губернские ведомости» від 17 січня 1878 р.

⁷ «Статистический сборник Министерства путей сообщения», вып. 10, СПб, 1885, таблица X.

⁸ Вказаний збірник, вып. 46, СПб, 1895, таблица XI.

⁹ С. Т р е г у б о в, назв. праця, стор. 96.

¹⁰ Газ. «Русский курьер» від 31 серпня 1884 р.

¹¹ Х. М. Лебедь-Юрчик, Распределение дохода и оплата труда в сахарной промышленности, К., 1912, стор. 67.

відомленні подільського губернатора від 30 листопада 1868 р. говорить ся, що під час вибуху парового котла на Чорноострівському заводі було вбито на місці 8 робітників і 19 важко поранено, з них 7 померло наступного дня¹. Страшна подія трапилась 29 грудня 1879 р. на Ковалівському заводі, Брацлавського повіту. Під час чистки парового котла робітниками Ф. Ермолаєвим, Г. Калиновим, К. Малаховим і Є. Олексєєвим, внаслідок поганої організації техніки безпеки, в котел була напушена пара. Всі робітники загинули². Подібні випадки не були поодинокими і викликали заворушення на заводах. На Цибулівському заводі, Липовецького повіту, обварився в котлі і помер робітник М. Нешитий. Це викликало великий страйк, який відбувся 10 листопада 1880 р.³ Жажливий випадок трапився 13 грудня 1877 р. на Лознянському заводі, Літинського повіту. В апаратній під час чистки робітником І. Короленківським одного приладу вибухнув газ, і робітник підкинутий до стелі з такою силою, що, як сказано в документі, він вибив 7 дощок у стелі і помер у той же день⁴.

Однак вибухи парових котлів становили смертельну небезпеку не тільки для робітників, які обслуговували їх. Документи показують, що вони загрожували також життю й здоров'ю навколишнього населення.

Так, на гуральні купців Беренштейна, Угера й Віленського в пригороді Житомира паровий котел вибухнув з такою силою, що зруйнував завод і прибудову до нього. Було вбито 4 робітники на заводі, а уламками від зруйнованого будинку вибиті двері й вікна в жилому приміщенні, яке знаходилось на відстані 15 сажнів від заводу, й важко поранило двох жінок і дітей службовців⁵.

При розслідуванні причин цього й інших вибухів губернські механіки констатували порушення технічних правил експлуатації — перегрів котлів, підвищений тиск пари, а також «збереження пари для економії палива»⁶.

На цукрових заводах вбивства й каліцтво робітників на виробництві мали місце майже в кожному відділку. Наскільки тут частими були нещасні випадки, видно з прикладу Саливонківського заводу, на якому, за повідомленням газети «Києвские губернские ведомости», лише з 17 по 21 грудня 1883 р. було покалічено 8 робітників, з яких троє померло⁷. Інженер-технолог М. Толпигін писав, що на одному заводі в Харківській губернії в 90-х роках протягом сезону трапилось навіть 66 нещасних випадків⁸. Отже, ігнорування техніки безпеки призводило до того, що цукрові заводи являли собою справжні лабораторії травматизму. Відсутність статистичних даних не дає можливості вивести процент або підрахувати за кожний рік число убитих і поранених робітників на цукрових заводах. Окружний фабричний інспектор Харківського фабричного округу В. Святловський⁹ і медичний інспектор Подільської

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1868, спр. 481, арк. 93.

² Там же, 1880, спр. 10, арк. 41.

³ ДАКО, ф. Київського губернатора (таємна частина), 1880, спр. 486, арк. 3, 9.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Київського, подільського і волинського генерал-губернатора (поліцейська частина), 1877, спр. 63, арк. 14.

⁵ Там же, 1884, спр. 4, арк. 294.

⁶ Газ. «Києвские губернские ведомости» від 21 березня 1879 р.

⁷ Там же, 16 лютого 1884 р.

⁸ М. А. Толпигін, Перечень о бывших несчастных случаях в сахарных заводах со служащими и рабочими, К., 1894, стор. 42.

⁹ В. В. Святловский, К вопросу о несчастных случаях на наших фабриках и заводах, «Военно-медицинский журнал», часть CLX, кн. 12, СПб, 1887, стор. 455—484; Отчет за 1885 год фабричного инспектора Харьковского округа В. Святловского, СПб, 1886, стор. 81.

губернії К. Сулима¹ на основі зроблених ними підрахунків прийшли до висновку, що на кожну тисячу робітників припадало 30 чол. вбитих і пораних.

Взагалі кажучи, названа цифра дуже висока. Та коли зважити на численні факти нещасних випадків, що зустрічаються в архівах, а також приведені в друкованих працях по окремих заводах, то, очевидно, названу цифру можна сприйняти лише як мінімальну. Слід відзначити, що дослідники минулого століття порівнювали цукрову промисловість щодо кількості нещасних випадків з гірничозаводською промисловістю.

Всі наведені факти нещасних випадків свідчать про те, що в цій галузі промисловості, як і в інших, внаслідок злочинного ставлення капіталістів до життя й здоров'я робітників травматизм був масовим явищем. На основі вивчення архівних джерел, статистичних збірників, друкованих праць та преси нами зроблено спробу підрахувати кількість нещасних випадків з робітниками за кожний рік, виділивши при цьому окремо головніші галузі промисловості.

За нашими підрахунками, в 70-х роках² було вбито на підприємствах або померло від ран 510 чол. і покалічено 582 чол.; у наступному десятилітті загинуло 840 чол., покалічено 1 501 чол. І нарешті в 90-х роках (1891—1899 рр.) число вбитих становило 1 897 чол., а число покалічених виросло до колосальної цифри—14 815 чол. В цілому ж за 70—90-і роки вбитих нараховано 3 247 робітників і покалічених — 16 898, що складає 20 145 чол.³ Звичайно, ці дані не є вичерпними, проте й вони переконливо доводять, що травматизм на фабриках і заводах постійно зростав. Вони також свідчать про те, що в умовах капіталізму каліцтво робітників — не «нешасливі випадки», а його характерна риса, типова особливість. Так, якщо в 70-х роках в середньому за кожний рік гишло 51 і калічилося 58 робітників, то у 80-х роках число потерпілих відповідно виросло до 84 і 150 чол.

Зовсім іншу картину дають 90-і роки. За 9 років, тобто з 1891 р., щорічно число вбитих складає 210 чол., або майже в два рази більше, ніж за всі попередні роки, а число покалічених виросло до 14 815 чол., або більше ніж у 8 разів.

Однак, говорячи про ріст травматизму в 90-х роках, слід мати на увазі, що, крім загальних причин, вказаних вище, а також розширення промислового виробництва, важливе значення мав і той факт, що в ті роки краще була організована статистика нещасних випадків.

Гонитва капіталістів за високими прибутками, ігнорування ними охорони праці й техніки безпеки коштували життя і здоров'я не одній сотні й тисячі робітників.

* *

*

У зв'язку з висвітленням питання про умови праці і травматизм робітників на фабриках та заводах заслуговує також на увагу питання про форму й ступінь винагороди робітників, які втратили працездатність. Як вже згадувалось, в Росії не існувало законів про відповідальність власників підприємств за вбивство й каліцтво робітників, а також про виплату винагороди.

¹ К. П. Сулима, Несчастные случаи с рабочими в свеклосахарных заводах и меры предупреждения их (Материалы к фабричной гигиене), СПб, 1894, стор. 42.

² Дані за 60-і роки не наводимо, оскільки вони дуже уривкові.

³ Для підрахунків використано вже згадувані та інші архівні фонди, що зберігаються в Москві, Ленінграді, Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Кам'яниці-Подільському.

Ріст травматизму і безвихідне становище покалічених робітників викликали невдоволення і критику з боку прогресивних кіл російської інтелігенції. Зокрема, автор відомих «Указателей фабрик и заводов России» П. Орлов, виступаючи в 1882 р. на з'їзді членів Російського технічного товариства, заявив, що в Росії існують товариства допомоги купецьким прикажчикам, музикантам, існує навіть товариство захисту тварин, але, «на сором нам, нема до цього часу товариства допомоги покаліченим робітникам»¹. В 1881 р. «Товариство сприяння російській промисловості і торгівлі» подало в міністерства внутрішніх справ і фінансів проект утворення державної каси для страхування робітників і пенсійної каси, але ця ініціатива не знайшла підтримки в урядових колах. В тому ж році виникло приватне страхове товариство «Россия» для страхування робітників і службовців від нещасних випадків. Але його діяльність не мала великого успіху. За 10 років існування ним було застраховано близько 85 тис. чол.² Питання про створення товариства допомоги робітникам піднімалось також і на з'їзді гірничопромисловців півдня Росії, наприклад, у 1881 р.—на VI з'їзді. В 1882 р. VII з'їзд схвалив навіть проект статуту, який у 1884 р. затвердив міністр державних маєтностей. Капітал «Товариства допомоги гірничим робітникам півдня Росії» складався від збору з пуда і вагона відправленого вугілля і солі, добровільних пожертвувань та процентів. Товариство могло призначити пенсії сім'ям убитих не вище 10—12 крб. на місяць, а також видавати вдовам до 50 крб. одноразової допомоги³. Однак, як показують факти, товариство було створене не стільки для справжньої допомоги робітникам, скільки для обману громадської думки. Щоб одержати навіть ті мізерні гроші, на які мав право робітник або його сім'я, у випадку каліцтва, треба було перебороти безліч перешкод. Підприємці та весь їх апарат намагалися всю вину за нещасний випадок звалити на самого робітника, в чому їм активно допомагали, як ми бачили, і гірничі інженери.

Відстояти свої права при допомозі суду робітники також не могли. Нерівноправність сторін, класовий характер суду ніде так яскраво не проявились, як при розгляді конфліктів між капіталістами і робітниками, не кажучи вже про дуже дороге судочинство. Капіталісти тримали на підприємствах високооплачуваних юристів, які вірою і правдою служили своїм хазяям. Наприклад, на заводі Юза всі службові посади займали англійці і тільки на посаді юрисконсульта був місцевий службовець, якому завод сплачував дуже велику зарплату—6 000 крб. на рік. В той же час скалічений робітник не міг найняти для себе навіть звичайного ходатая. Отже, розгляд справи в суді відкладався, переносився з однієї інстанції в іншу, поки робітник або зовсім кидав цю справу, або ж згоджувався на пропозицію підприємця. Так, робітник Літвінов, який працював на шахті № 18 гірничопромислового товариства півдня Росії, внаслідок нещасного випадку втратив працездатність. У 1887 р. окружний суд присудив йому пенсію в 240 крб. на рік. Вісім років тягнулася ця справа, аж поки нарешті підприємці не добились свого. В 1894 р. судово палата скасувала рішення Окружного суду й призначила пенсію 120 крб. на рік з зарахуванням раніше сплаченої суми⁴. Очевид-

¹ А. К е п е н, О страховании рабочих от несчастных случаев. О предупреждении несчастных случаев с рабочими на заводах и фабриках (Сообщение в Обществе горных инженеров), СПб, 1892, стор. 41.

² Газ. «Екатеринославские губернские ведомости» від 8 березня 1892 р.

³ «Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России», т. II, X., 1909, стор. 5.

⁴ А. М а т в е е в, Очерки Южно-Русской металлургической промышленности, СПб, 1897, стор. 62.

но, цим і пояснюється той факт, що «Товариство допомоги...», маючи в своєму розпорядженні капітал в сумі 167 тис. крб., в 1898 р видало допомоги лише на суму 18 844 крб., а число пенсіонерів становило 181 чол.¹ Самі керівники «Товариства...» визнавали незначну його ефективність. Один з організаторів «Товариства...», виступаючи в 1899 р. на XXIV з'їзді гірничопромисловців півдня Росії, говорив, що допомога робітникам недостатня, непевна, необов'язкова і носить випадковий характер². Навіть буржуазний економіст Є. Рогозін, який немало доклав зусиль для вихваляння капіталістів півдня Росії, змушений був відзначити в своїй праці, що на заводі Юза робітники-інваліди та сім'ї тих, що загинули, залишаються без всяких засобів до існування³.

Суть «страхування» робітників полягала в тому, що підприємства мали щорічно відраховувати страховому товариству «Россія» певні суми грошей для винагороди потерпілих або їх сімей. Однак капіталісти робили це зовсім не тому, що хотіли допомогти робітникам, а в переважній більшості, як заявляв директор Харківського паровозобудівного заводу Ріцзоні, «щоб уникнути неприємних суперечок між потерпілими робітниками і заводоуправлінням»⁴. Навіть буржуазна преса того часу характеризувала страхову справу як «вигідну аферу для заводів і особливо для страхових товариств...»⁵. Автор статті «Коллективное страхование от несчастных случаев» під псевдонімом Victor писав, що заводи погоджувались страхувати ще й тому, що «в суді на адресу заводоуправлінь іноді говорились такі речі, що заводські юрисконсульти благали своїх хазяїв кінчати справи з потерпілими робітниками згодою (мировою) і до суду не доводити їх»⁶. Кореспондент далі писав, що страхування робітників потрібно розглядати як звичайний договір між заводом і страховим товариством, «курити ж фіміам за це представникам заводу зовсім не варто».

Особливо важко було одержати страхову суму тоді, коли робітник зовсім втратив працездатність. У цих випадках агент товариства — службовець заводу, який займався цією справою, вперто торгувався з потерпілим, щоб виплатити мінімальну суму грошей. Фабричний інспектор Катеринославської губернії С. Аксьонов, говорячи про «спритні» дії агентів товариства, наводить такий приклад: робітнику, який втратив руку, агент запропонував 900 крб. одноразової допомоги. Той погодився, але агент заявив, що він помилився, й запропонував 600 крб. Робітник спочатку завагався, а коли порадився з довіреним — погодився взяти й цю суму. Тоді агент запропонував лише 300 крб.⁷ Про взаємозвідносини товариства з застрахованими робітниками свідчить преса того часу⁸.

¹ ЦДІА СРСР, ф. Департаменту торгівлі і мануфактур, 1898—1905, спр. 47, арк. 84.

² «Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России», X., 1901, т. I, стор. ХСІІ.

³ Е. И. Рогозин, Железо и уголь на Юге России, СПб, 1895, стор. 118.

⁴ ДАХО, ф. Харківського заводу Російського машинобудівельного і механічного товариства, 1897, спр. 187, арк. 184.

⁵ Газ. «Днепровская молва» від 30 травня 1899 р.

⁶ Там же.

⁷ С. С. Аксенов, назв. праця, стор. 155.

⁸ В газеті «Днепровская молва» відзначалось, що коли такий агент з «підленькою душею і при цьому має ще владу на заводі, то горе застрахованим робітникам». В газеті наведена розмова такого агента з робітником одного з «устаткованих» заводів, яку ми вважаємо за необхідне процитувати як «взірець» ставлення «товариства» до потерпілого робітника:

Крім названих вище «товариств...», на деяких виробництвах існували ще каси, в яких самі робітники були безпосередніми учасниками. Зокрема, на залізницях функціонувала пенсійна каса для службовців і штатних робітників, які щомісяця вносили 6% від зарплати, а 50% дотації давало управління залізниць.

В 1886 р. робітники одеських каменоломень, а в 1890 р. робітники рудника і заводів акціонерного товариства «Криворожських залізних руд» створили каси допомоги на випадок втрати працездатності. Капітал кас складався з щомісячних внесків робітників¹.

Звичайно, існування страхового товариства було зручне для промисловців, вигідне акціонерам самого товариства і менше всього робітникам. У 1891 р., як свідчать документи, товариство одержало 8% дивіденду, а через три роки — в 1894 — він виріс до 15%².

В інших галузях промисловості, навіть у такій відносно розвиненій, як цукрова, робітники не одержували зовсім ніякої допомоги. Там панувало цілковите свавілля власників і директорів.

Наприклад, на цукрових заводах графів Бобринських за вбитого робітника, коли вже ніяк не можна було перекласти вину на самого потерпілого, видавали тільки одноразову допомогу. Ось один із прикладів. На Капітонівському заводі багато років працював Никон Акімов з села Борки, Рославльського повіту, Смоленської губернії. В 1879 р. на зміну батькові, який поламав на заводі ногу, прийшов його син Василь Акімов. 25 жовтня 1880 р. він опікся буряковим соком і помер³. У зв'язку з цим 18 листопада 1880 р. головна контора Смілянських заводів надіслала Н. Акімову і дружині померлого повідомлення про смерть з такою припискою: «...відповідно до встановленого в Смілянському маєтку порядку, в подібних випадках сім'ям померлих видається допомога, а тому надсилається при цьому для Никона Акімова 100 крб. і для дружини 50 крб.— всього 150 крб. для ваших потреб...»⁴. Отже, батько за свої скалічені ноги і життя сина одержав 100 крб., а дружина за чоловіка — 50 крб.,— і про них забули. А про якусь допомогу по старості не доводиться їй говорити.

Таким чином, вивчення умов праці і травматизму на фабриках і заводах України показує, що капіталісти систематично позбавляли робітників усього необхідного для їх нормальної роботи, всіх засобів, що захищають робітника від небезпечних для життя й шкідливих для здоров'я умов процесу виробництва. Розвиток техніки при капіталізмі і впровадження машин у виробництво сприяли підвищенню продук-

«— Треба кінчати цю справу, — звертається заводський агент до потерпілого робітника. — Даєш підписку, що не маєш претензій до заводу і страхового товариства з приводу твого поранення чи ушибу?»

— Я дам необхідну підписку, — відповідає бувалий робітник, — але хай і завод видасть мені письмове зобов'язання, що не позбавить мене роботи.

— Робота — твоя справа, завод відносно роботи нікому ніяких зобов'язань не дає. Коли маєш яку претензію, то скажи: скільки хочеш за твою голову (було поранення голови).

— Голова все одно, що людина — ціни їй не знаю.

— Говори: скільки хочеш за людину («человека»)?

— Я людини ніколи не купував.

— То забирайся в коридор... (далі йде нецензурна лайка)...

— Підписки не даєш — одержиш розрахунок».

¹ А. К е п е н, назв. праця, стор. 16.

² ДАХО, ф. Харківського заводу Російського машинобудівного і механічного товариства, 1897, спр. 187, арк. 26.

³ ЦДІА УРСР, ф. Смілянської контори цукрових заводів графів Бобринських, 1881, спр. 37, арк. 45.

⁴ Там же, арк. 48.

тивності праці робітників і збільшенню прибутків капіталістів. В той же час машини при капіталізмі були засобом посилення експлуатації капіталом найманої праці і призводили до збільшення травматизму серед робітників. Як блискуче довів К. Маркс, капіталістичне застосування машин перетворює робітника в паупера¹.

Тяжке економічне становище робітників посилювалось політичним їх безправ'ям. Робітничий клас, писав В. І. Ленін, «оббирають і грабують капіталісти та поміщики, а щоб він не міг боротися проти них, його зв'язує по руках і по ногах поліція, затикаючи йому рота, переслідуючи всяку спробу відстояти права народу»².

Вивчення умов праці і травматизму серед робітників на капіталістичних підприємствах України в другій половині XIX ст. показує, що капіталісти в гонитві за високими прибутками ігнорували питання про охорону праці й організацію техніки безпеки, зовсім не турбувались про створення найелементарніших санітарно-гігієнічних умов для робітників на фабриках і заводах, шахтах, рудниках та інших підприємствах. Вони по-хижацькому грабували всі умови, необхідні для нормальної праці робітників.

Відсутність законів у царській Росії про відповідальність власників фабрик і заводів за смерть та каліцтво робітників сприяла посиленню експлуатації їх і нечуваного свавілля капіталістів.

Потрібна була довга і вперта боротьба робітників, щоб вирвати у царського самодержавства закони для захисту свого життя і здоров'я.

Важкі умови праці невіддільні від капіталістичної системи, вони є одним із проявів капіталістичної експлуатації. Праця для трудящих в умовах капіталізму була і є виснажливою фізично і духовно. І скільки б не базікали апологети капіталізму в наш час про його «технічний прогрес», вся система капіталістичного виробництва ґрунтується на експлуатації трудящих і спрямована на забезпечення максимальних прибутків капіталістів.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, К., 1952, стор. 442.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 187.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

СТАН І ЗАВДАННЯ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ДРЕВНІХ СЛОВ'ЯН

Радянська історична наука завжди приділяла велику увагу вивченню історії древніх східних слов'ян, внаслідок чого в цій галузі досягнуті безперечні і дуже значні успіхи.

Дореволюційна наука починала вивчення історії східних слов'ян лише від епохи Київської Русі, коли про них згадується в древньоруських літописах. Часи до утворення древньоруської держави залишалися поза увагою істориків. Радянська наука, базуючись на марксистській методологічній основі, справедливо розглядає перше тисячоліття н. е. як один з поворотних етапів у історії східних слов'ян, як епоху переходу їх від первіснообщинного ладу до феодалізму, коли всередині східнослов'янського суспільства визрівали класові відносини і на їх базі зароджувалася держава.

Працями радянських учених Б. Д. Грекова, С. В. Юшкова, В. В. Мавродіна, Б. О. Робакова, П. М. Третьякова, М. І. Артамонова та інших з'ясовуються умови, в яких відбувався цей процес, його соціально-історичні основи. Стає цілком очевидним, що державність Київської Русі не була принесена з-за моря норманнами, як твердили (і подекуди ще продовжують твердити) прибічники так званої норманської теорії походження древньоруської держави, а виникла в результаті тривалого історичного розвитку самого східнослов'янського суспільства на протязі першого тисячоліття н. е.

Радянськими істориками і археологами встановлено, що слов'яни вже в першому тисячолітті н. е. знали розвинене орне хліборобство із застосуванням знаряддя з залізним наконечником, осіле скотарство; що в цей час у них вже почало виділятися ремесло (добування і обробка заліза, гончарство, ювелірна справа). Розвивалася торгівля як внутрішня, так і зовнішня, свідченням чого є численні клади римських монет на східнослов'янських землях. Прогрес виробництва безпосередньо позначався на розвитку суспільних відносин у древніх східних слов'ян, на розкладі у них родово-племінних відносин і виникненні нових, територіальних зв'язків, на утворенні класів.

Нарешті, внаслідок досліджень радянських учених почали вирисовуватися корені древньоруської культури в добу до утворення Київської держави, що дає підстави відкинути стару теорію, згідно з якою ця культура являла собою не більш, як перенесені на східнослов'янський ґрунт візантійські традиції.

Разом з тим поглиблене вивчення ранньослов'янської історії в нашій науці ставить перед дослідниками багато нових проблем, які недавно стали предметом жвавого обговорення та дискусій і настійно вимагають свого розв'язання. В останній час у поглядах окремих дослідників

намітилися деякі дуже суттєві розходження, у зв'язку з чим постає важливе завдання — розібратися в тій ситуації, яка утворилася в галузі вивчення історії слов'ян у першому тисячолітті н. е., і накреслити шляхи дальших досліджень.

Вивчення археологічних пам'яток древніх слов'ян має свою дуже повчальну історію. Період слов'янського середньовіччя, починаючи від IX—X ст., досить добре забезпечений письмовими джерелами і в розумінні своєї археологічної характеристики не викликає будь-яких сумнівів чи суперечок. Але зовсім інакше стояла справа щодо давніших часів.

Дійсно, до 30-х років нашого століття єдиним типом археологічних пам'яток докиївського часу, слов'янська приналежність яких вважалася загально визнаною, були так звані городища роменського типу. Уявлення про роменську культуру базувалося на матеріалах досить скромних за масштабом робіт М. О. Макаренка у колишньому Роменському повіті¹, до яких пізніше були додані матеріали з розкопок на Боршевському городищі², яке, до речі, досить виразно відрізняється за характером культури від роменських городищ. Генетичний зв'язок роменської культури з слов'янською культурою X—XIII ст. зараз вважається загально визнаним, хоча, за авторитетним свідченням І. І. Ляпушкіна, — нерозробленим в літературі³.

Але сама по собі роменська культура через локальну і хронологічну обмеженість ще не могла повністю розв'язати питання про археологічні пам'ятки древніх східних слов'ян першого тисячоліття н. е. Письмові джерела говорять про слов'ян принаймні від рубежа нової ери, а археологічна атрибуція венедрів, антів і склавнів на протязі довгого часу поставала перед дослідниками у вигляді нерозв'язної проблеми. Для її розв'язання доводилося прокладати шляхи у боротьбі з нігілістичним запереченням слов'янського походження всіх тих груп пам'яток, що зараз є головними археологічними джерелами по найдавнішій історії слов'янських племен: ще дуже недавно всі ці пам'ятки приписувалися іншим етнічним утворенням (переважно германським).

Зарубинецька культура, як відомо, довгий час приписувалася германським племенам бастарнів і скірів; пшеворська — германським вандалам; липицька — то фракійським племенам гетів і даків, то германцям, то невідомим ближче причорноморським племенам, які зазнали готських впливів. Черняхівська культура була оголошена готською; комплекс пальчатих фібул приписувався готам, аланам, аварам і т. ін.

Тому перед радянською археологією насамперед стояло важливе завдання критики поширених у старій літературі уявлень, переважно цілком безпідставних і спекулятивних. З цим завданням наша наука успішно справилася, але, на жаль, критика готської теорії і аналогічних їй тенденційних тверджень буржуазної науки не обійшлася без протилежної крайності. Так, відкинуто готську теорію, розвінчано спроби приписати готам та іншим германським племенам усього значного і яскравого в культурно-історичному розвитку Східної Європи, але разом з тим проблема готської культури в нашій літературі залишилася не тільки не розв'язаною, але й навіть не поставленою. Доведено всю безпідстав-

¹ Н. Е. Макаренко, Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г., «Известия археологической комиссии», вып. 22, 1907; його ж, Городище Монастирище, «Науковий збірник історичної секції ВУАН», К., 1924.

² П. П. Ефименко, Раннеславянское поселение на Среднем Дону, «Сообщения Государственной академии истории материальной культуры», 1931, № 2, стор. 5—9; П. П. Ефименко и П. Н. Третьяков, Древнерусские поселения на Дону, «Материалы и исследования по археологии СССР», т. 8, М.—Л., 1948.

³ И. И. Ляпушкин, Раннеславянские поселения днепровского лесостепного Левобережья, «Советская археология», 1952, т. XVI, стор. 36.

ність огульного приписування аварам та іншим кочовим племенам блискучого ювелірного стилю VI—VIII ст. н. е., але разом з тим самі авари залишилися археологічно не атрибутованими і т. ін.

Ясно, що така однобічність не могла не настати певної шкоди розробці питань найдавнішої історії наших предків. Нерозробленість готської проблеми, відсутність чіткого уявлення про справжню культуру готів стали причиною відродження найгірших виявів старої готської теорії, зокрема відродження висловленої ще в 1906 р. П. Райнеке гіпотези про готську приналежність черняхівської культури, гіпотези, на якій не може наполягати навіть націоналістична західнонімецька історіографія (див., наприклад, висловлювання І. Вернера в книзі, виданій в 1956 р.¹).

Замовчування аварського походження пам'яток так званого кестельського типу зумовлювало недооцінку східноєвропейської традиції у розвитку ювелірного ремесла і викликало невдалі спроби її пояснення своєрідною естафетою, учасниками якої були різні кочові племена, що на протязі першого тисячоліття н. е. змінювали одне одного у Північному Причорномор'ї.

Вважаємо, що без правильної постановки питання про племена, які на протязі першого тисячоліття н. е. оточували древніх слов'ян і були з ними у безпосередніх стосунках, не можна дати не тільки загальної характеристики доби, але й сама ранньослов'янська проблематика не звільниться від однобічності і небезпеки відродження тих самих безпідставних уявлень, у боротьбі з якими створювалася сучасна концепція найдавнішого періоду історії наших предків.

Великим досягненням радянської науки було обґрунтування тези про автохтонний в основному характер древньослов'янської культури на більшій частині слов'янських земель, в тому числі і в Східній Європі. Однак поряд з цим припускалось непомірне розширення слов'янської території в давні часи. Споконвічно слов'янськими були оголошені Степове Причорномор'я, Крим, частково Північний Кавказ. Група кримських археологів проголосила скіфів безпосередніми предками слов'ян². Слов'янськими були названі такі пам'ятки, як поселення Ольвійської периферії³, поселення типу Берислава і городищ Низового Дніпра⁴, поселення типу Киселова під Одесою⁵, Чорноріченський і Інкерманський могильники⁶. Ю. В. Кухаренко вважав слов'янським відкритий ним салтівський могильник у Ново-Покровці⁷. На півночі в число слов'янських земель включалося Поволжя, а пам'ятки дякова типу і подібні до них матеріали використовувалися як джерела по історії слов'ян.

Довільні і часто зовсім неаргументовані висновки щодо найважливіших історичних проблем археології Східної Європи, природно, не могли не викликати потреби в перегляді цих тверджень, наукова необґрунтованість яких була цілком очевидною. При цьому доводиться з жалем констатувати, що цей критичний перегляд здійснюється часто дуже суб'єктивно, в результаті чого виникає небезпека зміщення критеріїв і як

¹ J. We g n e r, Beiträge zur Archaeologie des Attila-Reiches, B.1, München, 1956, стор. 12.

² П. Н. Надинский, Очерки по истории Крыма, т. I, Симферополь, 1951, стор. 15—57.

³ Л. М. Славин, Древний город Ольвия, К., 1951, стор. 62—65.

⁴ І. Г. Шовкопляс, Підсумки і завдання археологічних досліджень у районі великих будов комунізму на півдні УРСР, «Вісник АН УРСР», 1952, № 7, стор. 57—59; В. П. Петров, Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах, «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», вып. 4, К., 1955, стор. 47.

⁵ К. А. Раевский, Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тыс. н. э., «Советская археология», 1955, т. XXIII, стор. 250—276.

⁶ П. Н. Надинский, Очерки по истории Крыма, ч. I, стор. 37—57.

⁷ Ю. В. Кухаренко, Новопокровський могильник і поселення, «Археологія», т. VI, К., 1952, стор. 33—50

наслідок — відродження знов-таки дуже старих і давно відкинутих наукою положень.

Найбільші заперечення викликає твердження про слов'янську приналежність черняхівської культури. З тим, що ця культура не слов'янська, згодні багато авторів. М. І. Артамонов проголошує її (слідом за П. Рейнеке, М. Ебертом, Б. Ріхтгофеном) готською¹, інші вважають її фракійською або сарматською, а ще краще — провінціально-римською², бо останнє дає можливість ухилитися від відповіді на важливе питання про її племінну приналежність. Зовні ця остання теза здається дуже гнучкою, бо дозволяє поділити черняхівську культуру між усіма можливими претендентами, нікого не образивши і визначивши те або інше місце кожній групі племен.

Таким чином, величезна територія Лісостепу від Середньої Наддніпряни до Словаччини і Південної Польщі зовсім викреслюється з числа древньослов'янських земель. Тут, на думку деяких дослідників (М. І. Артамонова, І. І. Ляпушкіна, Г. Ф. Корзухіної та ін.), як і в Наддунайщині, слов'яни з'явилися не раніше VIII ст. н. е.

Але слідом за лісостеповою зоною надходить черга і лісової смуги. К. І. Горюнова розвінчує тезу щодо слов'янської приналежності городища Березняки і аналогічних пам'яток Верхнього Поволжя³, на яких до недавнього часу базувалося наше уявлення про суспільну організацію північних слов'янських племен. Ці пам'ятки проголошуються фінськими. Групою українських археологів висувається теза про неслов'янське походження юхнівської культури, яка, за їх думкою, очевидно, так само повинна пов'язуватися з фінськими племенами.

Е. А. Шмідт, досліджуючи так звані довгі кургани Верхньої Наддніпряни, підкреслює їх відмінність від середньовічної слов'янської культури і підводить до думки про неслов'янське походження і цієї групи пам'яток, ясно натякаючи на її литовсько-балтійський характер⁴. У повній відповідності до цього Г. Ф. Корзухіна доводить литовців до широти Києва і навіть далі на південь, схиляючись до визнання литовськими не тільки так званих виїмчастих емалей, але й тих поселень початку і середини першого тисячоліття н. е., з якими вони так чи інакше зв'язані (Хлепча)⁵.

Цим коло замикається, і слов'яни (принаймні у Східній Європі) позбавляються свого останнього пристановища — Прип'ятських боліт, які залишали їм навіть найрішучіше настроєні автори німецької націоналістичної школи.

Таким чином, після багаторічної роботи ніби виходить, що практично ми знову опинились на тому місці, з якого почали: слов'янських пам'яток більш древніх, ніж IX—X ст. (точніше — більш древніх, ніж роменська культура), ми не знаємо.

Однак і сама проблема про місце роменської культури в культурно-історичному розвитку слов'ян також виявляється не такою простою, як це здавалося раніше, коли ми знали, головним чином, лише роменську і боршівську групи пам'яток. Успішні праці радянських археологів посунули дослідження цієї культури далеко вперед, внаслідок чого і в галузі

¹ М. И. Артамонов, Славяне и Русь. «Научная сессия ЛГУ 1955—1956 гг. Тезисы докладов по секции исторических наук», Л., 1956, стор. 3—6.

² «Обсуждение вопроса о генезисе феодализма в России и о возникновении древнерусского государства», журн. «Вопросы истории», 1956, № 3, стор. 202—205.

³ Е. И. Горюнова, Об этнической принадлежности населения Березняковского городища, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. 65, 1956, стор. 3—30.

⁴ Доповідь на пленумі ІМК в березні 1957 р. в Москві.

⁵ Доповідь в Інституті археології АН УРСР в лютому 1956 р.

вивчення пам'яток роменського типу постало багато нових питань і проблем.

Зокрема, польове дослідження даної культури в останній час значно збагатилось завдяки роботам І. І. Ляпушкіна¹ і Д. Т. Березовця². При цьому з'ясувалося, що картина тут не така проста, як це здавалося спочатку. Відкрито пам'ятки типу Волинцева, які, правда, були відомі і раніше, але інтерпретувалися зовсім інакше. Історія відкриття Волинцева — цікавий приклад перенесення цілої групи пам'яток з однієї культури (полів поховань) в іншу (роменську) — наочна пересторога археологам щодо надто швидких загальноісторичних висновків. На жаль, з інтерпретацією волинцевської групи пам'яток і зараз далеко не все ясно: автор розкопок у Волинцевому (Д. Т. Березовець) схильний розглядати її як хронологічний етап роменської культури, що передує пам'яткам типу Монастирища. І. І. Ляпушкін, навпаки, вважає Волинцево пам'яткою того ж часу, що і останні.

Разом з тим були виявлені пам'ятки типу Битиці (на відміну від роменських — з абсолютним переважанням посуду, виготовленого на гончарському крузі³), місце яких в культурному розвитку Лівобережжя досі не з'ясовано⁴.

Питання про генезис роменської культури і про пам'ятки, що їй безпосередньо передували, залишається відкритим. Існує правдоподібна точка зору про генетичні зв'язки роменської культури і більш древніх пам'яток зарубинецького типу⁵, слов'янська приналежність яких визнається більшістю дослідників. Однак досі вона залишається гіпотезою, оскільки хронологічно пам'ятки зарубинецького типу відокремлені від роменських часом не менше половини тисячоліття, а пам'ятки проміжного типу поки що не виявлені. В той же час існують факти, що вказують на генетичні зв'язки роменської культури з пам'ятками юхнівського і навіть дякова типу (матеріали Десянських городищ, роменський шар на Дяковому городищі під Москвою та ін.), слов'янська приналежність яких щонайменше залишається сумнівною.

З другого боку, І. І. Ляпушкін взагалі схильний заперечувати наявність генетичної основи роменської культури в області Дніпровського Лівобережжя, твердячи, що слов'янські пам'ятки з'являються там не раніше VIII ст. н. е.⁶

Таким чином, зростання наших знань в галузі ранньослов'янської культури, пов'язане з появою багатьох нових археологічних джерел, ставить перед дослідниками нові питання. Труднощі, які у зв'язку з цим виникають, — це труднощі зростання.

Які ж основні риси сталовища, що утворилося, і де треба шукати шляхи виходу з нього?

¹ І. І. Ляпушкін, Раннеславянские поселения днепровского лесостепного Левобережья, стор. 7—39. Матеріали найповніше дослідженого І. І. Ляпушкіним роменського городища — Новотроїцького — ще не опубліковані.

² Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путивльського району, Сумської області, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. III, К., 1952, стор. 242—250; його ж, До питання про літописних сіверян, «Археологія», т. VIII, К., 1953, стор. 28—44.

³ І. І. Ляпушкін, Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр., «Археологічні пам'ятки УРСР», т. III, К., 1952, стор. 285—306.

⁴ Припущення Д. Т. Березовця щодо приналежності Битиці до числа пам'яток салтівської (аланської) культури здається зовсім неможливим, оскільки матеріали її не знаходять у справжніх салтівських пам'ятках жодних переконливих аналогій.

⁵ Д. Т. Березовець, Археологические памятники летописных северян, «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», вып. 2, К., 1953, стор. 25—26.

⁶ І. І. Ляпушкін, Памятники культуры полей захребенной первой половины I тыс. н. э. днепровского лесостепного Левобережья, «Советская археология», 1950, т. XIII, стор. 23—30.

Щодо історичної інтерпретації черняхівської культури і визначення її місця в процесі створення середньовічної слов'янської культури (питання, що найактивніше обговорюється в наші дні¹) можна зробити перший і головний практичний висновок: проблема, що постала перед дослідниками історії древніх слов'ян в першому тисячолітті н. е., має менш за все джерелознавчий характер.

Тепер намітилась деяка тенденція пояснювати розбіжність у думках щодо оцінки черняхівської культури надто слабим ступенем її археологічного вивчення. Але можна сміливо твердити, що черняхівська культура вивчена зараз не гірше від багатьох інших археологічних культур, які не викликають будь-яких суттєвих суперечок, в тому числі і роменської культури, не говорячи вже про вияви типу Луки-Райковоцької або Волинцева, відомі поки що на підставі поодиноких пам'яток.

На відміну від усіх цих груп пам'яток, черняхівська культура вже зараз відома з багатьох сотень (а, може, й тисяч) місцезнаходжень, багато з яких було досліджено розкопками.

Виникає питання, які сторони археологічної характеристики черняхівської культури є проблематичними.

Визначення території її поширення? Звичайно, детальне окреслення кордонів вимагатиме ще свого уточнення (наприклад, в області Лівобережжя). Та в цілому визначення території черняхівської культури не може викликати серйозних сумнівів.

Далі, маючи у своєму розпорядженні сотні поселень (дуже витриманих щодо свого характеру), можна встановити тип їх. Те ж саме можна сказати й відносно характеру домобудівництва, обряду поховань, основних груп речового інвентаря, які відображають розвиток головних галузей виробництва (сільське господарство, обробка заліза і кольорових металів, гончарство, ювелірна справа, обробка дерева, кістки, каменю та ін.), побут населення, що залишило пам'ятки черняхівської культури.

І дійсно, жодних серйозних розходжень у джерелознавчий характеристиці черняхівської культури в літературі ми не знайдемо. Єдине питання, яке залишається дискусійним,— це датування черняхівської культури, особливо її верхньої границі: як відомо, на думку деяких дослідників, існування культури обривається на рубежі IV і V ст. н. е.², в той час як інші поширюють її на V, VI і початок VII ст.³ Це питання, від розв'язання якого залежить вирішення багатьох інших, пов'язаних з історичною інтерпретацією черняхівської культури, дійсно має чисто джерелознавчий характер і повинно розв'язуватися на підставі безпосередніх польових досліджень. Для його висвітлення потрібні великі розкопки пізніх могильників черняхівського типу, здатних дати хронологічно замкнені комплекси.

Крім того, перед дослідниками черняхівської культури в польовому плані стоять цілком конкретні завдання поточного вивчення ряду питань, таких, як планування і соціальна топографія поселень, що важливо для з'ясування соціального ладу черняхівських племен, вивчення виробничої

¹ Обсуждение вопроса о генезисе феодализма в России и о возникновении древнерусского государства, журн. «Вопросы истории», 1956, № 3, стор. 202—205; Л. А. Голубева, Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян, «Советская археология», 1957, № 4, стор. 274—277.

² Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э., «Советская археология», 1955, т. XXII, стор. 61—82; М. И. Артамонов, Славяне и Русь, стор. 3—6; Л. А. Голубева, Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян, «Советская археология», 1957, № 4, стор. 274—277.

³ М. Ю. Брайтчевский, К истории лесостепной полосы Восточной Европы в I тыс. н. э., «Советская археология», 1957, № 3, стор. 114—129.

діяльності, особливо ремісничої (розкопки залишків ремісничих майстерень), уточнення границь поширення пам'яток черняхівського типу, особливо на півдні і сході, для чого потрібне проведення широких розвідок у відповідних районах, і т. ін.

Але для розв'язання найактуальніших проблем, таких, наприклад, як питання про етнічне визначення черняхівської культури, її відношення до ранньосередньовічної слов'янської, одним словом, про місце її в культурному розвитку древніх слов'ян, необхідно шукати інших шляхів, що лежать не стільки з області польових досліджень, скільки в сфері історичного дослідження наявного матеріалу, причому (і це слід спеціально підкреслити) матеріалу не тільки власне черняхівського.

Питання про етнічну приналежність черняхівської культури являє собою по суті цілий комплекс питань, що вимагають свого розв'язання. Активно пропаговане деякими дослідниками положення про багатоетнічність культури висуває, як найважливіше завдання, територіальне членування культури на ряд локальних виявів, які могли б бути пов'язаними з тими або іншими етнічними групами. На перший погляд проблема здається суто польовою. Та при ближчому розгляді виявляється, що черняхівська культура в межах основної території її поширення становить таку монолітність і єдність, що, незважаючи на наявність близько тисячі фіксованих пам'яток, навіть попереднє територіальне членування її є справою надто важкою¹.

Головна трудність тут полягає у відшуванні і доборі критеріїв. Однією з ознак, які можуть бути таким критерієм, є діплений вільноруч посуд, який і в черняхівський час зберігає деякі місцеві традиції. Можна вказати, наприклад, на кераміку так званого пражівського типу з «хрпаватою» (підкреслене шоршавою) поверхнею, характерну для черняхівських пам'яток Південної Волині і не характерну для інших районів. Польові дослідження можуть і повинні показати територіальні межі поширення кераміки цього типу і тим самим — область, зайняту південно-волинським варіантом черняхівської культури.

Аналогічно, очевидно, будуть визначені й інші варіанти черняхівської культури: середньодніпровський, дністровський, молдавський і т. ін. Які ж можливості це відкриє перед проблемою етнічної атрибуції черняхівської культури?

Головний шлях тут, гадаємо, лежить у зіставленні археологічної карти (або, точніше, карти археологічних культур) з етнографічною картою відповідного часу, реконструйованою на підставі письмових джерел. Але в цьому випадку пов'язання черняхівської культури, хоча б в деяких її частинах, з готами, фракійцями, сарматами та іншими групами племен виявляється більш ніж проблематичним і досі (принаймні в друкованих виступах) ще не дало позитивних наслідків. Названі групи племен на тих територіях, де вони зафіксовані джерелами, мають характерні археологічні типи, відмінні від черняхівської культури.

Археологічним еквівалентом готів була досить яскрава і своєрідна культура, що характеризується в Іспанії пам'ятками типу Карпіо де Тахо, Херрера де Пісерга та ін.²; в Італії — могильниками Тестони, Чівідале, Віа Фламінія або готською частиною відомих могильників в Но-

¹ Дуже показова в цьому відношенні недавня спроба М. О. Тіханової виділити кілька локальних варіантів черняхівської культури (Локальные варианты черняховской культуры, «Советская археология», 1957, № 4, стор. 168—194). На жаль, риси, наведені нею для характеристики кожної з виділених груп, всі без винятку мають загальнокультурний характер. Тому і запропоноване автором членування є абсолютною суб'єктивним, а сама спроба — невдалою і непереконливою.

² H. Z e i s s, Die Grabfunde aus dem Spanischen Westgotenreich, Berlin—Leipzig, 1934.

цера Умбра і Кастель Тросіно¹; в Трансільванії — пам'ятками типу Чорна, Пуша-Бакод, Косине та ін.²; нарешті, в Причорномор'ї — пам'ятниками типу Госпітальної вулиці в Керчі і могильника Суук-Су³. Залучати сюди черняхівську культуру, поширену на зовсім іншій території, де перебування готів надто сумнівне, немає ніяких підстав.

Немає підстав також пов'язувати черняхівську культуру з фракійськими племенами, культура яких добре відома в Румунії і Болгарії, або сарматами, чії пам'ятки так само досить добре знайомі археологам і дуже виразно відрізняються від черняхівських.

В той же час, коли робиться спроба пов'язати черняхівську культуру з антами і склавінами, перебування яких саме на тій території, де були поширені пам'ятки черняхівського типу, і в ту саму епоху, на яку припадає існування цієї культури, засвідчено письмовими джерелами, — проти цього рішуче заперечує багато дослідників. Твердження, що таке зіставлення зустрічає труднощі хронологічного порядку, є непорозумінням: хоча питання про верхню дату черняхівської культури є дискусійним, але незалежно від того, як воно буде розв'язане остаточно, діяльність антів і склавів в середині IV ст. н. е. зафіксована письмовими документами⁴, а епіграфічно ім'я антів відоме ще в III ст. н. е.⁵. Існування ж черняхівської культури в III—IV ст. н. е. в кожному разі залишається поза сумнівом.

Далі. Висувається дивне твердження про те, що відомості візантійських авторів про антів і склавів стосуються тільки Наддунайщини⁶. Однак це твердження, яке має тенденцію стати головним аргументом проти визнання слов'янської приналежності черняхівської культури, настільки довільне і так не в'яжеться з жодними фактами, що якимось незручно навіть полемізувати з цього приводу. Адже в повідомленнях візантійських істориків маємо цілком ясні і недвозначні вказівки, як, наприклад, повідомлення Йорнанда про поселення антів поміж Дніпром і Дністром⁷ або згадку Прокопія про численні племена антів на північ від гунно-болгарських племен Надчорномор'я⁸. Це твердження для дослідників, які його висувають, є підставою звільнити себе від необхідності аналізувати письмові джерела і привести свою концепцію у якусь відповідність з фактами.

Друга найважливіша проблема, що має безпосереднє відношення до нашої теми, — проблема культурного розвитку Східної Європи на протязі першого тисячоліття н. е. — також не може бути розв'язана на підставі вузького, обмеженого матеріалу.

Питання про генезис черняхівської культури, хоч і поставлене в нашій науці цілком правильно, розроблене ще далеко не остаточно. Зараз з'ясовується, що черняхівська культура виникла на базі трьох передуючих культурних типів: середньодніпровського варіанта зарубинецької культури, південноволинського варіанта пшеворської культури і придністров-

¹ N. Aberg, *Gothen und Langobarden in Italien*, Uppsala, 1923.

² I. Hampel, *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, B. I—III, Braunschweig, 1905.

³ Н. И. Репников, *Некоторые могильники области крымских готів*, «Известия археологической комиссии», т. I, вып. 19, 1906, стор. 1—80; Л. А. Мацулевич, *Серебряная чаша из Керчи*, Л., 1926.

⁴ Jordanis *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, XXIII, 119—120; XLVIII, 246—248.

⁵ IOSPE, II, 1890, № 29, стор. 25—31.

⁶ Г. Ф. Корзухина, *К истории Среднего Поднепровья в середине I тыс. н. э.*, стор. 61—82.

⁷ Jordanis *De Getarum sive Gothorum origine et rebus gestis*, III, 34—35.

⁸ Proc., *De bello gotico*, IV, 1.

ської липицької культури¹. Однак сам процес переростання цих трьох культурних проявів десь на рубежі нової ери в черняхівську культуру вивітлений ще недостатньо. Не з'ясованим до кінця залишається і питання про роль у процесі створення черняхівської культури римських впливів — фактору, значення якого багато дослідників схильні надто перебільшувати².

Але найважливішим здається питання про культурно-історичні традиції у післячерняхівський час, точніше, про генетичні зв'язки черняхівських пам'яток з пам'ятками наступної доби. Саме у вивченні черняхівської традиції у другій половині першого тисячоліття н. е. слід бачити головне завдання розробки нашої проблеми. Але розв'язати це завдання на підставі вивчення тільки черняхівського матеріалу цілком неможливо. Для цього необхідно використати пізніший матеріал.

Однак, переходячи до пам'яток слов'янської культури післячерняхівського часу (тобто другої половини першого тисячоліття н. е.), ми вступаємо в галузь, справді дуже бідну джерелами, в якій у зв'язку з цим допускаються найфантастичніші гіпотези, як, наприклад, твердження про появу слов'янських племен в Середній Наддніпрянщині і в Наддунайщині не раніше VIII ст. н. е.³

Дійсно, якщо ранньослов'янські пам'ятки північної частини Лівобережжя, що складають роменську культуру, досліджені більш-менш непогано, то цього, на жаль, не можна сказати про пам'ятки лісостепової смуги на захід від Дніпра, тобто тієї території, яка становить основну область поширення черняхівської культури. Тут вивчення пам'яток другої половини першого тисячоліття н. е. перебуває ще в початковій стадії.

Єдиною пам'яткою цього часу, дослідженою більш-менш добре, є Пастирське городище, яке дало великий і багатий матеріал для характеристики племен Середньої Наддніпрянщини в VII—VIII ст. н. е.⁴ Але, доки ця пам'ятка залишається самотньою, питання про її культурно-етнічну приналежність, очевидно, викликати різні міркування у дослідників. У зв'язку з цим найважливішим завданням найближчих досліджень слід вважати виявлення і розкопки пам'яток, аналогічних Пастирському, що дасть можливість визначити територію поширення представленої ними культурного типу і відношення його до синхронних пам'яток суміжних земель. Дещо в цьому напрямі вже робиться: можна вказати на розкопки поселення пастирського типу в Стецівці, поблизу Чигирини⁵, цікаві матеріали поселення в Миколаївці над Россою, що безпосередньо пов'язують черняхівську культуру з культурою Пастирського городища⁶, розкопки поселення в Яцевій Балці на Надпоріжжі⁷, де був

¹ М. Ю. Брайчевський, Основные вопросы археологического изучения антов, «Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР», К., 1953, стор. 60—81.

² K. M a j e w s k i, Kontakty plemion, zamieszkujących ziemie polskie z prowincjami rzymskimi w pierwszych wiekach n. e., I Sesja Archeologiczna Instytutu historii kultury materialnej, Warszawa — Wrocław, 1957, стор. 188—209.

³ Виступ М. І. Артамонова на VIII конференції Інституту археології АН УРСР у лютому 1956 р.

⁴ М. Ю. Брайчевський, Пастирське городище, «Вісник АН УРСР», 1952, № 10, стор. 66—73; його ж, Нові розкопки на Пастирському городищі, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. V, 1955, стор. 67—76.

⁵ Розкопки Г. Т. Ковпаненко (Тітенко) та Є. Ф. Покровської в 1956 р. і В. П. Петрова в 1957 р.

⁶ Розкопки В. П. Петрова в 1956 р.

⁷ Розкопки А. Т. Брайчевської в 1953—1956 рр., див. А. Т. Брайчевская, Изучение славянских памятников Надпорожья, «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», вып. 4, К., 1955, стор. 30—31.

виявлений не тільки шар пастирського типу, а й пізніші комплекси часів ранньої Русі, що показують переростання культури пастирського типу у ранньосередньовічну культуру доби Київської держави.

Однак не можна не визнати, що зробленого в цій галузі ще далеко недосить, внаслідок чого ранньослов'янські пам'ятки другої половини першого тисячоліття н. е. повинні і надалі бути головним об'єктом польових досліджень. Проблема ускладнюється тим, що в другій половині першого тисячоліття н. е. на слов'янських землях спостерігається значна культурна строкатість. Городища роменського типу, пам'ятки типу Луки-Райковецької, Пастирське городище і аналогічні йому пам'ятки, поселення типу Пліснеська, Ріпнева, Радванки — все це вимагає спеціального дослідження і роз'яснення. В цьому, гадаємо, і полягає головний ключ до розв'язання питання про місце черняхівської культури в розвитку слов'янських племен.

Основною помилкою дослідників, що заперечують слов'янську приналежність черняхівської культури, є твердження про абсолютну культурну єдність слов'ян в першому тисячолітті н. е., звідки випливає і теза щодо єдності шляхів історичного розвитку давніх слов'ян.

Як відомо, ранньосередньовічна культура слов'янських народів X—XIII ст. є дуже подібною на всіх слов'янських землях, про що вже йшла мова в нашій літературі¹. Однак частина дослідників схильна поширити цю єдність і на давніші часи, твердячи, що роменська культура є єдиним попередником ранньосередньовічної слов'янської культури і становить собою єдину і універсальну культуру древніх слов'ян на всій території— від Моравії до Дону. Такої точки зору дотримується, наприклад, І. І. Ляпушкін, який недавно присвятив цьому питанню спеціальну статтю².

В цьому — суть проблеми: все, що не вкладається в схему виведення древньоруської культури з роменської, піддається огульному запереченню. Заради цього доводиться всупереч відомим фактам не погоджуватися з слов'янською приналежністю черняхівської культури, створювати штучні гіпотези для пояснення очевидної традиції у розвитку гончарного, ювелірного та інших виробництв у Середній Наддніпрянщині на протязі першого тисячоліття н. е., стверджувати наявність ряду розривів у розвитку населення Наддніпрянщини і суміжних земель в цей час і т. ін.

По суті, ця точка зору є наслідком антидіалектичного заперечення нерівномірності історичного розвитку окремих племен і змішування етнографічних ознак з такими ознаками, які зумовлюються рівнем історичного розвитку.

В той же час в літературі давно вже висловлена інша точка зору, яка розглядає історичний розвиток давніх слов'ян не так примітивно і прямолінійно. Ще в передвоєнні роки П. М. Третьяков на підставі власних польових досліджень показав, що роменська культура була лише одним з варіантів древньослов'янської культури, поширеним лише на певній частині Дніпровського Лівобережжя³. Висунуте Третьяковим твердження про поділ східнослов'янських племен на дві частини — північну,

¹ А. В. Арциховский, Культурное единство славян в средние века, «Советская этнография», 1946, № 1, стор. 84—90. Автор підкреслює, що подібної єдності не знаходимо ні в більш ранні, ні в більш пізні часи.

² И. И. Ляпушкин, Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, «Вестник ЛГУ», 1956, (серия истории, языка и литературы), № 20, стор. 45—60.

³ П. Н. Третьяков, Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г., «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. X, 1941, стор. 120—124; його ж, Восточнославянские племена в свете археологических исследований последних лет, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. XIII, 1946, стор. 39—44.

представлену пам'ятками роменської культури і подібних до неї культурних проявів, що відбивають досить архаїчний суспільний уклад, і південну, представлену пам'ятками черняхівської культури, що відбивають порівняно вищий рівень суспільного розвитку,— заслуговує і в наші дні цілковитого схвалення.

Нам ця точка зору здається цілком правильною, тим більше, що нові дані, одержані археологами Польщі, Чехословаччини та інших країн, дозволяють поширити її і на землі західних слов'ян.

Відносно вищий рівень розвитку південних племен в першому тисячолітті н. е. пояснюється умовами їх історичного розвитку і насамперед наявністю тісних економічних і культурних зв'язків з давніми вогнищами цивілізації — Причорномор'ям, Наддунайщиною, Середземномор'ям. Однією з характерних рис південної групи древньослов'янських пам'яток, зокрема, є переважання гончарної кераміки, що свідчить про виділення гончарства у самостійну галузь виробництва.

У своїй статті, спеціально присвяченій відносинам роменської культури і пам'яток VIII—IX ст. на Правобережжі¹, І. І. Ляпушкін наводить список з 32 пунктів, який, на його думку, може показати поширення роменської культури на захід від Дніпра і тим самим — повну єдність древньослов'янської культури цього часу.

Що ж являють собою ці 32 пункти? Насамперед, І. І. Ляпушкін, виходячи з невірної думки, що для черняхівської культури ліплений посуд зовсім не властивий, включає в число пам'яток роменської культури всі поселення, де був знайдений хоча б один ліплений черепок; так до списку потрапляють пам'ятки явно черняхівського типу (Неслухів, Черепин, Незвиська, Іваніє-Золоте), ряд поселень і городищ IX—X ст. з ранньосередньовічною культурою і керамікою так званого курганного типу (Григорівка, Сандраки, Соколень, Плісецьке, «Город Володимира» у Києві, Канів, Городськ, Білгородка, Коростень, Малин), а також сім пунктів у Чернівецькій області, відомих на підставі розвідки Б. О. Тимошука, характер яких взагалі залишається досі не з'ясованим, так само, як і датування². Всі ці пам'ятки до роменської культури не мають ніякого відношення.

Зовсім незаконно потрапили до списку три поселення VII—IX ст., більш-менш досліджені шляхом розкопок (Плісеськ, Ріпнів, Радванка), характерною рисою яких є абсолютне переважання посуду, виготовленого на гончарному крузі, що І. І. Ляпушкін замовчує, а щодо Радванки припускає явну неточність³.

Пам'ятки, аналогічні Плісеську, Ріпневу і Радванці, що відбивають саме той культурний тип, який на Правобережжі протистоїть роменській

¹ І. І. Ляпушкін, Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, стор. 45—60.

² Єдине поселення з цих семи, яке частково досліджувалося (Баламутівка), не підтвердило початкового уявлення про характер представленої в ньому культури.

³ «Тут при розкопках 1948—1949 рр. в урочищі Радванка були знайдені житла напівземлянкового типу з печами-кам'янками і ліпленою керамікою у вигляді кухонних горщиків і сковородок» (І. І. Ляпушкін, Место роменско-боршевских памятников среди славянских древностей, стор. 52).

Але ось що пише автор розкопок: «За технікою виготовлення кераміка поділяється на три групи. До першої групи відносяться ліплені посудини, що складають близько 10% знахідок. Друга група (65% знахідок) виготовлена на легкому гончарному крузі. Третя група складається з кераміки, виготовленої ремісником-гончарем на легкому крузі (К. В. Бернякович, Исследования древнеславянского поселения VIII—IX вв. в г. Ужгороде, «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», вып. 3, К., 1954, стор. 42).

В Плісеську і Ріпневі ліпленого посуду було ще менше.

культури, відомі зараз в значній кількості, але в статті І. І. Ляпушкіна, звичайно, не згадані. Кілька таких поселень відомі на Волині — в Луцьку і його околицях (Гнідава, Вітков), в Мирогоші, Костянці, Липі, в Слободищі, Кутках, Гориньці, Бобривцях, Бережцях, Новоставі та ін. В області Наддністрянщини можна назвати Луку-Врублівецьку, Мушкетівку, Малів, Іванківці, серію поселень, відкритих Г. Б. Федоровим в Молдавії (Лопатна, Кобуска-Веке, Гирбово, Сакаровка та ін.). На всіх цих поселеннях найхарактернішим керамічним типом є кружальний посуд, представлений в основному опуклобюкими горщиками з відігнутими назовні вінцями, з лінійним та хвилястим орнаментом.

На жаль, ці пам'ятки поки що систематично не розкопані, тому дослідження їх залишається найважливішим завданням польових робіт у найближчому майбутньому.

В цій же статті І. І. Ляпушкін досить докладно спиняється на розгляді тих рис, які дозволяють йому відстоювати положення щодо загальнослов'янського характеру роменської культури. Це — тип поселень і характер домобудівництва, кераміка і обряд поховань. Проте аргументація Ляпушкіна виявляється цілковито непереконливою.

Намагання І. І. Ляпушкіна довести, що для території Правобережного Лісостепу в другій половині першого тисячоліття н. е. характерним типом поселень, як і на Лівобережжі, було городище, не увінчалось успіхом: всі названі ним городища (Білгородка, Городськ, Григорівка, Коростень, Малин, Плісеське) виникли не раніше IX—X ст., тобто вже за доби Київської Русі¹. Тут же чомусь названі два поселення — в урочищі Лука-Райковецька (біля с. Райки) і Зімно, — які взагалі не є городищами і являють собою звичайні відкриті села. Єдиним пунктом, який можна було б взяти до уваги, є Плісеськ, але, як показують розкопки, спорудження його валів і ровів також відноситься до значно пізнішого часу, ніж виникнення тут поселення (чи не до XI ст.).

Отже, городищ, які існували б раніше IX—X ст. у Правобережному Лісостепу, ми не знаємо. Справа в тому, що історичний зміст роменських городищ був зовсім інший, ніж городищ Київської Русі, які відомі на Правобережжі (таких як Київ, Білгород, Городськ, Малин, Коростень та ін.). IX—X століття — це доба феодалізму, і древньоруські городища, що супроводжуються середньовічною слов'янською культурою (культурою Київської Русі), являли собою звичайні феодальні замки², що почали виникати саме в цей час. Отже, соціальний зміст їх був принципово відмінним від соціального змісту общинних укріплених поселень, якими були роменські городища VIII—IX ст.

Характерним типом древньослов'янського житла І. І. Ляпушкін вважає напівземлянку з піччю у кутку. Однак при конкретному розгляді він практикує незрозумілий вибірковий підхід. В одному випадку ця ознака вважається дійсною, в іншому — ні. Наприклад, напівземлянки Плісеська або Луки-Райковецької визнаються тим же типом житла, що й роменські, тоді як напівземлянки Пастирського городища виключаються з розгляду, хоч житла Плісеська і Луки відрізняються від роменських типом печей (в перших печі-кам'янки, в других — глинобитні), тоді як з пастирськими їх тотожність є абсолютною.

¹ Час виникнення деяких з них дуже точно фіксований в літописних текстах. «Город Володимира» у Києві був побудований в самому кінці X ст., Білгород, Канів, Райки і деякі інші виникли ще пізніше.

² М. Ю. Брайчевский, К происхождению древнерусских городов, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР», вып. 41, 1951, стор. 32—33.

З речового комплексу І. І. Ляпушкін бере тільки кераміку¹, але це — найслабіше місце в його аргументації. Адже саме кераміка так різко відрізняє правобережні пам'ятки типу Пастирського, Пліснеська, Ріпнева, Радванки, не говорячи вже про занесені до списку пам'ятки часів Київської Русі (Городськ, Білгород, Плісецьке, Григорівка та ін.), від роменських, про що вже говорилося.

Так само дуже слабким місцем у твердженнях Ляпушкіна є посилення на обряд поховань. Останній на основній території Правобережного Лісостепу різко відрізняється від обряду більш північних і східних земель: тут, замість характерних курганных могильників з трупоспаленням, відомих на Лівобережжі та на Північній (лісовій) Волині (яка виходить за межі території черняхівської культури), існували плоскі кладовища (поля поховань) переважно з трупопокладенням. Одне з таких полів поховань, датоване Х—ХІ ст., недавно було частково розкопане біля с. Миколаївки на Пороссі²; подібні поховання відомі на Поділлі, в західних областях УРСР (Василів, Смільниця та ін.)³. Могильники VIII—IX ст. на Правобережному Лісостепу, на жаль, взагалі поки що невідомі, і говорити про їх тотожність з могильниками роменської культури щонайменше безпідставно.

Не дивно, що на підтвердження своєї тези І. І. Ляпушкін зміг по-слатися лише на один курган Х ст., досліджений М. І. Артамоновим біля городища Малі Вали на Поділлі.

Заслугою І. І. Ляпушкіна є те, що він зайнявся виявленням рис, які об'єднують різні групи східнослов'янських пам'яток. Але розв'язати це питання так, як це робить він і його послідовники (наприклад, Д. Т. Березовець), — шляхом одностороннього підкреслення окремих схожих рис в пам'ятках різного часу і різної території, ігноруючи при цьому не менш суттєві відмінності, — неможливо. При такому методі і висновки будуть однобічними і, отже, незадовільними.

Думка про походження культури Київської Русі тільки від роменської культури і схожих до неї за рівнем історичного розвитку виявів Правобережного Лісостепу в кожному разі вимагає свого уточнення і перегляду. Цього настійно вимагають дослідження останніх років.

Як встановлено І. І. Ляпушкіним (підтриманим в цьому більшістю інших дослідників), час існування роменської культури припадає на VIII — початок ХІ ст.⁴ Отже, Х ст. повністю відноситься до роменської епохи. Це час від Олега до Володимира, тобто період зростання і зміцнення Київської держави, що дає можливість деяким дослідникам цілком законно мірно твердити, що роменська культура в значній мірі є культурою доби Київської Русі⁵.

Однак в IX—X ст. відомі древньоруські пам'ятки з цілком сформованою середньовічною слов'янською культурою, яка відображає зовсім інший рівень суспільного розвитку, ніж роменська культура. Ці пам'ят-

¹ Правда, побіжно згадуються ще знаряддя із заліза і кості, прясла, зернотерка та жорна, але все це у VIII—X ст. було поширене всюди, специфічно слов'янські ж риси згаданих речей в статті не показані.

² Розкопки В. Й. Довженка в 1956 р.

³ Б. О. Гимощук, Археологічні пам'ятки с. Василюва, Чернівецької області, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. III, К., 1952, стор. 395—400; І. Свешніков, Поховання ХІ ст. н. е. в Смільниці коло Старого Самбора, «Археологічні пам'ятки УРСР», т. I, К., 1949, стор. 86—90.

⁴ И. И. Ляпушкин, О датировке городищ роменско-боршевской культуры, «Советская археология», 1947, т. IX, стор. 121—136.

⁵ Наприклад, І. Г. Шовкопляс (Археологічні дослідження на Україні, 1917—1957, К., 1957, стор. 284—287) включає розгляд пам'яток роменської культури в розділ, присвячений пам'яткам Київської Русі.

ки представлені ранніми шарами древньоруських міст: Києва, Чернігова, Новгород, Старої Ладоги, Городська, Смоленська, Білгорода, Вишгорода, Княжої Гори та ін., поселеннями типу Григорівки, чернігівськими курганами IX—X ст. і т. ін. Починаючи від X ст., ця культура (уже цілком сформована) нашаровується на більшість роменських городищ, причому в ряді випадків зміна культури носить характер далеко не мирний (що показують, наприклад, матеріали Донецького городища та інших подібних пам'яток). Інша частина роменських городищ близько цього часу взагалі перестає існувати.

Питання про те, з яким етапом історії древньої Русі це повинно бути пов'язано, можливо, з'ясується з матеріалів Саркела і зв'язаних з ним пам'яток. Залишки роменської культури представлені там в хазарських шарах; після загибелі Саркела на його місці виникає слов'янське поселення з ранньосередньовічною культурою, добре відомою по всій території Русі. Історія ж загибелі Саркела і виникнення древньоруської Білої Вежі в другій половині X ст. добре відома.

Питання про співіснування роменської культури і культури Київської Русі вимагає свого спеціального пояснення, яке в працях І. І. Ляпушкіна і його послідовників поки що не знайшло належного місця. Спроба пояснити це співіснування, виходячи з відмінності соціально-економічного порядку (роменська культура — сільська; культура Київської Русі — міська), не може бути визнана задовільною, оскільки відмінність між ними має, між іншим, територіальне значення: на певній частині Лівобережжя в цю епоху існували тільки городища роменського типу, в той час як в інших районах Русі, зокрема на Правобережжі, села X ст. і ще раніші характеризуються тією самою культурою, відмінною від роменської, що й міста (Григорівка, Ріпнів, Пояна, Радванка та ін.).

Отже, фіксований факт співіснування роменської культури і культури Київської Русі, безперечно, не дає змоги для безпосереднього і прямолінійного виведення однієї з другої. Немає сумніву, що в X — на початку XI ст. пам'ятки роменської культури ще співіснують з культурою Київської Русі і, отже, остання повинна мати іншу генетичну основу (принаймні, поряд з роменською).

В зв'язку з цим і висуваються на передній план ті з пам'яток Правобережного Лісостепу VII—IX ст. н. е., які відображають рівень розвитку, вищий, ніж роменський, і генетично зв'язуються з черняхівською культурою.

Культура Київської Русі як історичне явище характеризується певними досягненнями в галузі виробництва, побуту, духовної культури і т. ін., що частково існували ще в попередню епоху, частково мали в ній свої передумови, а частково являють собою риси нової епохи, але так чи інакше пов'язані з попереднім етапом розвитку, бо цілком зрозуміло, що культура ця не могла з'явитися в готовому вигляді, а завершує складний і тривалий розвиток попередньої доби. І, звичайно, ці культурні досягнення — орне хліборобство із застосуванням певного типу орних знарядь, розвинене залізобне і ковальське виробництво, гончарне ремесло із застосуванням гончарного круга і виготовленням посуду специфічних форм, розвинене ювелірне виробництво, що характеризувалося своєрідними типами прикрас, і т. ін. — слід шукати в першу чергу не там, де їх в попередню епоху не існувало (тобто в області роменської культури), а там, де вони були (в області черняхівської культури і зв'язаних з нею пам'яток другої половини першого тисячоліття н. е.).

Не маючи змоги розглядати зараз це питання докладно, зупинимося коротко на двох досить характерних моментах: на традиції керамічного виробництва і традиції ювелірного мистецтва.

Ще дослідники минулого віку відзначали дивовижну схожість найхарактернішої ранньосередньовічної керамічної форми—опуклоболого горщика з відігнутими назовні вінцями і горщика початку нової ери (так званий провінціально-римський горщик, або, за сучасною термінологією, горщик черняхівського типу). Вказувалося також, що, крім слов'янських земель, піде більше в Європі такий горщик не мав поширення, за винятком Швеції, де його в свою чергу розглядали як наслідок руського впливу. Ця схожість давно вже привела дослідників до висновку про генетичний зв'язок древньослов'янського горщика IX—XIII ст. з горщиком римської доби. Зараз ця точка зору може вважатися загальноповизнаною в спеціальній літературі¹.

Ніякі спроби вивести цю форму з банкоподібних горщиків роменської культури і схожих з нею північних виявів (так званого праського, або корчакського, типу) не можуть розраховувати на позитивні результати. Так званий горщик праського типу з ледве наміченим вінцем, який у IV—VI ст. н. е. становить найхарактернішу рису слов'янських пам'яток північних земель на всій смузі від Ельби до Сіверського Дінця, відомий в Чехословаччині, в північній Польщі (Седлеминські кургани), у нас в пам'ятках типу Корчак і т. ін.,—відмирає близько VII—VIII ст., і його місце займає горщик так званого дунайського типу, тобто той провінціально-римський, або черняхівський, горщик, про який йшла мова вище.

Як же розв'язується ця проблема в роботах дослідників що заперечують зв'язок між черняхівською і ранньосередньовічною культурою слов'ян? Найпростіше, звичайно, заперечуючи ціле, відкинути і частину, тобто, всупереч очевидності, виводити керамічний комплекс Київської Русі з керамічного комплексу роменської культури. Але тоді проблема не стільки розв'язується, скільки ліквідується по суті, бо з таким самим успіхом можна виводити древньоруський керамічний комплекс з чого завгодно.

Деякі дослідники пропонують пояснення іншого роду. Так, М. І. Артамонов твердить, що слов'янський ранньосередньовічний горщик генетично повинен виводитися з салтівського горщика, який, в свою чергу, виводиться ним з горщика провінціально-римського (черняхівського)². Слабкість цієї гіпотези визначається двома основними моментами. По-перше, за допомогою салтівської культури можна було б з'ясувати появу такої кераміки у східних слов'ян (переважно на Лівобережжі), але не в Польщі, не в Моравії, не в Чехії. По-друге, нам відомі древньослов'янські пам'ятки, де цей тип кераміки був панівним в той час, коли в салтівській культурі його ще не існувало. Крім Пастирського городища, слов'янська приналежність якого викликає заперечення у деяких дослідників, мова йде про такі, безумовно, слов'янські пам'ятки, як нижній шар Пліснеська, датований VII—VIII ст. (напівземлянка № 7), поселення в Ріпневі, що відноситься до того ж часу, і ряд інших. На західнослов'янських землях цей тип горщика (дунайський) також переважає в пам'ятках VII—VIII ст.—в могильниках типу Девинської Нової Всі, в моравських могильниках того ж часу, у хронологічно відпо-

¹ А. В. Арциховский, Курганы вятичей; «Труды секции Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук», М., 1930; М. И. Артамонов, Славяне и Русь, стор. 3—6; К. Миятев, Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана, София, 1948; T. Reymann, Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły, «Wiadomości archeologiczne», t. XIV, Warszawa, 1936; I. Eisner, Devínska nová ves, Bratislava, 1952, стор. 248-279.

² М. И. Артамонов. Славяне и Русь, стор. 3—6.

відних пам'ятках Польщі (Хоруля, Боніково, Ліпсько та ін.). Тому, якщо й можна говорити про зв'язок салтівських і слов'янських горщиків, то скоріше можна виводити перші з других, а не навпаки.

Аналогічно стоїть і питання про традицію східноєвропейського ювелірного ремесла на протязі першого тисячоліття н. е. Існування цієї традиції не може викликати сумніву: генетично так званий комплекс пальчатих фібул зв'язується з ювелірним комплексом черняхівської культури, а ювелірний комплекс ранньої Русі — через ряд послідовно змінюючих один одного комплексів (Харівський і Пастирський клади 1949 р.—Івахниківський клад—Полтавський клад 1905 р.—Копіївський клад) зв'язується з комплексом пальчатих фібул¹. Цього не можуть заперечити навіть дослідники, які не визнають прямого розвитку східноєвропейської культури на протязі першого тисячоліття н. е.²

Пояснення такої суперечності вони вбачають у впливах античної причорноморської культури, стверджуючи причорноморське походження придніпровського ювелірного комплексу як перших століть н. е., так і середини першого тисячоліття н. е. і часів утворення Київської Русі.

Чи можна погодитися з таким поясненням? Гадаємо, що ні.

По-перше, ювелірний комплекс, що характеризує античну культуру Північного Причорномор'я, досить яскраво відрізняється як від комплексу черняхівської культури і комплексу пальчатих фібул, так і від комплексу Київської Русі; в ньому не знайдемо тих форм, які відзначають собою традицію, про яку йде мова. По-друге, гіпотеза М. І. Артамонова про посередню спадщину ювелірного ремесла за участю цілого ряду різних за своїм походженням племен — готів, аланів, гуннів, аварів — здається зовсім неймовірною, тим більше, що всі перелічені племена мали власний стиль ювелірних виробів, який досить легко відрізнити від середньодніпровського.

Отже, з'ясування дійсних традицій культурного розвитку, що поєднують черняхівську культуру з наступною епохою і виявляються не тільки в галузі кераміки і ювелірного ремесла, а й в типі поселень і домобудівництві, в галузі сільськогосподарського виробництва, металургії, ковальського ремесла та інших видів виробництва, у розвитку погребального обряду і т. ін., є найважливішим завданням дальших досліджень. Спроби відшукати корені всього того, що характеризує культуру Київської Русі, в надрах лише роменської культури і заперечити слов'янське походження майже усіх значних культурних явищ, що у Східній Європі реально передують культурі Київської Русі, навряд чи зможуть правильно висвітлити процес утворення останньої. Прагнення обмежити її базу тільки пам'ятками роменського типу, намагання подати процес її генезису у вигляді прямої і примітивної схеми, відгороджуючись від усього того, що не вкладається в рамки цієї схеми, не може бути схвалено.

Процес, про який йде мова, очевидно, був досить складним, і при вивченні його необхідно враховувати всі компоненти, що брали в ньому участь, і, насамперед, — південну групу слов'янських племен, представлену на початку і в середині першого тисячоліття н. е. пам'ятками черняхівської культури. Без цього не можна правильно зрозуміти і з'ясувати походження середньовічної слов'янської культури IX—XIII ст.

¹ М. Ю. Брайчевский, К вопросу о генетических связях ювелирного ремесла антов и Киевской Руси, «Краткие сообщения Института археологии АН УССР», вып. 1, К., 1952, стор. 43—49.

² Г. Ф. Корзухина, К истории Среднего Поднепровья в середине 1 тыс. н. э., стор. 61—82; М. И. Артамонов, Славяне и Русь, стор. 3—6.

М. М. ЛИСЕНКО, І. М. СКРИПКІН

ПЕРЕБУДУВАТИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ В СВІТЛІ ПЕРСПЕКТИВ КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Разом з усім радянським народом трудящі Української РСР активно обговорюють тези доповіді товариша М. С. Хрущова на XXI з'їзді КПРС — «Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр.» та тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР — «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні».

Творче обговорення цих історичних документів проходить у єдиному потоці тому, що вони знаходяться в тісному взаємозв'язку. Листопадовий Пленум ЦК КПРС одночасно розглядав питання економічного розвитку СРСР на майбутнє семиріччя і перспективи розвитку народної освіти в нашій країні. Зрозуміло, що накреслений партією грандіозний план комуністичного будівництва вимагає поліпшення всієї системи виховання трудящих, зокрема піднесення рівня навчально-виховної роботи в школах, рішучого наближення навчання і виховання до життя.

Керівні вказівки про необхідність нерозривного зв'язку виховання молодого покоління з комуністичним будівництвом були накреслені у промові М. С. Хрущова на XIII з'їзді комсомолу та в схваленій Президією ЦК КПРС записці М. С. Хрущова «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні». Висунуті в цих документах ідеї перебудови системи народної освіти СРСР в напрямку психологічної і практичної підготовки радянської молоді в школі до свідомої і активної участі у комуністичному будівництві знайшли свій дальший розвиток у схвалених листопадним Пленумом ЦК КПРС тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР. «Комуністичне перетворення суспільства, — говорить в тезах, — нерозривно зв'язане з вихованням нової людини, в якій повинні гармонійно поєднуватись духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість»¹.

У тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР накреслені сміливі перспективи поєднання навчання учнів з виробничою працею. Однак зміцнення зв'язку школи з життям буде йти як в напрямку виховання

¹ «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні. Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 7.

в учнівській молоді трудових умінь і навичок, так і в напрямку ґрунтовної психологічної підготовки учнів до суспільно-корисної праці та піднесення рівня ідейно-політичного і морального виховання підрастаючого покоління, що найбільшою мірою здійснюється на уроках з наук гуманітарного циклу. Ось чому в тезах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР ми читаємо, що «в результаті перебудови школи аж ніяк не повинна бути скорочена або ослаблена гуманітарна освіта, яка має дуже важливе значення для формування комуністичного світогляду учнів»¹.

Особливо велике виховне значення має вивчення історії в школі. Викладання цього предмету ставить своїм завданням ознайомити учнів з ходом історичного розвитку людського суспільства, ґрунтовно вивчити з ними найважливіші події вітчизняної та всесвітньої історії, підвести їх до марксистсько-ленінського розуміння законів суспільного розвитку людства.

Винятково важливе значення в цьому відношенні має вивчення історії нашої Батьківщини, насамперед, революційних традицій нашого народу, боротьби робітників і селян під керівництвом Комуністичної партії за повалення самодержавства, ліквідацію соціального і національного гніту, за побудову соціалізму в нашій країні.

Існуюча нині система історичної освіти в середній школі, створена в 30—40-х роках, виправдала себе і дала позитивні наслідки. В основу сучасної історичної освіти в школі покладено такі важливі принципи, як конкретність і хронологічна послідовність, з виділенням найважливіших подій і фактів та підкресленням вирішальної ролі народних мас в історичному процесі. Це дозволило досягти правильного узагальнення історичних подій, підвести учнів до марксистсько-ленінського розуміння історії і остаточно подолати всілякі залишки вульгарного соціологізму.

Однак в зв'язку з дальшим комуністичним будівництвом в нашій країні та заходами партії і уряду по перебудові школи стало очевидним, що існуюча структура історичних курсів у середній школі не відповідає назрілим вимогам життя і теж потребує перебудови та удосконалення.

Цілком природно, що при цій перебудові дуже важливо зберегти все цінне, здобуте багаторічною практикою викладання історії в школі, і рішуче відкинути те, що на сьогодні уже не приносить користі, а заважає дальшому піднесенню рівня навчально-виховної роботи радянської школи.

Сучасній історичній освіті в середній школі властиві істотні недоліки.

В семирічці, яка є нині найбільш масовою школою в нашій країні, історична освіта обмежується викладанням курсів історії стародавнього світу та середніх віків. У цих курсах немає матеріалу з вітчизняної історії. Своїм змістом вони надто важкі для учнів 5—7 класів. Дітям доводиться вивчати водночас історію багатьох країн, а отже оволодівати непосильним для їх віку синхронним історичним матеріалом. Зрозуміло, що ці курси менш відповідають віковим особливостям учнів і практичним потребам, ніж курс вітчизняної історії.

Внаслідок обмеження історичної освіти в семирічній школі вивченням лише історії стародавнього світу та середніх віків не дається завершених історичних знань випускникам цієї школи, звужуються

¹ «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні. Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР», стор. 19.

можливості для їх ідейно-політичного виховання та підготовки до трудового і громадсько-політичного життя. Тепер, коли семирічна школа має перетворитись у восьмирічну, перед випускниками якої стоять завдання участі у трудовому і громадсько-політичному житті, ці недоліки виявляються особливо яскраво.

В старших класах середньої школи вітчизняна та нова історія викладаються по півріччях поперемінно, без взаємозв'язку і подекуди з повторенням одного й того ж матеріалу. Таке розміщення курсів приводить до великого їх дроблення і вимагає багатьох підручників та перенавантаження учнів.

Заходи по запровадженню новітньої історії в 10 класі, а в майбутньому — окремого курсу Конституції СРСР і перспективи запровадження історії Української РСР при всій їх актуальності і необхідності створюють значне додаткове навантаження учнів старших класів. Комплекс усіх цих курсів значною мірою нагадує мініатюрний навчальний план історичного факультету вузу і є непосильним для учнів.

Відсутність достатнього зв'язку між курсами загальної та вітчизняної історії, недостатній зв'язок їх із сучасністю призводять до того, що учні не дістають потрібних їм знань про історичний процес в цілому і місце нашої Вітчизни в ньому, про героїчний приклад нашого народу, який здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію і першим побудував соціалізм, про вирішальні переваги соціалістичної системи над капіталістичною.

Велике занепокоєння викликає рівень засвоєння учнями, особливо середніх класів, навчального матеріалу з історії стародавнього світу і середніх віків. Організована нами перевірка знань учнів 8—10 класів з вивчених ними у 5—7 класах курсів історії показала, що у більшості не лишається навіть мінімальної кількості знань з цих курсів. Назвати деякі визначні події та окремі найяскравіші історичні факти учні можуть, але пояснити їх причини, наслідки і значення вони неспроможні. Це ще раз переконує нас у тому, що ці курси історії не відповідають віковим особливостям учнів 5—7 класів.

Ці і ряд інших недоліків у побудові курсів історії в школі відомі педагогічній громадськості, вони багато разів обговорювались в окремих учительських колективах. Було висунуто ряд проєктів перебудови структури історичної освіти в школі, які заслуговують на увагу.

Найхарактерніші варіанти цих проєктів були опубліковані і проаналізовані в редакційній статті журналу «Преподавание истории в школе»¹.

Загальною думкою всієї педагогічної громадськості є вимога обов'язкового включення до навчального плану восьмирічної трудової політехнічної школи курсу вітчизняної історії. Такі пропозиції висувуються вчителями, насамперед, тому, що не можна випускати молодь із восьмирічної школи без знання вітчизняної історії. Не можна вступати до лав свідомих і передових будівників комунізму в нашій країні без знання її історії. Не слід забувати також, що проєктами дальшого розвитку радянської школи передбачено замінити викладання елементарного курсу історії СРСР у 4 класі ознайомленням з окремими історичними подіями з минулого нашої Батьківщини шляхом пояснювального читання.

Щождо характеру і місця курсу вітчизняної історії у восьмирічній

¹ «О построении исторических курсов в связи с намечаемой перестройкой в системе среднего образования», журн. «Преподавание истории в школе», 1958, № 6, стор. 3—8.

школі висловлюються різні думки. Одна група педагогів пропонує у восьмирічній школі вивчати ґрунтовний курс історії СРСР з деякими відомостями з історії зарубіжних країн протягом чотирьох років. Інша група вимагає у восьмирічній школі вивчати як історію СРСР, так і загальну, зокрема історію стародавнього світу і середніх віків. У такому випадку елементарний курс історії СРСР має вивчатись у 5—6 або у 7—8 класах, а в двох інших класах восьмирічної школи — історія стародавнього світу та середніх віків, по одному року на курс.

У 8 класі пропонується вивчати окремий курс Конституції СРСР. На другому етапі навчання, у середній школі в 9—11 класах всі основні проекти передбачають в основному зберегти існуючу тепер у 8—10 класах систему побудови курсів історії СРСР та нової і новітньої історії. Окремі групи педагогів рекомендують вивчати в 11 класі додатково курс основ радянської держави та права і курс політичної економії. Лише в примітці до статті згадана пропозиція групи товаришів, які вважають необхідним вивчення в 9—11 класах курсу загальної історії.

Критичний аналіз усіх проектів показує, що значна частина їх не відповідає на питання про шляхи вирішення важливих проблем докорінної перебудови школи з метою наближення її до життя. Лишається нерозв'язаною проблема ліквідації громіздкості всієї системи курсів історії в школі, зберігається зайва концентричність і паралелізм у вивченні окремих курсів, що може привести до дальшого перевантаження учнів та збільшення непродуктивних витрат на запровадження нових дрібних курсів, друкування програм та підручників. При всій, здавалось би, ґрунтовності історичної освіти, передбаченої проектами, випущено з поля зору ряд дуже важливих питань, зокрема питання про вивчення історії у школах робітничої і селянської молоді, ФЗН і заочних школах, про викладання історії республік у національних школах.

На жаль, журнал не опублікував жодного проекту, який давав би повне уявлення про всю систему історичної освіти від 5 класу основної школи до 11 класу школи другого етапу.

Більш доцільним, на наш погляд, є проект перебудови історичної освіти в школах СРСР, опублікований серед матеріалів Академії педагогічних наук РРФСР з питань перебудови середньої школи¹. Цей проект передбачає в 5—8 класах восьмирічної школи вивчати систематичний курс історії СРСР з елементами історії зарубіжних країн, а в 9—11 класах школи другого етапу — єдиний курс всесвітньої історії з найдавніших часів до наших днів.

Підтримуючи в основному ці пропозиції, ми хотіли б висловити і свої думки щодо перебудови історичної освіти в школі, зокрема конкретні пропозиції щодо єдиної структури історичної освіти для восьмирічної школи і школи другого етапу з чітким визначенням кола знань у 5—8 класах восьмирічної школи і 9—11 класах школи другого етапу навчання.

Як вже зазначалося, найбільш доцільним, на нашу думку, було б у 5—8 класах восьмирічної школи вивчати систематичний курс історії СРСР з елементами загальної історії, в курсі історії СРСР 8 класу передбачити ґрунтовне вивчення Конституції СРСР, а в національних республіках окремим курсом у 7—8 класах вивчати історію республіки.

¹ «Матеріали по вопросам перестройки средней школы», Изд-во АИПН, М., 1958, стор. 29—31, 58—61.

Вивчення вітчизняної історії в 5—8 класах піднесе рівень комуністичного виховання учнівської молоді середнього віку. На фактичному матеріалі історії СРСР є можливість більш ефективно виховувати глибокі почуття радянського патріотизму, дружби народів. Курс вітчизняної історії в цих класах забезпечить взаємозв'язок викладання всіх гуманітарних предметів. У зв'язку з тим, що переважна більшість випускників восьмирічної школи буде безпосередньо включатись до трудової виробничої діяльності, ще більше зростає роль викладання історії СРСР, Радянської Конституції та історії своєї республіки в цій школі.

Близькість фактичного матеріалу вітчизняної історії учням сприятиме успішному засвоєнню знань з історії.

Зв'язок історії СРСР із загальноісторичним процесом у такому курсі може бути цілком забезпечений шляхом включення в нього елементів загальної історії (найважливіших всесвітньоісторичних подій).

Таким чином, створюється повна можливість дати учням у восьмирічній школі певне коло знань з історії нашої Вітчизни і краще підготувати підростаюче покоління до трудової і громадсько-політичної діяльності.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПРОГРАМИ КУРСУ ІСТОРІЇ СРСР З ЕЛЕМЕНТАМИ ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ВОСЬМИРІЧНОЇ ШКОЛИ

5 клас

Вступ.

I. Первісно-общинний лад.

II. Рабовласницький лад.

1. Стародавній Схід. Найдавніші держави та території країни.
2. Стародавня Греція та її колонії в Північному Причорномор'ї.
- Скіфи. 3. Стародавній Рим.

III. Встановлення феодального ладу на території нашої країни.

1. Виникнення феодалізму в Європі та на Сході в VI—XII ст.
2. Східні слов'яни та древньоруська держава — Київська Русь.
3. Феодальне роздроблення на території нашої країни. Боротьба з іноземними загарбниками в XIII ст.

IV. Утворення Російської централізованої багатонаціональної держави.

1. Утворення централізованих держав у Європі. Розвиток наукових знань в кінці XV і в XVI ст.
2. Початок об'єднання Русі навколо Москви.
3. Завершення об'єднання російських земель в єдину державу з центром у Москві.
4. Зміцнення і розширення Російської централізованої багатонаціональної держави.

V. Посилення самодержавства та кріпосництва в Російській державі в XVII ст. Селянські війни та повстання пригноблених народів.

1. Селянська війна під проводом Болотнікова і боротьба з польськими та шведськими загарбниками.
2. Посилення самодержавства і кріпосництва в Російській державі.
3. Визвольна війна українського та білоруського народів 1648—1654 рр. Возз'єднання України з Росією.
4. Росія в другій половині XVII ст.

6 клас

VI. Утворення Російської імперії. Росія в середині XVIII ст.

VII. Розклад кріпосництва і зростання капіталістичних відносин в Росії.

1. Росія в другій половині XVIII ст. 2. Перемога капіталізму в Західній Європі і Північній Америці. 3. Росія в кінці XVIII — на початку XIX ст. 4. Вітчизняна війна 1812 р. 5. Початок російського революційного руху. Повстання декабристів.

VIII. Виникнення наукового комунізму.

IX. Криза кріпосницької системи в Росії.

X. Утвердження капіталізму в Росії.

1. Скасування кріпосного права в Росії. 2. Робітничий рух в Західній Європі. Паризька комуна. 3. Росія в 60—70-х роках XIX ст. 4. Росія в 80—90-х роках XIX ст.

7 клас

XI. Період імперіалізму. Буржуазно-демократичні революції в Росії.

1. Переддень першої російської революції. 2. Російсько-японська війна. Революція 1905—1907 рр. в Росії. 3. Росія в період реакції та нового революційного піднесення. 4. Росія в першій світовій війні. Лютнева буржуазно-демократична революція.

XII. Велика Жовтнева соціалістична революція.

1. Підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. 2. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. 3. Боротьба за зміцнення Радянської влади.

XIII. Іноземна інтервенція і громадянська війна.

8 клас

XIV. Відбудова народного господарства.

XV. Боротьба за перемогу соціалізму в СРСР.

1. СРСР в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію. 2. СРСР в боротьбі за колективізацію сільського господарства. 3. Перемога соціалізму в СРСР.

XVI. Конституція СРСР.

XVII. Вступ СРСР у смугу завершення соціалістичного будівництва і поступового переходу від соціалізму до комунізму.

XVIII. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу.

XIX. СРСР на шляху поступового переходу до комунізму.

1. Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи. 2. Розпад колоніальної системи імперіалізму. 3. СРСР у боротьбі за збереження і зміцнення миру. 4. СРСР у боротьбі за відновлення і дальший розвиток народного господарства. 5. XX з'їзд КПРС.

Така побудова курсу історії СРСР з елементами всесвітньої історії у 5—8 класах дозволяє ґрунтовно ознайомити учнів з основними етапами розвитку людського суспільства в історико-хронологічній послідовності, головним чином, на матеріалі вітчизняної історії, а там, де це викликається необхідністю, — і на окремих подіях та фактах зарубіжної історії. Так, у зв'язку з тим, що на матеріалі історії СРСР майже неможливо сформулювати у дітей поняття рабовласницького ладу, до курсу включено деякий фактичний матеріал з історії стародавніх країн рабовласницького суспільства. Включено до курсу найвизначніші історичні події й по наступних періодах зарубіжної історії, зокрема ті, які визначали перелом у переході від однієї формації в розвитку людства до наступної. Доповнення курсу історії СРСР такими важливими відомостями піднесе його науковий рівень і допоможе вчителям більш успішно розв'язувати ряд методичних проблем викладання цю-

го курсу, зокрема проблеми формування основних історичних понять та закономірностей.

Логічним доповненням загального курсу історії СРСР буде викладання в другому півріччі 7 класу та у 8 класі окремого курсу історії Української РСР. Це сприятиме глибокому ознайомленню учнів з економічним, політичним і культурним розвитком українського народу, допоможе на основі широкого використання місцевого краєзнавчого матеріалу ще більше наблизити викладання вітчизняної історії до життя.

У старших класах доцільно запровадити курс всесвітньої історії, невід'ємною складовою частиною якого були б найважливіші розділи історії СРСР. Особлива увага повинна бути звернена на вивчення в цьому курсі історії радянського суспільства, на розкриття взаємозв'язків між історією СРСР та історією зарубіжних країн і показ видатної історичної ролі Батьківщини, а також на вивчення всесвітньої історії новітнього часу, зокрема, питань утворення і розвитку світової соціалістичної системи, боротьби народів за мир, міжнародного комуністичного руху і т. д.

Створення такого єдиного курсу історії у старших класах ліквідує багатопредметність у викладанні історії, зайву концентричність та дублювання у побудові і розміщенні навчального матеріалу. Цей курс дає можливість досить легко застосувати його без істотних змін у інших типах учбових закладів середньої освіти, зокрема, в школах професійної освіти, школах робітничої та сільської молоді, заочних школах, технікумах та спеціальних училищах.

ОСНОВНІ РОЗДІЛИ ПРОГРАМИ КУРСУ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ДРУГОГО ЕТАПУ НАВЧАННЯ

9 клас

- I. Частина перша. Історія стародавнього світу (перше півріччя).
 1. Вступ. 2. Первісно-общинне суспільство. 3. Стародавній Схід. Урарту. 4. Стародавня Греція. Скіфи Причорномор'я. 5. Стародавній Рим.
- II. Частина друга. Історія середніх віків (друге півріччя).
 1. Встановлення феодального ладу в Західній і Східній Європі та в країнах Сходу. 2. Зміцнення і дальший розвиток феодального ладу. Утворення централізованих держав. Утворення Російської централізованої держави. 3. Початок розкладу феодалізму і зародження капіталістичних відносин.

10 клас

- III. Нова історія (перший період, перше півріччя).
 1. Початок нового часу (1642—1789 рр.). Росія в XVII—XVIII ст.
 2. Європа в кінці XVIII — на початку XIX ст. 3. Від Віденського конгресу до революції 1848 р. 4. 50—60 роки XIX ст. Буржуазні реформи в Росії.
- IV. Нова історія (другий період, друге півріччя).
 1. Франко-пруська війна і Паризька комуна. 2. Німеччина в кінці XIX — на початку XX ст. 3. Англія в кінці XIX — на початку XX ст. 4. Франція в кінці XIX — на початку XX ст. 5. Південні і західні слов'яни в кінці XIX — на початку XX ст. Вирішальна роль російського народу у визволенні балканських народів від гноблення Туреччини. 6. США в кінці XIX — на початку XX ст.

7. Китай в кінці XIX — на початку XX ст. 8. Міжнародний робітничий рух і II Інтернаціонал. Передова роль російського робітничого класу в міжнародному робітничому русі. 9. Імперіалізм як найвища і остання стадія капіталізму. 10. Міжнародні відносини в кінці XIX — на початку XX ст. 11. Перша світова війна 1914—1918 рр.

11 клас (Новітня історія).

1. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — початок нової ери. 2. Економічний і політичний розвиток зарубіжних країн у 1924—1939 р. 3. Перемога соціалізму в СРСР і її вплив на розвиток людства. 4. Друга світова війна. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу. 5. Утворення і зміцнення світової соціалістичної системи. 6. Розпад колоніальної системи імперіалізму. 7. Головні капіталістичні країни після другої світової війни. 8. Боротьба двох напрямків у міжнародній політиці. Рух народів за мир. 9. Міжнародний робітничий і комуністичний рух після другої світової війни.

Великий і складний курс всесвітньої історії більш відповідає віковим особливостям дітей старших класів і буде краще засвоєний учнями школи другого етапу навчання.

Курс всесвітньої історії в старших класах матиме велике виховне значення. Він підведе учнів до логічного висновку про неминучість загибелі капіталізму та торжества комунізму в усьому світі. Він дає можливість краще виховувати учнів у дусі пролетарського інтернаціоналізму, радянського патріотизму, в дусі всеперемагаючих ідей комунізму.

ПЕРСПЕКТИВНИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН З КУРСУ ІСТОРІЇ ДЛЯ 5—8 КЛАСІВ ОБОВ'ЯЗКОВОЇ ВОСЬМИРІЧНОЇ ШКОЛИ ТА 9—11 КЛАСІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ ДРУГОГО ЕТАПУ НАВЧАННЯ

№ пп.	Назви курсів історії	Восьмирічна школа				Середня школа другого етапу навчання			Разом годин
		5 кл.	6 кл.	7 кл.	8 кл.	9 кл.	10 кл.	11 кл.	
Години									
1	Історія СРСР з елементами історії зарубіжних країн	102	68	51	68	—	—	—	289
2	Історія Української РСР	—	—	17	34	—	—	—	51
3	Всесвітня історія	—	—	—	—	102	102	102	306
4	Основи Радянської держави і права	—	—	—	—	—	—	34	34
Всього годин		102	68	68	102	102	102	136	680

З метою більш широкого ознайомлення учнів старших класів з основними нормами радянського законодавства і виховання їх у дусі соціалістичної законності в 11 класі запроваджується окремий курс «Основи радянської держави і права».

Цей курс цілком доступний для старшокласників, оскільки він ґрунтується на знаннях, одержаних учнями на уроках історії і Кон-

ституції СРСР у восьмирічній школі, і доповнює та закріплює ці знання. Передбачається вивчення важливих відомостей з трудового, колгоспного, цивільного, адміністративного, кримінального та сімейного права, що має величезне значення для успішної трудової і громадської діяльності молоді, яка вступає в свідоме, самостійне життя.

Запропонований варіант структури історичної освіти для радянської школи має, на наш погляд, істотні переваги перед нині діючою. Запровадження її сприятиме наближенню викладання історії в школі до життя, допоможе учням краще розуміти внутріполітичні і зовнішні події. Така система дасть можливість викладати вітчизняну історію в більш тісному взаємозв'язку з загальною історією і навпаки. В зв'язку з тим, що головна увага приділяється важливим історичним подіям, близьким до сучасності, є можливість розвантажити учнів від дурного історичного матеріалу, який не має великого значення для виховання і навчання підрастаючого покоління. Усувається паралельне вивчення кількох курсів історії в одному класі, як було за старої системи.

Такий розподіл курсів вітчизняної та загальної історії створює умови для значного зменшення кількості шкільних підручників з історії, а таким чином до розвантаження учнів та істотної економії паперу і державних коштів.

Така побудова викладання історії в обов'язковій восьмирічній школі та в середній школі другого етапу навчання дає можливість досягти успішного виконання всіх навчально-виховних завдань по підведенню учнів до марксистсько-ленінського розуміння основних історичних закономірностей та формуванню їх комуністичного світогляду без перевантаження учнів, з найбільш економним використанням виділених на історію навчальних годин. А це сприятиме розширенню можливостей трудової професійної підготовки учнів.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ОГЛЯД ДИСЕРТАЦІЙ, ПРИСВЯЧЕНИХ ПІДПІЛЬНІЙ БОРОТЬБІ І ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУХУ НА УКРАЇНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Перемога над фашистською Німеччиною, здобута в тяжкій боротьбі, є яскравим свідченням могутності радянського суспільного і державного ладу, мудрого керівництва ленінської Комуністичної партії та небаченого героїзму радянських людей у боротьбі за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини.

Український народ, керований Комуністичною партією, вніс величезний вклад у справу розгрому німецько-фашистських загарбників. Участь трудящих України на фронтах Великої Вітчизняної війни, у підпільній боротьбі та партизанському русі проти німецько-фашистських окупантів, керівна роль Комуністичної партії у цій всенародній боротьбі висвітлюється в багатьох дисертаційних працях. Короткий огляд дисертацій про підпільну та партизанську боротьбу трудящих України, які захищались в Інституті історії Академії Української РСР і в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка в 1946—1957 рр., до певної міри буде орієнтувати науковців у тому, що вже зроблено і на що слід звернути увагу дослідникам.

В 1953 р. в Інституті історії АН УРСР І. Л. Дем'янюк захистив дисертацію на тему «Преса підпільних партійних організацій та партизанських загонів України в боротьбі проти фашистських загарбників». Зміст цієї дисертації викладено в монографії «Партизанська преса України (1941—1944 рр.)» (Вид-во КДУ, К., 1956).

В дисертації В. Г. Вершиніна «Політико-виховна робота Комуністичної партії серед населення і партизанів України в період тимчасової фашистської окупації (1941—1944 рр.)», яка захищалась в Київському університеті в 1953 р., на конкретних прикладах діяльності ЦК КП(б)У Вінницького, Київського, Кіровоградського, Одеського, Ровенського, Чернігівського та інших обкомів КП України показана організуюча і мобілізуюча роль партії у створенні підпільних партійних організацій та партійних організацій в партизанських загонах. В роботі розповідається про політико-виховну роботу підпільних партійних організацій, про структуру партійно-політичного апарату в партизанських за-

гонах та його роботу серед населення тимчасово окупованої території, про форми і методи партійно-політичної роботи. В дисертації показано роль і значення партизанської преси, колективного слухання радянського радіо, розповідається про організацію культурного відпочинку народних месників.

Партизанському рухові та організації підпільної боротьби на Чернігівщині присвячено кілька дисертацій, які захищались в Інституті історії АН УРСР.

А. А. Вовк у дисертації, захищеній в 1947 р. на тему «З історії партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників на території Чернігівської області у Великій Вітчизняній війні (осінь 1941 р.—весна 1942 р.)», вперше на основі великої кількості нових архівних матеріалів висвітлює перебудову роботи партійних організацій на военний лад, підготовку партійного підпілля та розгортання партизанського руху проти німецько-фашистських загарбників та їх посібників на Чернігівщині. В роботі показано не тільки тяжкі умови, в яких вели боротьбу радянські люди в тилу ворога, а й дано аналіз організаційних недоліків, що мали місце в перший період партизанського руху.

В дисертації П. С. Шилохвоста (захищена в 1949 р.) «Більшовицьке підпілля і партизанський рух на Чернігівщині в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (червень—грудень 1941 р.)» показано перебудову господарства області на военний лад, евакуацію державного майна, створення підпільного обкому та райкомів КП(б)У, районних і первинних партійних та комсомольських організацій, партизанських загонів, їх бойову діяльність проти фашистських загарбників, масово-політичну роботу серед населення. В роботі зроблено детальний огляд діяльності підпільного обкому і райкомів КП(б)У і територіальних партійних організацій, шкода тільки, що мало в ній сказано про роботу підпільних комсомольських організацій.

В дисертаціях А. А. Вовка і П. С. Шилохвоста не досліджені питання соціально-

го, національного і партійного складу учасників партизанського руху, не підведені підсумки їх діяльності.

В 1948 р. В. І. Клоков захистив дисертацію на тему «Дії українських партизанів по порушенню роботи залізничних комунікацій в тилу німецько-фашистських загарбників».

У дисертації на основі глибокого і критичного вивчення великої кількості документів, у тому числі документів ворога, показано, як партизани виводили з ладу всрожі комунікації. На прикладі Чернігівсько-Волинського з'єднання партизанських загонів під командуванням двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, у якому В. І. Клоков був начальником диверсійних груп, а також інших партизанських загонів України показані форми і методи організації диверсій на ворожих комунікаціях, підведені підсумки цієї діяльності. У додатку до дисертації наведені таблиці і схеми, в яких підраховано втрати ворога в живій силі і техніці, кількість підірваних ворожих залізничних ешелонів та інші дані.

Важливу роль у розгортанні партизанської боротьби на Україні відіграли великі партизанські з'єднання С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова, М. Наумова, Я. Мельника, які були сформовані в Сумській та Чернігівській областях. Деяким з них присвячено окремі дисертації.

В 1948 р. в Інституті історії АН УРСР І. І. Слинко захистив дисертацію на тему «З'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням С. А. Ковпака (Перший рік боротьби)». В дисертації дано огляд стану Сумської області напередодні та в перші місяці Великої Вітчизняної війни. На фактичному матеріалі показана цілеспрямована робота підпільних груп, які створювали партизанські загоны, їх бойова діяльність та об'єднання партизанських загонів в один великий загін. На конкретних прикладах зв'язку російських і українських партизанів та національного складу партизанських загонів України переконливо показана згуртованість радянського народу у спільній боротьбі проти іноземних загарбників. В дисертації докладно описуються бойові операції партизанських загонів, менш детально — політвиховна робота в партизанських загонах і серед населення.

Темі «Партизанський рух у північній частині Сумської області і суміжних з нею районах Орловської області в 1941—1942 рр.» присвячена дисертація Д. Ю. Берлінського, яку він захистив в Інституті історії АН УРСР в 1949 р. У праці показана організація і діяльність партизанських загонів, масова участь населення окупованих районів у загонах самооборони, в постачанні партизанів зброєю, продовольством та одягом, допомога розвідникам-партизанам і регулярним частинам Червоної Армії. Докладно висвітлюється створення і організаційне зміцнення партій-

них організацій у партизанських загонах, військово навчання партизанів і боротьба за зміцнення дисципліни в партизанських загонах, робота командного складу по загальному воєнному досвіду. Розглядається питання створення великих партизанських з'єднань на півночі Сумщини та в Брянських лісах.

В Київському університеті в 1952 р. захистив дисертацію М. О. Гурін на тему «Більшовики Сумської області — організатори партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни». У дисертації висвітлюється діяльність Сумського підпільного обкому і райкому КП(б)У в справі мобілізації трудящих області на захист соціалістичної Батьківщини, показана діяльність підпільних більшовицьких груп, їх керівна роль в об'єднанні партизанських загонів, боротьба партії за перетворення партизанського руху у всенародний. Розкривається зміст і форми політико-масової роботи партії в партизанських загонах і серед населення. В роботі дано аналіз бойової і політичної діяльності партизанських загонів і підпільних груп, підкреслюється важлива роль, яку відіграли у розвитку партизанського руху в Сумській області загоны ім. Сталіна та ім. Хрушова, створені за рішенням ЦК КП(б)У з робітників Донбасу і Харкова.

Дисертація Є. В. Сафонової на тему «Вінницьке з'єднання партизанських загонів під командуванням Я. І. Мельника з боротьби проти німецько-фашистських загарбників» була захищена в Київському університеті в 1950 р. В роботі дано стислий огляд партизанського руху на території України восени 1942 р. і заходів ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, спрямованих на перетворення партизанського руху у всенародний.

В дисертації розповідається про рейд з'єднання під командуванням Я. І. Мельника з Сумщини на Правобережну Україну (лютий — квітень 1943 р.), бойові операції з'єднання, про плани бойових операцій партизанів України у весняно-літній період 1943 р. В роботі показано, як партизани під командуванням Я. І. Мельника здійснили рейд у Вінницьку область, одним із завдань якого була організація систематичних диверсій на залізницях. В праці показана діяльність Вінницького підпільного обкому КП(б)У, партійних і комсомольських організацій та партизанів на території області до приходу з'єднання під командуванням Я. І. Мельника (січень 1944 р.). взаємодія з'єднання з місцевим партизанським з'єднанням ім. Леніна і з Радянською Армією під час визволення області від окупантів.

Дисертацію на тему «Історія рейдового з'єднання партизанських загонів Сумської області під командуванням Я. І. Мельника» захистив в Інституті історії АН УРСР в 1953 р. колишній начальник штабу цього з'єднання А. О. Хлякін. У

дисертації узагальнено основні форми і методи боротьби партизанських з'єднань на Україні. В першому розділі дано економічну та політичну характеристику Сумської області напередодні Великої Вітчизняної війни, описано фашистський окупаційний режим, проаналізовано процес виникнення і розвитку партизанського руху на Сумщині. Наступні розділи присвячені дослідженню бойової та політичної діяльності з'єднання під час рейдів на Правобережжя України. В дисертації показано вплив рейдів з'єднання на розгортання партійної підпільної роботи і партизанського руху в Сумській, Житомирській, Кам'янець-Подільській і Вінницькій областях, висвітлено партійно-політичну роботу серед партизанів і населення, дано аналіз соціального і національного складу з'єднання.

В 1949 р. П. К. Саєнко в Інституті історії АН УРСР захистив дисертацію на тему «З історії партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників на території Київської області за період Великої Вітчизняної війни (1941 — березень 1944 рр.)». Автор дисертації торкається питань перебудови господарства області на военний лад, підготовки до партизанської боротьби, створення підпільних партійних організацій і груп, розгортання партизанської боротьби в 1941 — 1942 рр. В роботі добре показано посилення цієї боротьби та зростання чисельного складу загонів області після Сталінградської битви, після рейдів на Київщину партизанських з'єднань під командуванням Ковпака, Сабурова, Наумова і особливо під час наступу Радянської Армії літом і восени 1943 р., взаємодію партизанських загонів з наступаючими частинами радянських військ, особливо під час форсування Дніпра. В дисертації не підведено підсумків діяльності партизанів Київщини за вказаний період.

Кілька дисертаційних робіт висвітлюють підпільну боротьбу та партизанський рух на Житомирщині. В Київському університеті Є. В. Македон захистила в 1950 р. дисертацію на тему «Більшовики Житомирської області — організатори і керівники народної партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників». В дисертації на прикладі Житомирського партизанського з'єднання ім. Щорса показана робота комуністів Житомирщини по створенню підпільних партійних і комсомольських організацій, які стали базою для розвитку партизанського руху і перевороту його у всенародний. В роботі підкреслюється велика роль організаторської групи на чолі з уповноваженим ЦК КП(б)У С. Ф. Маликовим у розгортанні партизанського руху на Житомирщині, показується діяльність підпільного Житомирського обкому партії та підпільних партійних організацій. Відзначається

роль партизанських з'єднань С. А. Ковпака, М. І. Наумова і особливо О. М. Сабурова у розвитку партизанського руху на Житомирщині, хоч їх діяльність розкрита недостатньо. Вдало і цікаво висвітлена партійно-політична робота, діяльність комсомольської організації з'єднання під командуванням С. Ф. Маликова.

У дисертації Г. С. Колесникова «Партизанський рух на Житомирщині (1941 — 1943 рр.)», що була захищена в 1955 р. в Київському університеті, показано процес створення партизанських загонів і підпільних партійних груп, описано широку агітаційно-масову роботу підпільних організацій серед населення. На конкретному архівному матеріалі досліджено активні бойові дії партизанських загонів і диверсійних груп Кростишівського, Ружинського, Чудновського, Малинського, Житомирського та інших районів Житомирської області. Недостатньо висвітлено бойову і політичну діяльність на Житомирщині з'єднання під командуванням М. І. Наумова, майже зовсім не показана діяльність молдавського з'єднання під командуванням В. А. Андреева і Вінницького з'єднання під командуванням Я. І. Мельника.

В 1947 р. О. А. Стрельцовим захищена в Інституті історії АН УРСР дисертація на тему «Житомирська область під час німецько-фашистської окупації в 1941 — 1943 рр.». В роботі дано короткий огляд стану Житомирської області напередодні Великої Вітчизняної війни, показано жахливі злочини і злодіяння окупантів, масове фізичне знищення та вигнання мирного населення в Німеччину на каторгу. Мало приділено уваги боротьбі підпільних організацій і партизанів Житомирщини проти окупантів.

Дисертація О. В. Тканка на тему «Партизанський рух на Закарпатській Україні у Великій Вітчизняній війні» захищалась в Київському університеті у 1949 р. В дисертації на основі опублікованих матеріалів дано стислий історичний нарис Закарпаття, розповідається про окупацію його хортистською Угорщиною і коротко — про розгортання партизанського руху в 1941 — 1943 рр. та про діяльність підпільних партійних організацій. Головну увагу в дисертації приділено бойовій та політичній діяльності партизанського з'єднання Закарпаття, бурхливому зростанню партизанських загонів, їх тактиці у гірсько-лісній місцевості. Проте дуже скупо розповідається про масово-політичну роботу в загонах і серед населення, яка проводилась членами компартії Чехословаччини, Угорщини і Радянського Союзу. В розв'язанні ряду важливих питань О. В. Тканкові допомогло те, що він особисто брав участь у партизанській боротьбі на Закарпатті. В дисертації нічого не сказано про партизанські загоны ім. Леніна, ім. Борканюка, «За ріллячу Чехословаччи-

ву», недостатньо висвітлено діяльність партизанського загону під командуванням В. Русина.

Г. С. Вакуленко захистив у 1950 р. в Київському державному університеті дисертацію на тему «Партія Леніна — Сталіна — організатор і натхненник народної боротьби трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941 — 1944 рр.)»¹. У дисертації показано тяжке становище трудящих Західної України за часів буржуазної Польщі і розквіт західноукраїнських земель після возз'єднання їх в єдиній Українській Радянській державі. Переконалими фактами автор розповідає про халливий окупаційний німецько-фашистський режим у західних областях УРСР, розкриває зрадницьку роль українсько-німецьких націоналістів та унітської церкви.

В основній частині дисертації розповідається про керівну роль партії в організації підпілля і партизанського руху, львівську підпільну організацію «Народна гвардія ім. І. Франка», яка діяла у Львівській, Дрогобицькій і Тернопільській областях, про партизанські загони А. Кундіуса, «Патріоти слов'ян», показано вплив на розвиток партизанського руху в західних областях УРСР рейду з'єднання двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака (1943 р.); розповідається про операції партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу Д. М. Медведєва, про велику політмасову роботу підпільників і партизанів серед місцевого населення. Закінчується дисертація описом визволення західних областей УРСР Радянською Армією і патріотичного піднесення трудящих у період відбудови зруйнованого народного господарства. Недоліком праці є те, що в ній дуже скупо показані події на Львівщині в перші дні Вітчизняної війни. Кидається у вічі не завжди критичний підхід до документів і цифрових матеріалів, зловживання цитатами. Не показано значення рейдів партизанського з'єднання М. І. Наумова та інших загонів для розгортання партизанського руху в Львівській області.

Дисертація О. Л. Кроника «Буковина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 — 1945 рр.)» захищена в Інституті історії АН УРСР у 1950 р. Структура дисертації і характер висвітлення досліджуваних питань багато в чому нагадують праці про партизанський рух і підпільну боротьбу в інших областях. Всебічне вивчення доку-

ментів дало дисертантові змогу детально висвітлити діяльність підпільних груп на заводах, фабриках і в селах, викрити зрадиштво українських буржуазних націоналістів.

М. Д. Лизогуб написав дисертацію на тему «Станіславщина в період Великої Вітчизняної війни (1941 — 1945 рр.)» і захистив її в 1951 р. в Інституті історії АН УРСР. Дослідник ґрунтовно аналізує архівні документи, викриває зрадницьку діяльність українських націоналістів. Цілим у дисертації є те, що в ній детально розповідається про людей, їх героїчні подвиги в боротьбі за визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Дисертація Л. Є. Кизи на тему «Партизанський рух на Ровенщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941 — 1945 рр.)» захищена в 1949 р. в Інституті історії АН УРСР. Історик зібрав і узагальнив великий фактичний матеріал про роботу партії по створенню підпільних партійних організацій в тилу, що було однією з важливих умов успішного розгортання партизанського руху; показав, як удосконалювалися методи партійного керівництва партизанським рухом. Поряд з питанням організації більшовицького підпілля, перших партизанських загонів та їх бойових дій дисертант вивчив також організацію резервів партизанського руху. Автор, як учасник партизанського руху і один з керівників більшовицького підпілля, із знанням справи викриває підступні дії українсько-німецьких націоналістів на Ровенщині. В роботі підкреслюється значення масово-політичної роботи серед населення і бойців-партизанів. Показано, як у тих партизанських загонах, де недооцінювалося значення масово-політичної роботи, зв'язок з населенням був недостатнім, мали місце порушення бойової дисципліни, що знижувало боєздатність загонів.

В дисертаціях, які написані на матеріалах західних областей УРСР, підкреслюється, що населення жило за Радянської влади лише два роки і на час нападу фашистської Німеччини не пройшло великої школи соціалістичного будівництва, але воно глибоко розуміло переваги радянського суспільного і державного ладу і взяло активну участь в боротьбі проти німецьких окупантів. В цих працях висвітлюються також й інші особливості підпільної партизанської боротьби.

К. А. Киян у 1948 р. захистила в Інституті історії АН УРСР дисертацію на тему «Боротьба трудящих з німецькими окупантами на території Харківської області в 1941 — 1943 рр.». У першому і другому розділах її розглядається становище Харківщини напередодні Великої Вітчизняної війни і в перші дні воєнних дій, а також всебічна допомога трудящих Радянської Армії. В третьому — шостому розділах викладено багатий і цікавий матеріал про створення і діяльність більшовицьких та

¹ У Львівському університеті ще були захищені дисертації: в 1948 р. Г. І. Моргуном на тему «Боротьба трудящих Львівської області проти тимчасової німецької окупації 1941—1944 рр.» і в 1954 р. П. М. Федченком — на тему «Партизанський рух на Львівщині в період Великої Вітчизняної війни (червень 1941—липень 1944 рр.)».

комсомольських підпільних організацій, про партизанську боротьбу в Харківській області, про ту велику допомогу, що її подавало населення частинам Радянської Армії та партизанам, про координацію дій і взаємну допомогу частин Радянської Армії і партизанських загонів. В роботі підкреслено особливості партизанського руху на Харківщині. Недоліком дисертації є описовий характер викладу значної частини матеріалу.

В 1954 р. в Інституті історії АН УРСР Р. Й. Новоплянська захистила дисертацію «Боротьба трудящих Ворошиловградської області проти німецько-фашистських окупантів (липень 1942 — 1943 рр.)». Автор дає характеристику економічного та культурного розвитку області напередодні Вітчизняної війни, висвітлює мобілізацію партійними організаціями трудящих на боротьбу з ворогом. Окремий розділ присвячено показу боротьби трудящих, спрямованої на зрив гітлерівських планів пограбування Донбасу. Багато уваги приділено висвітленню діяльності молодіжно-комсомольського підпілля Краснодару¹. У дисертації дана характеристика діяльності партизанських загонів області, показана допомога населення цим загонам.

Героїчній боротьбі трудящих Сталінської області проти німецько-фашистських загарбників присвячено дисертацію О. Д. Холоденіна «Комуністична партія — патхенник і організатор боротьби трудящих Сталінської області проти німецьких загарбників (жовтень 1941 — вересень 1943 рр.)», захищену в 1956 р. у Київському університеті. В роботі висвітлена діяльність підпільних партійних організацій в Горлівці, Чистякові, Ямську, Селидівці, Сталінську та комсомольських організацій в Сталіно, Горлівці, Костянтинівці, Красному Лимані, Амвросіївці та ін.; розповідається про бойову та політичну діяльність партизанських загонів у Сталінській області, про взаємодію партизанів з Радянською Армією в період оборонних боїв і в час визволення Донбасу. Добре показана керівна роль партії та особливості партизанської боротьби в Донбасі. У дисертації на переконливих фактах показано, що завдяки героїчній боротьбі партизанів були зірвані німецько-фашистські плани вивозу вугілля з Донбасу. О. Д. Холоденін слабо висвітлив діяльність відтвореного влітку 1942 р. підпільного Сталінського обкому КП(б)У та роботу парторганізацій в партизанських загонах.

В статті «Из истории борьбы трудящихся Донбасса против немецко-фашистских захватчиков», яка опублікована в журналі «Вопросы истории» № 12 за 1956 р., О. Д.

Холоденін висвітлив основні питання своєї дисертації.

В дисертації З. Б. Цегельницького «Боротьба трудящих Дніпропетровщини з гітлерівськими окупантами в 1941—1944 рр.», захищеної у 1954 р. в Інституті історії АН УРСР, розглядаються питання створення і діяльності підпільних партійних та комсомольських організацій в тилу ворога. Проте боротьбі партизанів проти окупантів приділяється мало уваги.

У 1951 р. в Київському університеті Г. І. Береза захистила дисертацію «Боротьба трудящих Кіровоградської області під керівництвом більшовицьких організацій проти німецько-фашистських загарбників», в якій показана робота підпільних партійних організацій, бойова і політична діяльність партизанських загонів, взаємодія партизанів і частин Радянської Армії. У роботі висвітлюються форми і методи масово-політичної роботи партійних і комсомольських організацій у партизанських загонах та серед місцевого населення, а також та допомога, яку одержували ці організації від ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У.

Вивченню зародження, розвитку і перетворення партизанського руху у всенародний присвячена дисертація активного учасника партизанського руху на Подільщині Г. В. Кузовкова «Партизанський рух у Кам'янці-Подільській області в період Великої Вітчизняної війни», яка була захищена в Інституті історії АН УРСР в 1949 р. У першому розділі наведені дані про досягнення трудящих області в розвитку народного господарства і культури, показано початок Великої Вітчизняної війни і дана характеристика окупаційного режиму. В другому — четвертому розділах показано, як підпільні партійні організації з перших днів тимчасової окупації залучали до підпільної і партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників широкі маси трудящих, висвітлено взаємодію партизанських загонів з частинами Радянської Армії. Цікавим у дисертації є показ масового героїзму колгоспного селянства. Доведено, що географічні умови не були вирішальним фактором у розвитку партизанського руху, а лише впливали на форми боротьби. Історик підводить підсумки боротьби партизанів області проти німецько-фашистських загарбників.

У 1950 р. в Київському університеті М. Є. Малушенко захистив дисертацію на тему «Більшовицькі підпільні партійні організації Полтавщини — організатори і керівники боротьби трудящих проти німецько-фашистських загарбників (1941 — 1943 рр.)». В першому розділі показані успіхи у розвитку економіки і культури, досягнуті трудящими Полтавщини під керівництвом Комуністичної партії у довоєнні роки. В наступних розділах висвітлюється політичне і трудове піднесення трудящих Полтавщини, керівна роль парторганізацій у перебудові народного

¹ Т. І. Цвєлих в 1949 р. в Українському науково-дослідному інституті педагогіки захистила дисертацію на тему «Комсомольська підпільна організація «Молода гвардія» і значення її діяльності для виховання радянської молоді».

господарства на воєнний лад, у проведенні евакуації та в створенні партійного підпілля. Більша частина роботи присвячена боротьбі трудящих Полтавщини під керівництвом Комуністичної партії проти німецько-фашистських загарбників, масовому саботажу всіх заходів окупантів і диверсіям на підприємствах. Значна увага приділена діяльності підпільних партійних груп і окремих підпільників, показано труднощі боротьби, взаємодія партизанських загонів з частинами Радянської Армії як під час відступу, так і в період вигнання окупантів. На підставі великої кількості фактів доведена брехливість тверджень про те, що невдачі фашистських військ в боротьбі з партизанами пояснювались нібито великими просторами нашої Батьківщини, наявністю великої кількості непрохідних боліт і лісів, суворим кліматом і т. п.

Дисертація В. Д. Слущького «Партизанський рух в Одеській області проти німецько-фашистських загарбників у дні Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941 — 1944 рр.)» захищена в Інституті історії АН УРСР в 1950 р. В ній розповідається про героїчну оборону Одеси, про створення підпільних партійних організацій, партизанських загонів та диверсійних груп. В роботі також ідеться про створення прихованого резерву партизанського руху та про ряд інших питань, пов'язаних з активізацією боротьби підпільних більшовицьких груп і бойових дій партизанських загонів Одеської області. Недоліком праці є те, що автор не використав матеріали про участь словаків у партизанській боротьбі в районі Одеси. Не відзначено велику роль організаторських груп у справі розгортання партизанського руху, які за рішенням ЦК КП(б)У були послані в вересні—листопаді 1942 р. в Одеську область.

В дисертації І. Д. Семенова «Боротьба трудящих Херсонщини проти німецько-фашистських окупантів (1941 — 1944 рр.)»¹, захищеної в Інституті історії АН УРСР в 1949 р., розглядаються такі питання, як становище Херсонщини напередодні Великої Вітчизняної війни, німецько-окупаційний режим, боротьба більшовицьких підпільних організацій проти окупантів, партизанський рух, боротьба комсомолу та молоді проти окупантів, саботаж та диверсії, які чинили радянські патріоти. Акцентується увага на особливостях форм і методів партизанської боротьби в степових районах України. Слабо показана політико-масова робота підпільних більшовицьких груп і партизанських загонів.

Темі «Боротьба українського народу проти гітлерівської політики поневолен-

ня та винищення радянського населення на тимчасово окупованій території (1941 — 1944 рр.)» присвячена дисертація Т. І. Халепо, яку він захистив у 1948 р. в Інституті історії АН УРСР. На великій кількості фактичного матеріалу в дисертації переконливо показано, що нелюдські злочини німецьких фашистів, масове знищення радянських людей не були ексцесами чи проявами жорстокості окремих недолюдків, а здійснювалися планомірно за завданням вищого фашистського командування. Спеціальні розділи дисертації присвячені висвітленню боротьби трудящих тимчасово окупованої України проти німецько-фашистських загарбників. Найповніше, на конкретному фактичному матеріалі показана партизанська боротьба. Недоліком згаданої праці слід вважати те, що в ній не викрито політику окупантів щодо міського населення, не показано масове знищення і виселення колгоспників деяких районів України з метою «звільнення» землі для німецьких колоністів.

Не залишилося поза увагою дослідників і таке важливе питання, як роль радянського тилу у розвитку партизанського руху.

В 1956 р. в Інституті історії АН УРСР дисертацію на тему «Роль радянського тилу в розвитку партизанського руху на Україні (1941 — 1944 рр.)» захистила Ш. Є. Резнікова.

У праці показана роль радянського тилу в матеріально-технічному оснащенні партизанських загонів України, допомога партизанам озброєнням, боеприпасами, медикаментами, заходи Комуністичної партії по підготовці в радянському тилу кадрів організаторів і спеціалістів партизанської боротьби, а також висвітлюється роль населення в тимчасово окупованих ворогом районах України як важливого бойового резерву партизанських загонів. Дослідниця вивчила допомогу радянського тилу в політичній підготовці партизанів і розгортанні політико-виховної роботи серед населення тимчасово окупованої ворогом території України, основні форми зв'язку партизанів України з радянським тилом та вплив цих форм на партизанський рух.

Показу героїчної боротьби комсомолу і молоді України під керівництвом Комуністичної партії проти німецько-фашистських загарбників присвячена дисертація О. Я. Супруна «Комсомол і молодь України в партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни», що була захищена в 1948 р. в Інституті історії АН УРСР. У невеликому першому розділі дисертації висвітлюється піклування партії та уряду про виховання у комсомольців і молоді соціалістичної свідомості. В другому і третьому розділах показано активну участь комсомольців і молоді у партизанському русі на Україні, у політико-виховній роботі серед партизанів і населення, структуру комсомольських організацій в партизанських загонах і керівництво комсомолу

¹ В Київському педагогічному інституті в 1948 р. С. М. Герцаманом була захищена дисертація на тему «Боротьба трудящих мас Миколаївської області проти німецько-фашистських загарбників».

ською роботою в партизанських з'єднаннях. В додатку наводяться схеми політичного апарату і партійно-комсомольських органів у партизанських з'єднаннях, загонях і групах та інші таблиці. Недоліком дисертації є те, що в ній не завжди конкретно показується керівництво партії комсомолом на тимчасово окупованій території.

Партизанська боротьба, організація і діяльність партійного та комсомольського підпілля попутно висвітлюються і в ряді інших дисертаційних праць.

В дисертації П. М. Балкового «Винищувальні батальйони України в період оборонних боїв Радянської Армії, 1941—1942 рр.» (Інститут історії АН УРСР, 1947 р.) говориться про перетворення винищувальних батальйонів у партизанські загони.

В дисертаціях Я. П. Токаренка (КДУ, 1954 р.) «Дальше зміцнення дружби українського і російського народів у ході Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» та Ф. Д. Денисенка (КДУ, 1953 р.) «Діяльність КПРС у зміцненні дружби народів СРСР у період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» показана бойова партизанська дружба представників російського, українського, білоруського та інших народів Радянського Союзу.

Значне місце в дисертації М. Б. Погребінського «Трудящі Києва і Київської області в обороні столиці Української РСР» (Інститут історії АН УРСР 1953 р.) відводиться показу підготовки і розгортання підпільної та партизанської боротьби в тилу ворога в дні оборони Києва.

І. А. Петерс в дисертації «Історична роль Радянського Союзу у визволенні Чехословаччини» (Інститут історії АН УРСР, 1954 р.) показав допомогу, яку подали радянські народні месники партизанському рухові Чехословаччини в роки другої світової війни.

В дисертації «Форсування Дніпра і визволення столиці України — Києва» (Інститут історії АН УРСР, 1948 р.) П. К. Шапа присвятив спеціальний розділ показу допомоги партизанів Україні частинам Радянської Армії під час форсування Дніпра і в боях за визволення Києва.

М. А. Бондар в дисертації «Комуністи — натхненники й організатори героїчної оборони Одеси в 1941 р.» (КДУ, 1951 р.) попутно торкається питання про створення в Одесі партійного підпілля і про допомогу партизанських загонів Одещини і Молдавії героїчним захисникам легендарного міста.

С. Л. Клименко в дисертації «Комуністи — натхненники і організатори оборони м. Севастополя, 1941—1942 рр.» (КДУ, 1950 р.) показав допомогу кримських партизанів захисникам міста-героя.

Ряд дисертаційних робіт по історії партизанського руху та підпільної боротьби на Україні захищалися у Москві.

В Московському університеті — дисер-

тація Т. С. Золотарьової на тему «Боротьба українського народу під керівництвом Комуністичної партії проти вигнання громадян УРСР на катогру в фашистську Німеччину» (1950 р.); дисертація І. Я. Омеляненка на тему «Партизанський рух в Сталінській області в період Великої Вітчизняної війни (жовтень 1941 — вересень 1943 рр.)» (1953 р.); дисертація Г. С. Марголіна на тему «Ворошиловградська обласна партійна організація на чолі народних мас області в боротьбі проти німецько-фашистських окупантів в 1942—1943 рр.» (1950 р.).

В Академії суспільних наук при ЦК КПРС захищались дисертації В. А. Андреева «Основні етапи партизанської боротьби на Україні»; П. Т. Тронька «З історії боротьби комсомольського підпілля України проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни» (1950 р.), основні питання якої викладені в книзі «Безсмертя юних» (Вид-во «Молодь», К., 1957); Ф. Д. Риженка «Партизанський рух в Сумській області УРСР в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу»; В. К. Гук «Партизанське з'єднання ім. Сталіна під командуванням Наумова в боротьбі з німецькими окупантами на Україні» (1949 р.).

Згадані дисертації відтворюють славні сторінки історії українського народу, в них розкривається вирішальна роль народних мас у боротьбі з ненавистим ворогом, організаторська і керівна роль Комуністичної партії у підпільній боротьбі та в партизанському русі. Документи, досліджені в дисертаціях, дають право зробити висновки, що настанови ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У для діяльності підпільних партійних організацій, створених на тимчасово окупованій території України, були однією з найважливіших умов розвитку партизанського руху та інших форм боротьби.

Підпільні партійні організації, створюючи партизанські загони і з'єднання, враховували місцеві умови, координували бойові операції партизанських загонів і з'єднань, ставили перед ними конкретні завдання, вели велику політично-виховну роботу серед партизанів. На великому фактичному матеріалі показується авангардна роль комуністів у священній боротьбі народних месників.

У переважній більшості дисертацій знайшов своє висвітлення героїзм робітників, колгоспників та радянської інтелігенції, які віддавали своє життя за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, показано талановитих організаторів партизанського руху, партійного та комсомольського підпілля.

Сотні і сотні фактів, наведених в дисертаціях, з усією переконливістю свідчать про те, що сила партизанського руху полягала у нерозривному його зв'язку з народом, що форми цього зв'язку були найрізноманітніші. На величезній кількості

Фактів розкрито джерела партизанського руху, причини самовідданої героїчної боротьби трудящих проти фашистських поневолячів. Автори дисертацій показали, що все-народний характер партизанського руху у Великій Вітчизняній війні є проявом морально-політичної єдності радянського народу, животногорю радянського патріотизму, дружби народів. Вони довели, що не можна поневоляти народ, який живе в соціалістичному суспільстві. Численні факти розбивають твердження буржуазних істориків, апологетів капіталізму, які заперечують всенародний характер партизанського руху, його зв'язок з народом, прагнуть показати партизанів, як невеликі, ізольовані від народу групи.

Проте дисертації мають окремі недоліки. Так, наприклад, недоліком слід вважати те, що будова дисертацій, в яких висвітлюється підпільна боротьба та партизанський рух по окремих областях, часто збігається. Матеріал подається приблизно за однією схемою. Партизанський рух в окремих областях розглядається ізольовано, а зіставлення даних про партизанську боротьбу в різних областях дало б можливість авторам більш яскраво показати конкретні особливості форм та методів партизанської боротьби на території різних областей і районів в залежності від різних умов.

Незважаючи на наявність великої кількості дисертаційних робіт, не всі питання партизанського руху в період Великої Вітчизняної війни висвітлено повно і всебічно. Недостатньо показана роль жінок у підпільній боротьбі та партизанському русі. Мало уваги приділяли дослідники питанню участі в партизанському русі на радянській землі представників різних радянських народів, а також сусідніх країн, зокрема Чехословаччини, Польщі. Недостатньо вивчено питання про вплив боротьби радянських партизанів на розгортання руху опору в країнах, окупованих німецько-фашистськими загарбниками, про спільні дії радянських партизанських загонів з партизанськими загонами країн Центральної і Південно-Східної Європи і про участь радянських людей в партизанському русі країн Західної Європи.

Кращі дисертації необхідно опублікувати. Це матиме велике значення в справі виховання наших людей, особливо молоді, буде основою для створення праць узагальнюючого характеру з історії партійного та комсомольського підпілля і партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

М. З. ДАНИЛЮК,
Є. В. САФОНОВА,
А. П. ЧЕРЧЕНКО.

БІЛОРУСЬКІ КОМУНІСТИЧНІ ВИДАННЯ У ЛЬВОВІ В 1932 р.

Трудящі Західної України та Західної Білорусії по праву пишуться славними традиціями спільної революційної боротьби в період двадцятирічної окупації їхніх земель панською Польщею. Пліч-о-пліч з комуністами Польщі та Західної України боролися за соціальне і національне визволення свого народу і члени Комуністичної партії Західної Білорусії.

Революційні зв'язки, які існували між Комуністичною партією Західної України та Комуністичною партією Західної Білорусії, на сьогодні ще не вивчені як слід. Хочеться звернути увагу на один, зараз повністю забутий факт тісного єднання революціонерів Західної України та Західної Білорусії — на видавничу діяльність західнобілоруських комуністів у Львові.

Фашистський режим Пілсудського завдав відчутних ударів революційно-визвольному рухові на Західній Білорусії. В 1927 р. було ліквідовано прогресивну політичну організацію «Білоруська громада», були заарештовані та засуджені західнобілоруські депутати сейму — члени Комуністичної фракції сейму. Фізично знищувалися кращі сини Західної Білорусії — члени КПЗБ. Побоюючись зростання комуністичних впливів, окупантська влада закривала одну за одною білоруські середні та народні школи, припиняла видання прогресивних білоруських газет.

В 1932 р., в зв'язку з розгулом поліцей-

ського терору на Західній Білорусії, стає зовсім неможливим друкувати легально будь-які прогресивні білоруські видання на території Західної Білорусії. Комуністична партія Західної Білорусії, як це з'ясовано на основі розшуканих архівних матеріалів, робить спробу налагодити друкування легальних видань у Львові. Білоруський революціонер Андрій Малько, страчений польськими окупантами 3 червня 1932 р. у м. Вільнюсі, писав в одному із своїх листів у Мінськ про необхідність видавати легальну білоруську комуністичну газету у Львові¹. Ці наміри ускладнювалися тим, що, згідно з діючим у Польщі законом про пресу, на видання газети чи журналу треба було отримати попередній дозвіл адміністративної влади.

Для того щоб обійти цей закон, білоруські комуністи починають видавати свою газету у формі так званих «одноднівок», тобто одноразових газет, для видання яких не був потрібний попередній дозвіл властей. Видання друкувалися в друкарні Ставропільського інституту у Львові, що мала у своєму розпорядженні білоруський шриффт.

¹ Цей лист був перехоплений польською дефензивою. Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 374, оп. 1 с. 37, арк. 1.

7 квітня 1932 р. з'явилася одноднівка під назвою «Беларускае жыцьцё» («Білоруське життя») та 17 липня 1932 р. вийшла в світ друга одноднівка під назвою «Жыцьцё» («Життя»).

На чотирьох сторінках одноднівки «Беларускае жыцьцё» вміщені статті та замітки, в яких зображується неприваблива картина тогочасної сумної дійсності Західної Білорусії. Ряд статей — це виступи на захист білоруських шкіл, що особливо сильно страждали під чоботом окупанта (статті «На захист ТБШ!»¹, «Перед лицем ліквідації білоруського шкільництва — посилити боротьбу за білоруську школу!», «З роботи ТБШ»). Тут же було вміщено матеріал, який викривав нові фашистські закони (про осадництво на західнобілоруських та західноукраїнських землях, про «самоврядування» про «допомогу» безробітним), спрямовані на посилення соціального і національного гніту на Західній Білорусії.

Окремі кореспонденції змальовували злидні західнобілоруського села («З життя села»), важкі будні білоруської шкільної молоді. Кілька статей було спрямовано проти жменьки білоруської націоналістичної буржуазії, яка, зрадивши свій народ, пішла на угоду з польським панством.

Друга одноднівка «Жыцьцё» була випущена на 12 сторінках. Її зміст набагато різноманітніший від змісту попередньої одноднівки, він присвячений не тільки питанням, безпосередньо зв'язаним з життям Західної Білорусії. Передова стаття «Будьмо на сторожі!» — це полум'яний заклик до захисту РСРП від наклепів буржуазії і одночасно заклик до боротьби проти загрози нової антирадянської інтервенції. Одноднівка інформувала про соціалістичне будівництво в Радянському Союзі взагалі та в Білоруській РСР зокрема. В газеті було опубліковано ряд повідомлень про важке життя робітників і селян Західної Білорусії. Так само, як і перша одноднівка, одноднівка «Жыцьцё» мобілізувала своїх читачів на боротьбу на захист білоруської школи (статті й повідомлення «Становище білоруського шкільництва і завдання ТБШ», «Після заборони загального з'їзду ТБШ», «Нові репресії проти ТБШ», «Дальша ліквідація білоруського шкільництва»).

Білоруським комуністам не вдалося обманути пильності буржуазної цензури. Обидві одноднівки негайно після виходу

в світ були конфісковані львівським міським старостом. Повідомляючи про проведеної конфіскації, заступник міського старости Стажецький в донесенні від 11 квітня 1932 р. писав у пресову прокуратуру окружного кримінального суду у Львові, що автори одноднівки «Беларускае жыцьцё», оголосивши «статті з виразно комуністичними тенденціями, мають на меті поширювати презирство і ненависть до сучасного ладу і адміністрації Речі Посполитої»¹.

Як видно з архівних матеріалів, обидві одноднівки були надруковані тиражем по 1500 примірників. Поліції вдалося захопити і знищити більшу частину тиражу. Так, наприклад, було знищено 1300 примірників одноднівки «Беларускае жыцьцё». Білоруським комуністам вдалося врятувати від знищення тільки 200 примірників цього видання, які вони й поширили серед населення Західної Білорусії.

Розповсюджені нелегальним шляхом, примірники однодівок понесли правдиве слово у найглибші закутки Західної Білорусії. Одержавши донесення про це, польська дефензива у Вільнюсі одразу вдарила на сполох. Збереглися два секретні листи прокуратури окружного кримінального суду у Вільнюсі до прокуратури окружного кримінального суду у Львові (від 23 травня 1932 р. та від 22 червня 1932 р.) в зв'язку з цією справою². Вільнюський віцепрокурор вимагав розшукати видавця одноднівки «Беларускае жыцьцё» Юзефа Савіцького (насправді одноднівку «Жыцьцё» видав білоруський комуніст Я. Горельчонок), переслати рукописи опублікованих анонімно або під псевдонімами статей для того, щоб можна було встановити і, очевидно, покарати їх авторів.

Всі ці заходи, однак, тільки частково принесли поліції бажані результати. Білоруських комуністів-підпільників у Львові не розшукали. З другого боку, коли виявилось, що львівська цензура не менш пильно від вільнюської оберігає інтереси польської буржуазії, спроби налагодити у Львові видання революційних білоруських газет більше не поновлювалися.

Епізод з комуністичними білоруськими виданнями у Львові яскраво ілюструє дружбу білоруського та українського народів, яка загартувалася в спільній боротьбі проти поневолювачів і знайшла своє світле продовження в наш час.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

¹ ТБШ — «Товариство білоруських шкіл», що об'єднувало білоруські школи на території Західної Білорусії. Тут і далі заголовки статей та повідомлень однодівок подаються в перекладі на українську мову.

¹ ДАЛО, ф. 374, оп. 2, спр. 80, арк. 7.

² Там же, арк. 6, сп. 1, спр. 36, арк. 1.

ОБМІН ДОСВІДОМ

ВИКОРИСТАННЯ МІСЦЕВОГО МАТЕРІАЛУ ПРИ ВИВЧЕННІ КУРСУ ІСТОРІЇ СЕРЕДНІХ ВІКІВ У ВУЗІ

(З досвіду роботи кафедри загальної історії Ужгородського державного університету)

Успішне засвоєння курсу середніх віків, правильне уявлення студентів про середньовіччя в значній мірі залежить від уміння викладати цю досить складну дисципліну доступно, конкретно, ілюструючи теоретичні узагальнення наочними прикладами. Слід, однак, сказати, що цей курс наочним приладдям забезпечений недостатньо.

Ось чому велике значення при його вивченні має всебічне використання місцевих матеріалів — пам'яток архітектури середньовіччя, що збереглися до наших днів, знарядь виробництва, окремих експонатів, які можуть зберігатися або в краєзнавчих музеях, або в музеях університетів, літературних пам'яток тощо.

В Закарпатській області збереглося багато різних пам'яток, характерних для західноєвропейського середньовіччя. Серед них слід насамперед назвати середньовічні замки, будинки міських ратуш, церков та монастирів, господарські будови й садиби великих феодалів, різні пам'ятки техніки, літератури тощо. Особливо яскравими пам'ятниками епохи феодалізму на Закарпатті є замки. В досить хорошому стані збереглися два старовинні замки, побудовані ще в XII—XIII ст., — Ужгородський і Мукачівський. В Ужгородському замку, наприклад, дуже добре збереглися кам'яні стіни, рови з укріпленнями. На старих, уже порослих мохом стінах ще видно вікна, призначені для ведення бою з ворогом, площадки, де зосереджувалася зброя, зокрема каміння, гаряча смола, кин'яток тощо.

Мукачівський замок відомий тим, що тут в хорошому стані збереглися перший та другий підйомні мости, зовнішній та внутрішній двори, центральна башта, що панує над усіма іншими будовами, різні склади, колодязі тощо. Значна кількість будов замку є оригінальними в архітектурному відношенні. Тому вивчити середньовічні замки можна найкраще по Мукачівському.

З інших середньовічних замків залишились лише руїни: це Середнянський, Невцький, Королівський, Хустський та ін.

Середнянський замок характерний як тип так званих рівнинних замків. Невцький замок, що зберігся значно краще Середнянського, являє собою тип гористого замку, він побудований на скелі.

Дуже цікавим пам'ятником з історії середньовіччя є господарський двір з будовами феодалної домонії (XVII ст.) в с. Чинадієво, Свалявського району.

В 1956—1957 навчальному році кафедра загальної історії університету провела з студентами II курсу екскурсію-семінар по історичних місцях Закарпаття. Екскурсію-семінар було організовано в другому семестрі, коли студенти вже вивчили теми з історії культури V—XV ст., познайомилися з історією розвитку великого феодального землеволодіння, з організацією феодалної вотчини у Франкській державі, з появою середньовічних замків та їх роллю в економічному і політичному житті окремих феодалів, князів країн, з виникненням і розвитком середньовічних міст, з мистецтвом та архітектурою середньовіччя, з рядом великих воєн і т. д. Все це дало студентам достатню кількість теоретичних знань, щоб правильно розібратися в конкретних речах, з якими вони зустрілися під час екскурсії-семінару.

Безпосередньо перед екскурсією для студентів було прочитано ще одну лекцію про особливості спорудження феодальних замків в Угорщині, під владою якої тоді знаходилося Закарпаття. В лекції було з'ясовано, чому середньовічні замки у Франції споруджувались у великій кількості в IX—X ст., а в Угорщині і на Закарпатті — в XII—XIV ст. В ній аналізувалися ще раз і більш ґрунтовно, ніж це було зроблено в лекції з загального курсу, особливості феодалізації в Угорщині, її міжнародне становище, зовнішня політика угорських королів — все, що не могло не відбиватися на розташуванні стратегічних споруд в країні. В цій лекції також з'ясувалися питання про тип замків, їх структуру, про значення розві, підйомних мостів, стін, башт, зовнішнього та внутрішнього дворів, запасних і таємних виходів із замків і т. ін. Студентам був

рекомендований мінімум літератури з цього питання.

З метою підсилення активності студентів під час екскурсії їм було дано конкретні завдання. Всіх студентів розбили на групи по два-три чоловіки, кожна з яких повинна була провадити певну роботу. Так, одна група студентів одержала завдання описати рельєф місцевості, де було збудовано замок, друга — намалювати та описати під'їзні шляхи, рів та іншу систему укріплень; п'ять-шість студентів працювали над планом реконструкції замку (одного на вибір), інші фотографували будівлі, стіни та інші речі в замках і т. д. Після поїздки виконані роботи здавалися на кафедру і перевірялись викладачем.

Питаннями підготовки екскурсії-семінару кафедра займалась дуже ретельно. Заздалегідь було обмірковано на засіданні план проведення занять, визначено питання, над якими студенти повинні безпосередньо працювати на місцях і з яких збирати фактичний матеріал. Для участі в проведених екскурсії-семінару на допомогу викладачеві, що вів курс середніх віків, кафедра виділила доцента М. М. Лелекача — одного з кращих знавців історії Закарпаття та Угорщини. В день екскурсії разом з студентами виїжджав майже увесь склад кафедри.

15 квітня 1957 р. відповідно обладнаною вантажною автомашиною ми виїхали з Ужгорода в с. Середне. Ще в дорозі звертали увагу студентів на особливості рельєфу. Кілька разів машина зупинялась, і доцент Лелекач розповідав про історію окремих великих сіл на Ужгородщині в часи середньовіччя, про торговельні шляхи, що вели в ту епоху до Ужгорода, про стоянки купців тощо.

Прибувши в с. Середне, звернули увагу студентів на те, що саме село дуже старовинного походження, що в документах XII—XIII ст. воно значилося, як одне з великих сіл.

Оглядаючи руїни замку, ми розповідали про техніку будівництва того часу, форму вікон, план будови, де були сховища, світлиці, двір і т. ін.

Після огляду Середнянського замку вирушили в м. Мукачево, на окраїні якого, на високій горі стоїть один з найкращих пам'ятників середньовіччя — Мукачівський замок. Важливим моментом в бесіді з студентами про історію цього замку було спростування ворожих, антинаукових теорій угорських буржуазних істориків, які намагались довести, що в час прибуття угорських племен тут не було слов'янського населення, що жителі цих місцевостей були кочівниками. Наводячи конкретні факти з літописів X—XI ст., використовуючи матеріали археологічних розкопок, доцент Лелекач розповів, що тут з давніх-давен жили слов'янські племена з високорозвиненою матеріальною і духовною культурою, що до приходу угорців

Закарпаття входило до складу Київської Русі.

Далі коротко з'ясували історію виникнення м. Мукачева, походження його назви, розповідали про розвиток феодалізму і появу замку біля Мукачева. Студенти познайомилися з різними теоріями про час спорудження замку. Незаперечним фактом є те, що Мукачівський замок був не тільки центром феодального помістя, служив не лише засобом оборони феодала від повсталого селянства, а й був стратегічним укріпленням угорської держави. Звідси — постійна зацікавленість королів у міцності замку, часта зміна його будов, спорудження все нових і нових укріплень. Для студентів проводиться чітка паралель між Середнянським замком — рівнинним і Мукачівським, спорудженим на високій горі.

Під час екскурсії ми звертали увагу студентів на будівлі, споруджені в різні століття, порівнювали сучасний вигляд замку, де є багато прибудов XVIII—XIX ст., з його гравюрами XVI—XVII ст., розповідали про значення стіни, рова, першого та другого під'їзних мостів, зовнішнього та внутрішнього дворів.

Тут же виступили з короткими повідомленнями кілька студентів, які вивчали спеціальну літературу з цього питання. Вони говорили, зокрема, про Мукачівський замок як стратегічну споруду, про його будівництво, навели народні легенди, де розповідається про страшні муки селян-кріпаків, на крові і трупах яких впростили стіни замку.

Студенти детально познайомилися з гербом феодалів родини Зріні, що дозго володіли замком.

Наприкінці увагу учасників екскурсії-семінару було звернуто на те, що історія замку тісно зв'язана з історією реполюційно-визвольного руху трудящих не лише в епоху феодалізму, а й в наступні часи. Студенти побачили «липу свободи», яку було посаджено 15 березня 1848 р. на знак звільнення політичних в'язнів, що тут томилися. На стінах можна бачити написи, що нагадують події славного 1919 р., коли, натхненні ідеями Великого Жовтня, трудящі Угорщини і Закарпаття повалили владу експлуататорів і встановили Радянську владу.

З Мукачева ми відправились в с. Чинадієво, Свалявського району, де студенти познайомилися з феодальним двором, що був центром великого маєтку. Ще до сьогодні тут збереглися амбари для зерна, будинок управителя, приміщення для коней, рогатої худоби, великі колодязі, жолоби для водопою тощо. Ми розповіли студентам, як селяни віддалених сіл в умовах бездоріжжя змушені були привозити в Чинадієво чинші — продукти. Було підкреслено, що домінія, розташована на вигідному торговельному шляху, який вів через Веречанський перехід у Карпатах в Галичину, в XVI—XVII ст. втягувала-

ся в товарно-грошові відносини і як це відбилося на становищі селянства.

На зворотному шляху в Ужгород студенти мали можливість познайомитись з рядом будов у містах і селах, споруджених в романському та готичному стилях.

Через кілька днів було зроблено таку ж поїздку в Невицький замок. Тут студенти познайомилися з іншим типом феодального замку — гористим. Студенти вивчили особливості місцевості, відмінності внутрішньої структури Невицького замку від двох попередніх, уже їм знайомих. Після бесіди доцента Лелекача про історію виникнення замку та його роль студенти почали займатися збором фактичного матеріалу для виконання їх завдань. Найцікавішою в цьому відношенні була робота шести студентів над проектом плану замку та його реконструкцією. Вони виміряли територію, на якій було збудовано замок, товщину стін, ширину рову, висоту башт, зібрали всі дані про головну замкову башту.

Після проведених екскурсій-семінірів підводились підсумки. Студенти говорили про те, що здобуті відомості допомогли їм краще уявити собі ряд положень з історії середніх віків, які вони вивчали по підручній та науковій літературі. Висловлювались також думки, що набуті знання можна буде використати в практичній роботі в школах після закінчення вузу.

На підсумкових заняттях робився також аналіз виконаних студентами робіт по матеріалах, зібраних під час екскурсій.

Підсумки екскурсій-семінірів двічі обговорювались на засіданнях кафедри: після першої і другої поїздки. Викладачі кафедри вказували на недоліки в організації занять та шляхи усунення їх. В цілому проведення екскурсій-семінірів було оцінено позитивно. Кафедра прийняла рішення про проведення подібних занять з студентами в наступні роки та про необхідність кращого використання фондів краєзнавчого музею.

Слід відзначити, що у студентів поїздки викликали великий інтерес. Студент В. Піхало під час екскурсій зібрав багато фактичного матеріалу по темі його гурткової роботи «Мукачівський замок, як один з типів середньовічних замків». На цю тему він прочитав доповідь на засіданні студентського наукового гуртка по авчеченню загальної історії та на студентській науковій конференції. Доповідь одержала високу оцінку в Ужгороді, а також на республіканському огляді студентських наукових праць. В цьому навчальному році значно більше студентів стало відвідувати гурток, цікавитися питаннями історії середніх віків не лише Закарпаття та Угорщини, а й інших країн.

І. М. ГРАНЧАК

ПРО ВИКЛАДАННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК В НІМЕЦЬКІЙ ДЕМОКРАТИЧНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

З 7 по 21 лютого в Німецькій Демократичній Республіці перебувала делегація викладачів суспільних наук вузів Радянського Союзу в складі С. А. Юдачева (заступник міністра вищої освіти СРСР, керівник делегації), Н. І. Мохоза (зав. сектором Відділу науки ЦК КПРС), В. С. Молодцова (професор, декан філософського факультету МДУ), Ф. П. Шмигова (доцент, завідувачий кафедрою історії КПРС Білоруського державного університету), Г. А. Мелікішвілі (професор Тбіліського державного університету) і В. Н. Котова (доцент Київського державного університету). Делегація мала два завдання: 1) виробити умови обміну студентами та аспірантами між вузами НДР і СРСР; 2) вивчити структуру викладання суспільних наук, стан учбової і науково-дослідної роботи у вузах НДР, зв'язок викладання з практикою соціалістичного будівництва, організацію підвищення кваліфікації викладачів. Члени делегації ознайомились також з роботою радянських студентів і аспірантів, які навчаються у вузах НДР.

Делегація відвідала ряд вищих учбових закладів НДР: Берлінський університет ім. Гумбольдта, Лейпцігський універ-

ситет ім. Карла Маркса, Гальський університет ім. Мартина Лютера, Ієнський університет ім. Фр. Шіллера і Вищу технічну школу в Дрездені. У всіх цих вузах відбулися бесіди членів радянської делегації з викладачами суспільних наук. Члени делегації були присутні на лекціях і семінарах з діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії та наукового соціалізму в Берлінському і Лейпцігському університетах. Делегація також зустрілася з керівниками відділу суспільних наук Статсекретаріату вищої і спеціальної середньої освіти НДР і вела переговори про укладення договору про обмін студентами між СРСР і НДР. В Лейпцігу і Дрездені члени радянської делегації провадили бесіди з радянськими студентами і аспірантами, які навчаються у вузах НДР. Делегацію прийняв секретар ЦК СЄПН Курт Хагер.

Перебування нашої делегації в Німецькій Демократичній Республіці збіглося з підготовкою до 3-ї конференції вузів, яка була скликана ЦК СЄПН 28 лютого. Ця конференція мала розробити і затвердити заходи, які б забезпечували дальший кроки в справі перетворення вузів НДР у соціалістичні учбові заклади.

Вища освіта в НДР особливо бурхливо розвивалась в 1952—1957 рр. Про це свідчать такі цифри: в 1951 р. в НДР був 21 вищий учбовий заклад з 31 512 студентами і 1395 викладачами, а в 1958 р. — вже 46 вищих учбових закладів з 87 322 студентами і 12 252 викладачами та аспірантами. Якщо на 1 млн. жителів у Західній Німеччині припадає 2550 студентів, то в НДР — 4950 студентів. Змінювся також і характер діяльності вузів НДР. Викладачі почали пов'язувати викладання, науково-дослідну і виховну роботу з проблемами і завданнями соціалістичного будівництва. Зросла відповідальність викладачів вузів за виховання соціалістичної інтелігенції. Посилилась боротьба за утвердження марксистсько-ленінського світогляду у викладанні та в науково-дослідній роботі.

Знайомство з станом вищої школи в НДР показує, що курс СЕПН і уряду НДР на перетворення вузів у соціалістичні учбові заклади здійснюється в гострій ідеологічній боротьбі.

Ця боротьба розгорталася як шляхом переборювання буржуазної ідеології (неотомізм, клерикалізм і т. ін.), так і шляхом боротьби проти ревізіонізму, що проявився у філософії, політекономії та історії. Деякі викладачі, не заперечуючи проти викладання у вузах марксизму-ленінізму, висували вимогу допустити поряд з марксизмом викладання і буржуазних концепцій. Восени 1956 р. ця частина викладачів ставила питання про скасування на природничо-технічних факультетах викладання суспільних наук і російської мови.

У цій обстановці і виступили ревізіоністи, які під виглядом боротьби проти догматизму намагалися викликати недовіру до заходів партії і загальмувати процес соціалістичної перебудови вузів. В галузі філософії ревізіонізм був представлений Ернстом Блохом та його однодумцями. Е. Блох — професор Лейпцизького університету. Він називав себе марксистом, але ставив своїм завданням «поновити марксизм» шляхом заміни філософії марксизму новою філософською концепцією, яка мала б загальнолюдське значення. В основі його філософії покладено так званий принцип надії. Вся діяльність людей, згідно з його концепцією, підкорена бажанням переборювати голод. Із бажання заспокоїти голод виникають надії. Цей процес містить в собі цілі, які властиві не лише людині, а й усій природі. Завдання пізнання полягає не в тому, щоб пізнати закономірності об'єктивно існуючого світу, а зрозуміти теологічний процес, який відбувається в природі і суспільстві. Завдання пізнання — розкриття таємничої тенденції світу. Основою пізнання є суб'єктивні почуття та інтуїція. Концепція Блоха ідеалістична. З первинності духовних ідеальних сил (таємничих тенденцій, прагнень, відчужень і т. ін.) він виводить цілеспрямованість розвитку природи і суспільства.

Філософська концепція Блоха змикалася з теоріями соціал-демократії Західної Німеччини. Послідовники Блоха використали його філософію для політичної боротьби проти програми СЕПН (засуджена група Харига).

Розгром концепції Блоха було проведено під керівництвом партії. В квітні 1957 р. відбулася загальнонімецька теоретична конференція, на якій було піддано критиці ревізіонізм Блоха та його прихильників. Зараз прибічники Блоха, як правило, відкрито не виступають, але іноді такі виступи мають місце. Так, наприклад, в січні 1958 р. в Берлінському університеті було знято з посади директора Інституту суспільних наук Клауса Штернберга, який пропагував теорію послаблення класової боротьби у перехідний період, заперечував керівну роль партії в учбовій і науковій роботі. Історичний матеріалізм він не вважав наукою, відривав науку від політики, пропонував в лекціях не давати відповіді на актуальні політичні питання; у викладанні він робив наголос на природничо-наукову проблематику діалектичного матеріалізму.

Проректор по суспільних науках в Берлінському університеті проф. Роберт Науман зазначив у бесіді з членами делегації, що до цього часу слабким місцем у роботі викладачів університету є відсутність тісного зв'язку між наукою і політикою і те, що навчання студентів не досить орієнтоване на ознайомлення з загальними питаннями політики партії та уряду.

Ревізіонізм в економічній науці виявився у виступах економістів, членів СЕПН Беренса, Бінарі та ін. Концепцією цих економістів була капітуляція перед труднощами соціалістичного будівництва. Ревізіоністи настоювали на уповільненому темпі будівництва соціалізму, доводячи, що це нібито необхідно для об'єднання Німеччини. Вони всіляко пропагували економічну структуру Югославії, виступали проти централізації і керівництва з боку держави народним господарством країни, висували систему самоуправління заводів. Вони твердили, що соціалістична свідомість може утворюватися незалежно від впливу та діяльності партії і буде більш свідомо розвиватися на підставі нової структури народного господарства (самоуправління підприємств).

Ревізіоністи наполягали на створенні додаткових умов для більш широкої дії закону вартості. Беренс заперечував існування закону пропорційного розвитку соціалістичного народного господарства. Одним з основних ревізіоністських положень є заява про відмирання держави у період переходу до соціалізму. В оцінці становища робітничого класу виявилось нерозуміння ревізіоністами дії закону абсолютного зuboження робітничого класу в Західній Німеччині.

Ревізіоністські твердження мають місце

також і в інших галузях наук — у педагогіці, в літературознавстві, у правових науках тощо.

Викладачі суспільних наук вузів НДР ведуть активну боротьбу проти буржуазної ідеології та ревізйонізму. Ця боротьба вже дала позитивні наслідки, зробила певний вплив і на деяку частину буржуазної професури, яка починає відходити від буржуазних концепцій. Переважає більшість вчених бажає брати участь у перетворенні вузів НДР в соціалістичні. Про це красномовно свідчать рішення Вчених рад (Сенатів) Берлінського і Лейпцігського університетів, Вченої ради математико-природничого факультету Ієнського університету і рішення Вчених рад деяких інших вузів. Частина позапартійних наукових працівників, які раніше орієнтувалися на науку Західної Німеччини, були вражені повідомленням про запуск штучних супутників землі в СРСР і заявили, що не соціалізму потрібно зараз дзганяти капіталізм, а капіталізму, мабуть, вже не доведеться в цій галузі йти навіть поруч з соціалізмом.

В боротьбі проти ревізйонізму гартувалися і кадри викладачів марксизму-ленінізму. У цій боротьбі вони відчувають великі труднощі, бо ще недосить оволоділи знанням марксистсько-ленінської теорії.

Університетські кадри викладачів спеціальних природничо-наукових дисциплін (математика, фізика, біологія та ін.) в значній мірі ще поділяють буржуазний світогляд. Марксистських кадрів немає також з стародавньої і середньої історії, з юриспруденції, філології (лише один марксист-філолог на всі вузи країни). Тому зараз приділяється серйозна увага підготовці марксистських кадрів з цих дисциплін. Про їх зростання свідчать такі цифри: коли в 1951 р. у вузах НДР починали викладання суспільних наук 20 чоловік, то зараз викладачів філософії, політичної економії і теорії наукового соціалізму налічується близько 600 чоловік, 60% з них — вихідці з робітничого класу, 84% на викладацьку роботу прийшли з партійної і державної роботи. Серед викладачів суспільних наук 10 професорів і 50 доцентів (з них лише частина захистила дисертації).

Викладачі філософії, політекономії і теорії наукового комунізму у вузах об'єднані в інститути суспільних наук (кафедри, які безпосередньо підпорядковані проктору по суспільних науках). Такі інститути (кафедри) існують у 23 вузах НДР. Інститути поділяються на відділи (секції) філософії, політекономії і теорії наукового комунізму. Утворення інститутів суспільних наук сприяло пожвавленню теоретичної роботи викладачів. Зараз викладачі готують 143 дисертації, з них — 48% з історії, 24% — з політичної економії, 16% — з історичного матеріалізму і

12% — з діалектичного матеріалізму. З цієї кількості дисертацій 25% присвячено сучасним проблемам НДР, 18% — Західної Німеччини, 6% — філософським проблемам природознавства тощо.

Кадри наукових працівників готують, головним чином, через інститут асистентів, іноді звільняючи асистентів, які пишуть дисертації, від педагогічної роботи строком до одного року. Існує система аспірантур, але вона ще слабо використовується для підготовки нових кадрів викладачів.

Викладачів теорії наукового комунізму готує інститут ім. Фр. Мерінга, який входить до системи інститутів Лейпцігського університету. Строк навчання в ньому — чотири роки. До інституту приймаються лише члени партії, які мають досвід партійно-політичної роботи. З філософії та політекономії кадри готуються переважно в Берлінському університеті.

Великим недоліком, який затримує ріст кадрів, є відсутність загальнодержавної системи присудження вчених ступенів і звань. Ступені і звання присуджують за старими університетськими традиціями. Існує, наприклад, стара традиція, згідно з якою забороняється друкувати будь-що з дисертації, підготовленої до захисту, поки вона не буде захищена. Це затримує й інші публікації досить актуальних праць, присвячених викриттю буржуазної ідеології.

Незважаючи на існуючі труднощі, викладання суспільних наук в НДР розгортається задовільно і завойовує все нові й нові позиції у вузах країни.

Більшість викладачів суспільних наук, керована партією, розгорнула боротьбу з ревізйонізмом і завдала йому поразки. В процесі цієї боротьби гартувалися працівники ідеологічного фронту, особливо молодь, яка є зараз основною силою викладачів суспільних наук. Коли до цього часу під боротьбою з ревізйонізмом розуміли критику Бернштейна, Каутського та інших, то зараз весь вогонь зосереджено на сучасному ревізйонізмі. Більше уваги стали приділяти також критиці сучасних буржуазних реакційних теорій, розповсюджених в Західній Німеччині, боротьбі з впливом реакційного духівництва і т. ін.

Зараз на всіх факультетах вузів НДР читають: на першому курсі діалектичний та історичний матеріалізм (90 годин, з них 60 годин лекції і 30 годин семінари), на другому — політичну економію (90 годин, з них 60 годин лекції і 30 годин семінари) і на третьому — науковий соціалізм (90 годин, з них 60 годин лекції і 30 годин семінари).

Наприкінці кожного курсу проводяться екзамен з діамату, політичної економії і наукового соціалізму, а в кінці третього курсу ще й загальний екзамен за всі три курси.

Слід зазначити, що в ідеологічній боротьбі разом з реакцією активну участь

бере і церква та значна частина студентів, яка перебуває під впливом церкви. В університетах ще існують теологічні факультети. При кожному вищому учбовому закладі і при середніх школах існують нелегальні євангелічні общини, в яких провадиться активна антимарксистська і антиурядова діяльність. Ці общини, які діють під керівництвом нелегальних студентських священників, розраховані на широке охоплення студентства. На території Західної Німеччини в канікулярний період організується широка сітка курсів євангелістів, у які втягується і деяка частина студентів з вузів НДР.

Діалектичний матеріалізм вивчається зараз у всіх первинних партійних організаціях СЄПН. При вивченні діамату членами партії особлива увага звертається на науково-атеїстичний характер діамату і на закономірності соціалістичного будівництва в НДР. Перед партійними організаціями поставлено завдання широко пронагувати діамат серед позапартійних трудящих та інтелігенції.

Відвідування лекцій і семінарів членами делегації показало, що викладання суспільних наук поставлено взагалі задовільно, але мають місце і хиби.

Ми бачили намагання викладачів діалектичного матеріалізму, політичної економії і теорії наукового соціалізму пов'язати виклад програмового матеріалу з проблемами і завданнями соціалістичного будівництва. Так, викладач діалектичного матеріалізму Берлінського університету Герберт Гругер в своїй лекції на тему «Причинність» всі потрібні приклади вдало брав з життя і боротьби робітничого класу в капіталістичних країнах. Викладач діалектичного матеріалізму Єлізавета Лемке, проводячи семінар серед студентів на тему про суперечності, намагалась ставити такі запитання, які могли б виявити обізнаність студентів з сучасними політичними завданнями і проблемами.

В центрі уваги стоять питання особливостей перехідного періоду від капіталізму до соціалізму в народно-демократичних країнах, зокрема в НДР. На семінарах застосовується метод як живої бесіди, так і читання рефератів та розгортання дискусій навколо них. Однак не всі семінари, на яких були присутні члени делегації, проходили при високій активності студентів. На деяких семінарах студенти обмежувалися зачитуванням (коротких (1—2 сторінки) рефератів.

Працівники суспільних наук НДР за останні роки випустили ряд цінних праць, опублікували багато статей, присвячених окремим питанням марксистсько-ленінської теорії, викриттю ревізійоністських та реакційних буржуазних теорій.

ЦК СЄПН і уряд НДР ближчим часом мають здійснити цілий ряд заходів з метою: 1) наближення викладання марксистсько-ленінського до питань практики та викорінення проявів начотництва; 2) ширшого розгортання боротьби з ревізійонізмом і реакційною буржуазною ідеологією.

Виключно велике значення мають заходи, накреслені з метою поліпшення соціального складу студентів та прищеплення їм навиків трудової діяльності. Передбачається прийом до вузів лише після роботи на виробництві, посилка заводами на навчання своїх робітників, яким вони самі будуть сплачувати стипендію протягом усього періоду їх навчання у вузі, широке залучення студентів під час канікул до сільськогосподарських, будівельних та інших робіт тощо.

Намічається утворення дослідної ради при Раді Міністрів НДР для координації і планування наукової роботи, що провадиться в республіці. Виключно важливі проблеми стоять і по лінії впровадження марксистсько-ленінської методології в таких галузях науки, як середньовічна і стародавня історія, філологія, мовознавство, мистецтвознавство і т. ін. В цих галузях науки і досі ще переважають вчення, що свідчать про вплив буржуазної ідеології. Те ж саме можна сказати і про вчених, які працюють в галузі математики, фізики, технічних наук, природознавства і т. ін. Зараз передбачається з осіб, які одержали освіту з цих галузей науки, вести підготовку шляхом аспірантури або асистентури викладачів наукового соціалізму та інших суспільних наук тих самих факультетів, на яких вони одержали освіту. Передбачається читання факультативних курсів з окремих розділів марксистсько-ленінського на старших курсах (IV—V). Надалі передбачаються деякі зміни співвідношення між лекціями та семінарами в бік збільшення семінарських занять.

Багато питань, на які звертають увагу німецькі друзі, є актуальними і для наших викладачів: глибоке вивчення становища в народно-демократичних країнах, розкриття ревізійоністських і реакційних буржуазних теорій, посилення зв'язку викладання з практикою.

Одним із серйозних результатів роботи радянської делегації була підготовка і укладення 21 лютого ц. р. угоди про обмін студентами між СРСР і НДР, що, безсумнівно, сприятиме встановленню більш тісних наукових зв'язків між викладачами вузів СРСР та НДР.

В. Н. КОТОВ, Ф. П. ШМИГОВ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

ЗБІРНИК ПРАЦЬ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

«Учені записки Харківського державного університету», т. XXXIX,
Труди історичного факультету, т. 6, 1957, 444 с.

Історичні ювілеї — 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні та 40-річчя I з'їзду Комуністичної партії України — викликали активізацію видавничої діяльності науково-дослідних установ та вузів України. Увага радянських істориків була спрямована на розробку актуальних проблем історії Української Радянської держави та історії Комуністичної партії України як одного з бойових загонів КПРС.

Серед ювілейних видань певне місце займають праці історичних факультетів вузів, що є підсумком наукової роботи кафедр і дає змогу до певної міри визначити актуальність і спрямованість їх наукових досліджень.

Так, огляд статей ювілейного збірника праць історичного факультету Харківського університету¹ свідчить про серйозну наукову роботу істориків університету над історією боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

Збірник складається з трьох розділів: I. Боротьба за владу Рад на Україні (13 статей).

II. Вплив Жовтневої революції на піднесення революційного руху в Західній Європі (1 стаття).

III. Досягнення радянських істориків у розвитку окремих галузей історичної науки за роки Радянської влади (4 статті).

Центральним у збірнику є перший розділ (330 стор.), шість статей якого присвячені питанням боротьби за владу Рад в цілому на Україні, а решта — боротьбі за владу Рад у Харкові та в інших районах України.

Переважає більшість статей збірника досліджує мало вивчені питання боротьби за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, вводить у науковий оборот нові факти, обгрунтовує ряд нових положень.

Збірник відкривається змістовною статтею С. М. Королівського «Утворення Української Радянської держави» (стор. 9—40), яка є результатом тривалої роботи автора над історією Першого Всеукраїнсь-

кого з'їзду Рад. Науковий інтерес до цієї статті визначається тим, що в ній наведені нові фактичні дані про визначну подію в житті українського народу.

Використавши різноманітні джерела і літературу, автор переконливо показав процес боротьби за Українську Радянську державу, розкрив труднощі і особливості цієї боротьби. В статті детально висвітлено діяльність Першого Всеукраїнського з'їзду Рад та його значення для утворення Української Радянської держави, а також показано зрадницьку політику буржуазно-націоналістичної Центральної ради, яка була головною перешкодою на шляху утворення Української Радянської держави. Автор цілком правильно відзначає, що «політика Центральної ради в національному питанні, її гендлярські змови з Тимчасовим урядом, її дріб'язкові чвари з ним викликали огиду у трудящих України. Ця політика була їм класово ворожою чужою» (стор. 20).

Через всю статтю проходить думка, що утворення Української Радянської держави стало можливим завдяки величезній допомозі братнього російського народу, завдяки міцному союзу і дружбі українського та російського народів, в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції.

В статті показана боротьба В. І. Леніна за марксистське вирішення національного питання на Україні, проти великодержавного шовінізму і буржуазного націоналізму. В статті підкреслюється, що «В. І. Ленін гаряче обурювався незрозумінням національної політики партії і, беручи близько до серця кожен факт порушення державного суверенітету Української Радянської Соціалістичної Республіки, вимагав уважно, чуйно ставитись до державних прав народу, який вперше в своїй історії здобув ці права» (стор. 38).

Відзначаючи закономірність виникнення Української Радянської держави в кінці 1917 р., автор фактично не показує, що це був логічний і закономірний результат багатовікової боротьби українського народу за свою свободу і незалежність.

На стор. 38 автор цілком правильно відзначає, що Українську Радянську державу «...породили, виростили і випестували робітники і селяни України, керовані Комуністичною партією на чолі з геніальним теоретиком і вождем В. І. Леніним». На жаль, показати роль народних мас як творця своєї держави автор не вдалося. Наприклад, в статті не приведено жодного факту, який би свідчав, що трудящі України ще до Першого Всеукраїнського з'їзду Рад прагнули мати свою народну державу, тісно зв'язану нерозривними узами з російським народом.

Автор не наводить фактів про те, як ідея скликання Першого з'їзду Рад України знайшла широку підтримку народних мас, як вони відгукнулись на цю ідею. А про це треба було б сказати.

В статті показано, як В. І. Ленін і комуністи України викривали шовіністичну політику Тимчасового уряду. В той же час автор не наводить ніяких даних для підтвердження висловленого ним положення (стор. 22) про викриття контрреволюційної природи Центральної ради. На стор. 33 сказано, що «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради» з захопленням зустріли трудящі України, але знову ж таки конкретних фактів для підтвердження цього положення не наводиться.

Стаття виграла б, якби в ній була дана ґрунтовна критика буржуазно-націоналістичної писанини про Українську державу, особливо на сучасному етапі.

Стаття А. Г. Слюсарського «Боротьба селян України за землю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції» (стор. 41—86) послідовно і правильно висвітлює хід селянського руху в різних районах України в період підготовки Великої Жовтня. Автор розглядає становище селянства в даний період і на основі великого фактичного матеріалу переконливо показує ріст селянського руху, починаючи з весни 1917 р. і кінчаючи осінню 1917 р., коли він став масовим і охопив усі губернії України.

Автор детально спинається на загостренні класової боротьби на селі, досліджуючи зокрема майже зовсім не вивчене питання про боротьбу сільської бідноти України проти куркульства. Автор підкреслює, що боротьба проти куркульства подекуди «почалася зразу ж після лютневих подій, але більшого розмаху набрала з квітня місяця» (стор. 51). А. Г. Слюсарський досліджує таке мало вивчене складне питання, як діяльність місцевих селянських комітетів.

У статті недостатньо показана робота більшовиків на селі, майже не розкрито діяльність сільських більшовицьких організацій. Лише на стор. 68 автор пише про діяльність більшовиків Донбасу в цьому напрямі: «Під їх керівництвом були створені партійні організації в селах Закопів, Авдіївці, Семенівці, Полежаково,

Старо-Михайлівці, Селидівці». Згадується також робота луганських більшовиків під керівництвом К. Є. Ворошилова в селах Луганщини, Цього явно недостатньо.

На стор. 48 автор пише, що «відповідаючи ділом на заклики більшовицької партії, селяни за прикладом робітників також починали організовувати Ради селянських депутатів. В окремих селах Донбасу, навколо промислових міст Катеринослава, Харкова, Одеси Ради селянських депутатів стали виникати в кінці березня й на початку квітня. Число їх помітноросло з травня 1917 р.» На стор. 54 автор пише: «Дедалі більше створювалася Рада селянських депутатів, які об'єднувалися з Радами робітничих і солдатських депутатів». Однак ці загальні положення не розвиваються і ніякими даними не підтверджуються. Залишається невідомим, де виникли Ради селянських депутатів, скільки їх було і як вони діяли.

Стаття І. К. Рибалки «Діяльність ЦВК Рад України і Народного Секретаріату (грудень 1917 — лютий 1918 рр.)» досліджує майже зовсім не вивчене питання. Автор на конкретному цікавому матеріалі розкриває різні сторони діяльності першого Радянського уряду — Народного Секретаріату: створення збройних сил республіки і організацію їх на боротьбу з ворогами Радянської влади, знищення буржуазного державного апарату і створення нових органів влади, ліквідація старого суду і створення нового народного суду, економічна політика, продовольче питання, поліпшення матеріального становища трудящих України тощо (стор. 87 — 104). Автор цілком правильно поділяє діяльність першого Радянського уряду на два періоди: до 18 лютого 1918 р. і з 18 лютого до 18 — 19 квітня 1918 р. (стор. 90).

У статті слід було звернути увагу на зовнішню політику Радянського уряду України і його боротьбу за мир. Недостатньо висвітлена ідеологічна робота першого Радянського уряду України, діяльність його в області культури. Викликає заперечення трактування окремих питань. Так, економічна політика зведена до фінансової, а політика в області промисловості, як частина економічної політики, подається чомусь окремо. Слабо показана аграрна політика уряду (згадується лише конференція Рад селянських депутатів).

В статті М. К. Колісника «Розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради на Україні (грудень 1917 — січень 1918 рр.)» послідовно, з залученням окремих нових фактів розповідається про боротьбу трудящих України під керівництвом більшовиків проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради (стор. 105 — 131). Автор вдало розкриває складність обстановки на Україні в цей період, показує зрадницьке лице антинародної політики Центральної ради, приділяючи значну увагу питанням допомоги великого російського народу трудящим Україні. На

жаль, автор майже не показує розгортання боротьби проти Центральної ради в селах України, а також на фронтах, що прилягали до України. Дуже слабо висвітлено в статті боротьбу за владу Рад у Подільській та Волинській губерніях.

Стаття В. М. Довгопола «Початок створення Червоної Армії на Україні (січень — березень 1918 р.)» присвячена мало дослідженому питанню радянської історичної науки (стор. 133—162). В ній показано керівну роль Комуністичної партії та допомогу великого російського народу і Радянського уряду Росії у створенні збройних сил республіки, розкрито особливості й характер формування перших частин Червоної Армії на Україні.

Автор цілком правильно твердить, що вирішальна роль у формуванні нової армії належить робітничому класові України, зокрема робітникам Донбасу. Вірно підкреслюючи, що бойовим ядром, кістяком Червоної Армії була Червона Гвардія, автор, на жаль, майже не зупиняється на інших джерелах нової армії — партизанських загонах і найбільш стійких окремих частинах старої армії. Розкриваючи основні лєнінські принципи будівництва армії нового типу (стор. 140), слід було б особливо відмітити інтернаціональний характер армії.

Автор наводить нові дані про кількість червоноармійців на Україні перед німецькою агресією (40—45 тис.), які розходяться з даними попередніх дослідників (А. І. Гуковський у своїх роботах називає цифру в 20—25 тис.), але ніяких підтверджень і обґрунтувань нових даних не дає (стор. 154—155).

Стаття І. Л. Шерман «З історії продовольчої політики Радянської влади на Україні в період перемоги соціалістичної революції» (стор. 163—176) розкриває ряд важливих сторін продовольчої політики Радянської влади на Україні (створення продовольчого апарату, облік лишків товарів і продовольства, розподіл між трудовим населенням міста і села хліба та інших продуктів, продовольча допомога Україні російському народові і т. п.). На жаль, ряд важливих моментів висвітлено досить слабо. Майже не показана діяльність більшовицьких організацій у проведенні продовольчої політики на Україні. Слабо показана допомога Радянського уряду Росії в організації продовольчої справи на Україні.

Наступні сім статей присвячені питанням боротьби за владу Рад у Харкові, Катеринославі, Одесі, на Чернігівщині.

Найбільше уваги (що цілком ясно) приділяється подіям у Харкові. Це статті В. І. Астахова «Більшовики Харкова в боротьбі за мирний розвиток соціалістичної революції, березень — червень 1917 р.» (стор. 177—202), Б. М. Барак «Страйковий рух у Харкові в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної револю-

ції» (стор. 203—224), В. Г. Лисенко «Харківська Рада в березні — жовтні 1917 р.» (стор. 225—250), К. К. Шияна «Діяльність Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів, жовтень 1917—березень 1918 рр.» (стор. 251—270). На жаль, ці статті логічно мало зв'язані, має місце часте повторення одних і тих же фактів. Цінним є те, що статті (особливо стаття В. І. Астахова) всебічно і ґрунтовно досліджують діяльність місцевої більшовицької організації, показують ріст більшовицької організації Харкова, боротьбу більшовиків міста проти есерів і меншовиків.

Стаття М. Л. Литвиненка «Борьба за встановлення Радянської влади в Катеринославі» (стор. 270—290) послідовно, на основі значного фактичного матеріалу розкриває боротьбу за владу Рад у Катеринославі в період березня—грудня 1917 р. Автор відзначає труднощі боротьби за владу Рад в Катеринославі, спинається на помилках деякої частини більшовиків Катеринослава в цей період, викриває зрадницьке лице місцевої буржуазно-поміщицької контрреволюції. Стаття значно поглиблює розуміння конкретної обстановки в одному з найбільших міст на Україні в період боротьби за владу Рад.

На жаль, автор недостатньо показав діяльність місцевої Ради робітничих депутатів, особливо процес її більшовизації, а також діяльність Катеринославського комітету РСДРП(б) в різні періоди боротьби за владу Рад в місті. Зовсім нічого не говориться в статті про роботу більшовиків у військових частинах Катеринославського гарнізону і серед гайдамацьких військ.

Стаття П. І. Гарчева «Робітники Одеси в боротьбі за владу Рад в період підготовки соціалістичної революції» є цінною спробою показати провідну роль робітників у боротьбі за владу Рад в Одесі (стор. 291—316). На основі значного конкретно-історичного матеріалу автор подає розгорнену картину наростання соціалістичної революції, більшовизації робітничих мас, боротьби одеського пролетаріату за владу Рад в період двовладдя і підготовки збройного повстання (березень — жовтень 1917 р.).

В статті послідовно простежується початкова історія Одеської більшовицької організації в 1917 р. Пояснюється, чому саме місцеві більшовики не змогли створити своєї самостійної організації і разом з меншовиками входили до об'єднаної соціал-демократичної організації. Автор правильно говорить, що вирішальне значення для розмежування більшовиків від угодівців і для дальшого ідейного та організаційного зміцнення Одеської більшовицької організації мали рішення Квітневої партійної конференції. В статті показується, як протягом травня — червня 1917 р. одеські більшовики гуртували свої сили і відновлювали свою самостійну організацію.

Проте автор робить помилку, коли твердить, що «в червні 1917 р. більшовики Одеси завершили оформлення своєї організації» (стор. 300). Трохи нижче в статті говориться: «Крім більшовиків, в Одеську партійну організацію ввійшла група меншовиків-інтернаціоналістів» (стор. 301). Виходить, що протягом всього 1917 р. одеські більшовики залишалися об'єднаними з меншовиками-інтернаціоналістами. Такий висновок суперечить фактам. Відомо, що більшовики Одеси, керуючись рішеннями VI з'їзду партії, в кінці вересня 1917 р. остаточно відмежувалися від меншовиків-інтернаціоналістів. Тоді ж з газети «Голос пролетарія» був знятий підзаголовок «Орган об'єднаних соціал-демократів інтернаціоналістів» («Голос пролетарія» від 30 вересня 1917 р.).

В статті наводиться ряд інтересних фактів, що свідчать про наростання успіхів більшовиків у боротьбі за ізоляцію меншовиків та есерів від мас і завоювання Рад на свою сторону, показується, як робітничі колективи найкрупніших заводів міста, підтримуючи більшовиків, відкрито засуджували політику Тимчасового уряду і угодовство з ним дрібно-буржуазних партій, переобирали своїх депутатів і вимагали переобрання керівних органів Ради робітничих депутатів. Яскраво характеризується боротьба більшовиків за завоювання фабзавкомів і профспілок, особливо таких найсильніших професійних організацій, як металісти, залізничники та моряки, боротьба за створення і зміцнення збройних сил пролетаріату — Червоної Гвардії, висвітлюється велика роз'яснювальна робота більшовиків Одеси серед селян, солдатів та матросів.

Аналізуючи причини, що стали на перешкоді встановленню Радянської влади в Одесі в жовтневі дні, автор, поряд з іншими причинами, цілком слушно звернув увагу на хитання, які мали місце серед частини Одеського комітету більшовиків щодо ставлення до Центральної ради. Лише подолавши ці капітулянтські вагання, більшовики Одеси в січні 1918 р. очолили революційні маси робітників, солдатів та матросів і домоглися встановлення в місті Радянської влади.

Стаття В. Е. Тицині «Організація і зміцнення Рад на Чернігівщині, грудень 1917 — березень 1918 рр.» (стор. 317—330) присвячена мало дослідженому питанню про боротьбу за владу Рад на півночі Лівобережжя.

Хоча про діяльність Рад, про їх організацію збереглося мало матеріалів, автору статті, базуючись на архівних даних, до певної міри вдалося показати процес становлення місцевих Рад на Чернігівщині та їх перші заходи, пов'язані з ліквідацією старих органів буржуазної влади і створенням нового державного апарату. В статті правильно підкреслюється, що зміцнення Рад здійснювалося в умовах класової боротьби проти куркульсько-на-

ціоналістичної контрреволюції. На жаль, автору вдалося значно в більшій мірі висвітлити діяльність ревкомів, ніж місцевих Рад Чернігівської губернії.

Другий розділ рецензованого збірника представлений статтею Г. А. Сапожнікова «Бременська Рада робітничих депутатів». Стаття має науковий і пізнавальний інтерес, тим більше, що на сторінках радянських і німецьких історичних журналів проходила плідотворна дискусія про роль Рад робітничих депутатів у листопадовій революції в Німеччині в 1918 р.

Заслугує уваги спроба автора визначити основні етапи в діяльності Бременської Ради, дати періодизацію Бременської Радянської республіки. Переконаливо показано зрадинське обличчя правих соціал-демократів — шейдеманівців.

Проте нам здається, що слід було б ширше показати роль та історичне значення Бременської Радянської республіки, як конкретну ілюстрацію впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції і лєнінської ідеї про Ради на революційний рух у Німеччині. Разом з тим навряд чи правомірно розглядати події в Бремені поза зв'язком з важливішими подіями в інших місцях Німеччини періоду революції 1918 р. Автору належало б проаналізувати уроки бременських подій для наступного розвитку революційного робітничого руху в Німеччині.

Нарешті, другий розділ збірника, який ставить своєю метою показати вплив Жовтневої революції на революційний рух в Західній Європі, не слід було обмежувати однією статтею; треба було дати ширше відображення цієї важливої проблеми.

У третьому розділі збірника показані досягнення радянських істориків у розвитку окремих галузей історичної науки за роки Радянської влади. Цьому присвячені статті А. П. Ковалівського «Вивчення культури новітнього Єгипту в Радянському Союзі», Л. П. Калущької «Вивчення проблеми абсолютизму в радянській історичній літературі», К. Е. Гриневич «Досягнення радянських археологів в дослідженні міста Ольвії, Херсонеса і Пантікапей», Б. А. Шрамка «Досягнення радянських археологів у вивченні племен Скіфії».

Не аналізуючи кожен з статей окремо по змісту, слід зазначити, що статті мають безперечний інтерес, перш за все, з погляду історіографічного. Змістовна стаття А. П. Ковалівського цілком задовольняє інтерес читача до історії культури арабських країн, зокрема Єгипту, показує благотворний вплив Жовтневої соціалістичної революції на розвиток національної єгипетської культури. Разом з тим слід відзначити, що дуже важко в рамках однієї статті показати розвиток усіх галузей культури новітнього Єгипту: літератури, кіно, музики, театру і т. п. Через це окремі положення статті мають дещо загальний, схематичний характер.

В статтях Л. П. Калущької, К. Е. Гриневича, В. А. Шрамка належало б у більшій мірі відобразити наслідки досліджень висвітлюваних проблем українськими істориками. Так, наприклад, в статті К. Е. Гриневича не враховані дані вивчення античних міст Південного Причорномор'я одеськими істориками (див. «Труди історического факультета Одеського державного університета», вып. 4, 1954; вып. 5, 1956).

В цій статті важливо було б також показати основні напрями фальсифікації історії Південного Причорномор'я в реакційній зарубіжній історіографії і визначити завдання радянських археологів та істориків у викритті будь-яких фальсифікаторських тверджень.

На закінчення слід зробити кілька зауважень загального характеру про обличчя наукових записок, праць історичних фа-

культетів університетів. Мова йде про посилення комплексної тематичної спрямованості статей, поєднаних якоюсь спільною проблемою, про підвищення питомої ваги історіографічних і джерелознавських моментів; на наш погляд, подібні праці повинні включати і наукову інформацію (про наукові конференції, сесії і т. п.), що дало б змогу краще координувати науково-дослідну роботу кафедр і факультетів, усунути дублювання в тематичі, об'єднати зусилля вчених для розв'язання найважливіших актуальних проблем історичної науки.

В цілому рецензований збірник праць історичного факультету Харківського університету є цікавим і цінним виданням.

П. І. ВОРОБЕЙ, С. М. КОВБАСЮК,

М. Ю. РАКОВСЬКИЙ

НАРИСИ ІСТОРІЇ ЛЬВОВА

«Нариси історії Львова (1256—1956)», Книжково-журнальне видавництво, Львів, 1956, 240 с.

Радянська громадськість недавно широко відзначила 700-річчя заснування Львова, великого індустріального й культурного центра нашої республіки.

Важкий і славний шлях пройшов Львів у своєму історичному розвитку. Споконвіку українське місто, він протягом багатьох століть був під ярмом іноземних загарбників, які марно намагалися перетворити його в оплот махової реакції і релігійного фанатизму. Місто умілих ремісників і мужніх вільнодумців, місто героїчного пролетаріату, що не раз в минулому піднімався на боротьбу проти експлуататорів, за свою свободу, за возз'єднання з Радянською Україною, місто, що стало нині осередком першокласних промислових підприємств і численних вузів,— старовинний Львів переживає у наш радянський час свою другу молодість.

Показати основні етапи розвитку міста — від невеличкого поселення, що виникло в XIII столітті, до його сучасного стану,— таке завдання поставив перед собою Інститут суспільних наук АН УРСР, який підготував і випустив «Нариси історії Львова».

Заснований на берегах річки Полтви на території галицького князівства, при схрещенні важливих торгових шляхів, Львів почав швидко набувати рис розвинутого середньовічного міста, центра ремісничого виробництва і торгівлі. Проте під владою галицького князівства він лишається дорівняно не довго. В середині XIV століття західноукраїнські землі, сплюндровані татарами і ослаблені феодалними усобицями, опинилися в тяжкому становищі. Цим скористалась панська Польща. В 1349 році вона захопила Львів і встановила там жорстокий національний і релігійний гніт.

Львівські городяни (міщани) української національності все більше й більше обмежувалися в правах займатися ремеслом і торгівлею, набувати власність, діставати посади в органах міського управління. З часом українські городяни були витіснені з центральної частини міста на так звану Руську вулицю, поза якою їм заборонялося жити. Всіляких переслідувань зазнавали українська мова, місцеві національні звичаї, православні обряди і т. ін.

Незважаючи на всю свою жорстокість, соціальний і національний гніт не міг спинити розвиток Львова як міста. Розвивалось середньовічне ремесло, виникали ремісничі цехи, чималих успіхів досягла торгівля. Вироби умілих львівських ремісників славився не тільки на Україні, але й далеко за її межами. Так, наприклад, у Польщі на звання мечника могли претендувати лише ті майстри, які навчалися цієї справи в Кракові або Львові. Виготовлені у Львові гармати, ювелірні та інші вироби знаходили собі збут не тільки на Україні і в Польщі, але також і в Молдавії.

Українське населення Львова не мирлося з тяжким гнітом. В місті не раз спалахували заворушення, під час яких міська біднота громила багатіїв. З особливою гостротою соціальні й національні свєречності проявились в Львові під час визвольної війни українського народу, коли восени 1648 року козацьке військо на чолі з Богданом Хмельницьким підійшло до стін міста.

В боротьбі за соціальне і національне визволення українське населення Львова шукало захисту й допомоги у братньому російському народі. Незважаючи на всі перешкоди, що їх чинили власті панської Польщі, ще в XVI—XVII століттях існу-

вали широкі економічні зв'язки Львова з Росією. Львівські купці відвідували Москву, Смоленськ, Новгород та інші російські міста. З Росії до Львова вивозилися хутра, зброя, металеві і дерев'яні вироби побутового призначення, книги і т. д. Велику роль в розвитку та зміцненні зв'язків з Російською державою відіграла культурно-освітня діяльність відомої Львівської братської школи, діяльність першодрукаря Івана Федорова у Львові. Братська школа часто одержувала з Росії значну матеріальну допомогу. Показові роботи школи, висвітлені українсько-російськими політичних, економічних і культурних зв'язків рецензована книга відводить чимале місце.

У другій частині «нарисів» викладено історію Львова в епоху капіталізму. Ще в 1772 році, в результаті першого поділу Польщі, місто опинилося під владою Австрійської імперії. Тяжкий гніт панської Польщі змінився для населення Західної України не менш тяжким гнітом Габсбургів. Австрійські феодали, а пізніше капіталісти намагалися перетворити Західну Україну у свою колонію. Все ж у Львові, всупереч всіляким обмеженням і насильству, в першій половині XIX століття досить швидко розвивались промисловість і торгівля. В місті виникали промислові підприємства, зросло число робітників і ремісників. У другій половині XIX століття Львів перетворився у великий капіталістичний центр, четверте за величиною місто Австро-Угорщини. За п'ятдесят років — з 1850 по 1900 рік — його населення збільшилось з 68,3 тисячі до 149,5 тисячі чоловік. Зростала кількість не лише промислових підприємств, але й також торговельних і фінансових закладів. З 50-х років XIX століття Львів поступово переформовувався у великий залізничний пункт. Розвивалось цивільне будівництво, комунальне господарство.

Проте Львів все ж дуже відставав від індустріальних центрів Західної Європи. Навіть у 1900 році на всіх промислових підприємствах міста, в тому числі в ремісничих майстернях, працювало лише 16 тисяч чоловік (стор. 134). В економіці міста важливо, ледве чи не головна роль належала іноземній буржуазії. Відносно слабкий розвиток промисловості і помітні залишки феодальних відносин у країні, безперервний потік дешевої робочої сили, що йшла в місто з розореного села, створювали умови для жадливої експлуатації пролетаріату. Підприємці раз у раз скорочували і без того мізерну заробітну плату. Робочий день не нормувався, зовсім не було охорони праці на підприємствах. Безробіття, виснажлива праця, тяжкі житлові умови, постійне недоїдання викликали часті захворювання, високу смертність серед робітників.

Соціальний гніт погіршувався національним гнобленням. Додержуючись своєї політики розпалювання національної ворож-

нечі, австрійський уряд надав політичні переваги в Галичині поміщикам і буржуазії польської національності. Ці останні проводили насильну колонізацію українського населення. В середніх спеціальних і вищих учбових закладах Львова викладання велось не українською, а польською мовою (стор. 139).

Все ж українська культура упевнено пробивала собі шлях. В «Нарисах» відображено ті зміни, які відбувалися в галузі культури, особливо з кінця 40-х років XIX століття, після революції 1848 року. Ще в 1837 році у Львові вийшов український альманах «Русалка Дністровая». Пізніше появились перші українські журнали («Зоря Галицька», «Вечерниці», «Мета»), газети («Нива», «Русалка»), етнографічні збірники і т. ін. Виник ряд культурно-освітніх товариств: «Руська Бесіда», «Товариство імені Шевченка». У 1864 році почав свою діяльність український театр. Відкриття у Львові професіонального театру сприяло розвитку української драматургії, музики, було важливою віхою в культурному житті Західної України. Театральна сцена стала ареною гострої ідеологічної боротьби між прогресивними і реакційними суспільно-політичними течіями. Важливим явищем культурного й суспільного життя Львова в другій половині 70-х років XIX століття був вихід на суспільно-політичну і літературну арену революційно-демократичної молоді на чолі з Іваном Франком.

В міру розвитку капіталізму у Львові все виразніших форм набирає класова боротьба. На суспільну арену виходить цивільний клас — пролетаріат. Перші в історії Галичини виступи робітників відбулись у 1848 році під впливом революції в Західній Європі. В 70-х роках XIX століття у Львові виникають перші робітничі гуртки. Наступне десятиріччя ознаменувалося в Галичині все більшим проникненням ідей марксизму в свідомість робітничого класу. Велика заслуга в цьому належить Іванові Франкові, який переклав на українську мову ряд праць Маркса і Енгельса. В 90-х роках посилюється страйковий рух, до якого поступово втягувалися робітники різних професій. Нерідко робітничі виступи поєднувалися з виступами селян. Пожвавлення робітничого руху було в значній мірі результатом активної діяльності соціалістичних гуртків, які на початку 90-х років об'єдналися в соціалістичну партію, що на першому з'їзді галицьких соціал-демократів у Львові, в січні 1892 року, була названа Соціал-демократичною партією Галичини.

Величезний вплив на розвиток визвольної боротьби в Галичині справила перша російська революція 1905—1907 років, а особливо Велика Жовтнева соціалістична революція. Уже в листопаді 1917 року у Львові відбулися могутні демонстрації трудящих, що вийшла на вулиці

з революційними піснями й транспарантами, на яких було написано: «Геть війну!», «Хай живе російська революція!» (стор. 212). З початку 1918 року у Львові та в інших містах Галичини страйкова боротьба посилювалась. Під впливом революційного руху пролетаріату розгорнулася і революційна боротьба селянства. Львівська поліція доносила, що в Галичині «помітно рух, який прагне втілити в життя комуністичні ідеї більшовиків як у питанні поділу землі, так і в питанні пропаганди розподілу всіх маєтків взагалі» (стор. 215).

Розвиток революційного руху трудящих Галичини привів у липні 1920 року до утворення Галицького революційного комітету. Виданий ним 1 серпня того ж року декрет проголосив у Галичині Радянську владу. Влада Рад була встановлена в 20 повітах.

Намагаючись придушити революційний і національно-визвольний рух, що розгортався в усьому світі, і розгромити першу соціалістичну державу робітників і селян, Антанта утворила біля кордонів Радянської країни ряд ворожих буржуазних держав. Визначне місце серед них відводилось польській Польщі, яка з допомогою Антанти захопила західноукраїнські землі. Панування поміщицько-буржуазної Польщі тривало тут цілі два десятиріччя.

Незважаючи на кривавий терор, на зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів, які служили інтересам буржуазії і поміщиків, робітничий клас Галичини під керівництвом комуністів розгорнув героїчну боротьбу проти соціального й національного гніту, за возз'єднання Галичини з Радянською Україною. Великого розмаху набула визвольна боротьба під час кризи 1921—1923 років. У березні 1923 року по всій Західній Україні прокотилась могутня хвиля протесту проти рішення Антанти «остаточно» приєднати Галичину до буржуазно-поміщицької Польщі.

Особливо напруженою була революційно-визвольна боротьба трудящих Львова в період 1929—1939 років. Про це розповідається на багатьох сторінках рецензованої книги. 1 серпня 1929 року у Львові та всій Західній Україні проходили масові демонстрації на знак солідарності з Радянським Союзом і Радянською Україною. До боротьби робітників і селян за повалення капіталістичного гніту і возз'єднання з УРСР все тісніше приєднувала передова частина західноукраїнської інтелігенції. Цю боротьбу очолила Комуністична партія Західної України, IV з'їзд КПЗУ, що відбувся в кінці 1934 року, накреслив конкретну програму діяльності комуністичних організацій у справі створення єдиного фронту проти фашизму.

Великі події розгорнулись у Львові в березні—квітні 1936 року в зв'язку з протестом проти розстрілу краківських робітників фашистським урядом. 16 і 17 квітня тривали демонстрації трудящих, Поліція

відкрила по демонстрантах вогонь. Кілька десятків робітників було вбито і кількасот поранено. Почалися масові арешти. Проти єдиного фронту трудящих Галичини виступили об'єднані сили реакції, серед них українські буржуазні націоналісти, які видавали себе за «друзів» українського народу. Але ніщо не могло звернути трудящих з правильного шляху. В демонстрації 1 травня 1936 року у Львові взяло участь близько 60 тисяч чоловік. Вона проходила під прапором єдиного фронту боротьби проти фашизму, під прапором пролетарського інтернаціоналізму. В 1929—1939 роках чітко визначилась роль Львова як центра революційного руху трудящих Галичини за повалення капіталізму і возз'єднання з УРСР.

Значна частина «Нарисів» присвячена радянському Львову. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у вересні 1939 року було здійсненням вікових сподівань і прагнень українського народу, стало поворотним пунктом в історії Львова. Вступ частин Радянської Армії «армії-визволительки на територію Західної України перетворився в справжнє торжество для трудящих мас усіх національностей. Скрізь радянських воїнів зустрічали як своїх визволителів. У містах і селах відбувались демонстрації та мітинги, на яких населення вітало возз'єднання.

Визволившись від багатовікового соціального й національного гніту, трудящі Львова стали на шлях будівництва вільного й щасливого життя. Міська організація Комуністичної партії очолила їх революційний ентузіазм і повела на боротьбу за соціалістичне перетворення господарства й культури. Проте мирна творча праця радянських громадян була в червні 1941 року перервана віроломним нападом фашистської Німеччини на нашу Батьківщину. За час окупації Львова фашисти вбили і закатували багато тисяч радянських людей, завдали місту величезної матеріальної шкоди. Разом з фашистами діяли найлютіші вороги народу — українські буржуазні націоналісти, які прагнули відновити владу поміщиків і буржуазії і допомагали гітлерівським загарбникам в їх кривавих злочинах.

Трудящі Львова і Львівської області під керівництвом комуністів самовіддано боролися проти окупантів у тилу і на фронті. 27 липня 1944 року Радянська Армія визволила Львів від фашистських банд.

З перших же днів після визволення Львова почалися відбудовні роботи. Поряд з відбудовою промисловості й міського господарства здійснювалась реконструкція старих і будівництво нових підприємств. Комуністична партія і Радянський уряд накреслили шляхи перетворення Львова в один з найбільших індустріальних центрів України. П'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства на 1946—

1950 роки передбачав створення в місті таких провідних галузей промисловості, як машинобудування і приладобудування, виробництво електричного обладнання і будівельних матеріалів. Одночасно намічалась програма дальшого розвитку підприємств легкої і харчової промисловості та створення енергетичної бази. Завдяки героїчним зусиллям трудящих індустріалізація Львова йшла особливо швидкими темпами. В результаті — уже в 1950 році промислова продукція міста збільшилася у 3,5 раза проти довоєнного рівня.

Промисловість Львова зростала, головним чином, завдяки тому, що вводились в експлуатацію нові фабрики і заводи. На основі впровадження нової техніки, механізації і автоматизації виробництва неухильно збільшувалась продуктивність праці. Протягом п'ятої п'ятирічки продуктивність праці на підприємствах міста підвищилась у середньому на 70 процентів, а в провідних галузях промисловості — на 90 процентів. Величезний вплив на зростання продуктивності праці має поширення руху лаваторів, використання досвіду передових виробничників і соціалістичне змагання.

Індустріальне перетворення Львова за такий короткий період стало можливим тільки завдяки величезній допомозі Радянського Союзу і особливо великого російського народу. Так, лише за четверту п'ятирічку промислові міста РРФСР та УРСР надіслали у Львів 8215 одиниць різного удосконаленого устаткування (стор. 328). Нині заводи міста випускають автобуси, автотранспортувачі, автокрани, автопричепи, баштові крани, устаткування для підприємств харчової промисловості, сільсько-господарські машини, точні прилади, електроприлади, радіоапаратуру, будівельні матеріали і т. д. Значно розвинулась хімічна промисловість.

Поряд з виробництвом засобів виробництва, що займає провідне місце в економіці Львова, успішно розвивається виробництво предметів споживання: продуктів харчування, одягу, взуття, меблів і т. д.

Львів став одним з великих центрів поліграфічної промисловості. Багатогалузевий характер львівської промисловості, що ґрунтується на широкому використанні місцевих ресурсів, — здійснення одного з найважливіших принципів розміщення продуктивних сил при соціалізмі — комплексності.

Докорінно змінилось матеріальне становище трудящих Львова. Завдяки безустанному піклуванню партії і уряду життя трудящих стає кращим з кожним днем. Так, наприклад, населення міста з 333 тисяч чоловік у 1949 році збільшилося до 380 тисяч чоловік у 1955 році, тобто на 47 500 чоловік, споживання зросло за цей час у таких пропорціях: м'ясоковбасних виробів — у 2,7 раза, рослинного масла — в 4,6, цукру — в 5,8, маргарину — в 5,9, шовкових тканин — у 5, швейних виробів —

у 2,6, трикотажних — у 2, шкіряного взуття — в 1,9 раза (стор. 368).

Розгорнулось житлове будівництво. За 10 років — з 1946 по 1955 рік — збудовано і здано в експлуатацію 68 тисяч квадратних метрів жилої площі. Багато зроблено в справі впорядкування міста. Газифіковано 65 тисяч квартир, розширено мережу міського транспорту, а також водопроводу і каналізації. Збільшено площу зелених насаджень. Ґрунтовно змінилось медичне обслуговування трудящих. У Львові є тепер 107 лікувально-профілактичних і 4 науково-дослідних медичних закладів. Лікувальні заклади обладнані найновішим устаткуванням. Організовано широку мережу дитячих консультацій, ясел, дитячих садків і будинків.

Величезні зміни відбулися в галузі культури. Повністю ліквідовано тяжку спадщину капіталістичного минулого — неписьменність серед дорослого населення. Здійснення загального обов'язкового семирічного навчання і перехід до загальної середньої освіти рідною мовою, а також створення кадрів інтелігенції з місцевого населення є справжньою культурною революцією в західних областях УРСР. В 1956 році у Львові було 67 неповних середніх і середніх шкіл, в яких училося 46 303 дитини і 20 вечірніх шкіл робітничої молоді з 6539 учнями. В 30 технікумах і спеціальних середніх школах у тому ж році навчалось близько 14 тисяч чоловік (стор. 391).

Розвинулась далі вища освіта. В 1938/39 році у Львові було всього лише чотири вищі учбові заклади, 9280 студентів. Тепер тут 12 вищих учбових закладів. Двері їх широко відкриті перед трудящою молоддю. У вузах Львова, разом з заочниками, вчиться 30 215 студентів. В тісній творчій співдружності з робітниками та інженерами підприємств учені Львова добились великих успіхів у різних галузях науки і техніки.

Справжнього розквіту досягли у Львові мистецтво і література, які являють собою важливий засіб комуністичного виховання трудящих. В місті є театр опери й балету, український драматичний театр, театр юнго глядача, російський драматичний театр, театр ляльок, консерваторія. Своєю невтомною творчою працею письменники, художники, композитори Львова збагачують нашу літературу й мистецтво новими талановитими творами.

Останніми роками у Львові створено широку мережу культурно-освітніх закладів — палаців і будинків культури, клубів, червоних кутків. Працюють 23 кінотеатри 1836 гуртків художньої самодіяльності, в яких бере участь 32 862 чоловік. В 1950 році було відкрито театр народної творчості.

Факти, наведені в книзі, якнайбільш переконливо спростовують наклепницькі вигадки українських буржуазних націоналістів за рубежем, які галасують про «ексено-

мічний занепад» Львова за роки Радянської влади, про його «насильну русифікацію», про кінець «вільної української літератури у Львові» і т. д.

Авторський колектив рецензованої книги багато зробив для того, щоб ознайомити читачів із славною історією свого міста, старовинного культурного українського центра. Поряд з безсумнівними якостями «Нариси» мають, на наш погляд, деякі хибні. Насамперед слід вказати на порушення принципу хронологічної послідовності у викладі, хоча цього можна було легко уникнути. Так, наприклад, параграф про економічне становище Львова у XVIII столітті передує параграфам, присвяченим класовій боротьбі в XIV—XVII століттях і визвольній боротьбі українського народу 1648—1654 років. Штучно роз'єднано в книзі параграфи «Розвиток суспільно-політичної думки в першій половині XIX століття» і «Література і розвиток суспільної думки в кінці XIX і на початку XX століття».

Недосить чітко викладено питання про заснування Львова. На стор. 20 твердиться, що датою виникнення Львова слід вважати 1256 рік. Тимчасом треба було ясно підкреслити, що на цей рік припадає лише перша літописна згадка про Львів; заснування ж міста припадає на більш ранній час. Крім того, виникнення Львова розглядається поза зв'язком з виникненням інших міст у західноукраїнських землях.

Навряд чи можна погодитися з твердженням, нібито цехові правила, які зобов'язували підмайстрів відвідувати з метою підвищення кваліфікації інші міста й країни, «приводили до дезорганізації виробничого процесу, а інколи до недостачі і дорожчій робочої сили» (стор. 37). Спрощено розглянуто питання про конфіскацію цеховими майстрами виробів позацехових майстрів — «партачів» (стор. 40). Автори випускають з уваги ту обставину, що партачі звичайно були під покровительством впливових осіб з міського патриціату.

Зовсім необгрунтованим є твердження, нібито з кінця XV до середини XVIII століття Львів тричі переживав економічний занепад (стор. 45 — 46). На наш погляд, з кінця XV і, в усякому разі, до середини XVII століття Львів переживав період економічного зростання, результатом чого було те, що він перетворився у великий ремісничий і торговельний центр Західної України і в одно з великих міст Європи. Автори забувають, що саме в цей час Львів набув у Польщі гучної слави «інколи ремісників». Переходячи до другої половини XVII століття, автори не без жалю зауважують, що навіть стосовно до цього часу «не можна говорити про справжній розвиток цехового ремесла, оскільки відбувався процес розкладу цехів (стор. 47). Тимчасом слід мати на увазі, що розклад цехів аж ніяк не є показником занепаду продуктивних сил. Навпаки, це — свідчення економічного зростання переходу від се-

редньовічного ремесла до простої капіталістичної кооперації, до мануфактури. Помилкою буде також вважати, що на перших капіталістичних підприємствах заробітна плата робітника була вищою від заробітку цехових підмайстрів (стор. 52). Не менш помилковим буде припущення, нібито позацехові ремісники — партачі — перебували в кращому економічному становищі, ніж цехові майстри (стор. 58).

У параграфі про боротьбу проти класового гноблення в XIV—XVII століттях авторам слід було б підкреслити, що в умовах Західної України цього періоду класова боротьба найтісніше перепліталася з національно-визвольною.

Ознайомлюючись з другою частиною книги — «Львів в епоху капіталізму», читач не дістає відомостей про те, як і за яких обставин Львів перейшов з-під влади панської Польщі під владу Австрійської імперії. Описуючи економічний розвиток Львова в XIX і в перших десятиріччях XX століття, автори не дали загальноючих відомостей про роль іноземного капіталу. Не завжди можна знайти в книзі ясну й чітку характеристику літературних і наукових творів, що мають безпосереднє відношення до історії міста. Так, зокрема, автори зробили при оцінці відомого збірника «Русалка Дністрова» (стор. 119). Побіжно і невиразно розглянуто такі важливі питання, як роль Антанти у створенні буржуазно-поміщицької Польщі і насильному приєднанні до неї Західної України, залежність уряду Півсудського від західних імперіалістичних держав.

Деякі огріхи й прогалини є в тій частині книги, яка стосується історії Львова в радянську епоху. Так, наприклад, на стор. 336 автори заявляють, що Львів з міста споживання перетворився в значний виробничий центр. Це дуже туманне формулювання може ввести в оману читача, породити в нього думку, нібито в нашій для Львів споживає продукції, в тому числі і сировини, менше, ніж за капіталізму. На ділі справа стоїть зовсім інакше. Перетворення Львова в радянський час у великий промисловий центр нерозривно зв'язане з усе зростаючим споживанням засобів виробництва і засобів споживання. Нижче читаємо, що «на відміну від часів капіталізму Львів не тільки завозить сировину, але й вивозить промислово-технічне устаткування, товари народного споживання власного виробництва» (стор. 338). Це твердження також помилкове і суперечить змістові книги. Можна і треба говорити про зміну виробничого обличчя Львова в радянський час, про те, що його роль як індустріального центра різко піднялася і т. д. Але аж ніяк не можна уявляти собі справи так, нібито за капіталізму місто виступало лише в ролі споживача. У цій же частині «Нарисів» читач, на жаль, не знайде вказівок на перспективи розвитку Львова найближчим часом.

У книзі можна знайти нечіткі вислови, повторення і друкарські помилки.

Незважаючи на зазначені хиби, «Нариси історії Львова»—дуже цінне наукове дослідження, що спирається на багато нових

і цікавих документальних даних. Рецензована книга, безсумнівно піднесе інтерес читачів до славної історії наших міст.

В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ

КРАЄЗНАВЧИЙ ЗБІРНИК ПРО УМАНЬ

«Умань. Історико-географічний та економічний нарис»,
Черкаське обласне видавництво, 1957, 150 с.

В збірнику, підготовленому Уманським краєзнавчим музеєм та кабінетом політичної освіти Уманського міського партії, вміщено дев'ять нарисів про природу, географію, історію, економіку й культуру м. Умані та Уманщини з найдавніших часів до наших днів. У нарисах також висвітлено революційний рух і боротьбу трудящих Уманщини за встановлення Радянської влади та показано їх досягнення в соціалістичному будівництві.

Авторами нарисів є наукові працівники місцевого краєзнавчого музею, сільськогосподарського інституту, вчителі шкіл м. Умані та працівники місцевих культурно-освітніх установ. В передмові упорядники збірника справедливо зазначають, що в зв'язку з підготовкою і проведенням все-народного свята—40-річчя КП України—підвищився інтерес широких кіл трудящих до історії рідного краю, до історії героїчної боротьби за встановлення Радянської влади та переможного соціалістичного будівництва.

Бажаючи задовольнити цей інтерес трудящих, колектив авторів виявив творчу ініціативу, внаслідок якої і вийшов у світ краєзнавчий збірник, що цілком відповідає своєму призначенню.

Збірник починається природно-географічною характеристикою Уманщини. Доцент Уманського сільськогосподарського інституту М. М. Шкварчук в стислому нарисі яскраво показав чарівну природу і багаті ресурси Уманщини—південної частини лісостепової зони Правобережжя. З нарисом ми довідуємось, що саме завдяки врахуванню особливостей природно-географічних умов в Умані було створено в кінці XVIII ст. широковідомий дендрологічний паркозаповідник Софіївку (стор. 7—18). Прочитавши цей нарис, працівники сільського господарства одержать важливі відомості про природу, клімат, ґрунти, геологічну будову та географічне положення Уманщини.

Історію краю викладено в нарисах наукових працівників Уманського краєзнавчого музею В. А. Стефановича і Г. Ю. Храбана та директора середньої школи № 2 С. П. Палія. Спираючись на історичні першоджерела, матеріали та дослідження краєзнавчого музею, В. А. Стефанович висвітлив основні питання історичного розвитку Уманщини з найдавніших часів.

Про Уманщину в період феодалізму розповідається в нарисі Г. Ю. Храбана. Уманщина здавна була заселена слов'ян-

ськими племенами, але протягом кількох століть вона зазнавала спустошливих нападів східних кочівників, а з XIII ст.—татарських орд, які затримували економічний і культурний розвиток краю. З другої половини XVI ст. до кінця XVIII ст. Уманщина, як і все Правобережжя, перебувала в складі Польщі. Литовські князі та польські магнати Калиновські, Потоцькі й ін., привласнили землі й багатства краю, жорстоко гнобили селянство. Польські загарбники перетворили українські землі в джерело своєї наживи, а оборону краю від татарських орд цілком переклали на селян та козаків. Козаки Уманщини, як і все українське козацтво, протягом кількох століть вели героїчну боротьбу проти іноземних загарбників. Г. Храбан показує активну участь козаків уманського полку й селян у визвольній війні українського народу проти шляхетської Польщі та антифеодальну і визвольну боротьбу наступного періоду. Уманські козаки висунули з свого середовища безстрашного народного героя Івана Гонту, який загинув у боротьбі проти польських загарбників (стор. 39—50).

Уманщина по р. Синюсі межувала з Запорозжям, тому селяни й козаки підтримували з ним постійні зв'язки. Запорозькі козаки привозили до Умані для продажу сіль, рибу, хутра, приганяли череди волів та отари овець. В Умані запорозькі закупляли зброю, сукно, борошно, пішно та інші продукти. З XVII ст. Умань стає важливим економічним і політичним центром південного Правобережжя.

В 1793 р., за другим поділом Польщі, Правобережжя перейшло до Росії. В 1796 р. Уманський повіт було включено до складу утвореної Київської губернії.

Історію Уманщини в другій половині XIX і на початку XX ст. висвітлено в нарисі С. Палія та М. Комарницького. Автори головну увагу приділили малодослідженій історії революційного руху на Уманщині; вони наводять важливі факти, які характеризують розвиток революційної боротьби трудящих Уманського краю з початку XX ст. і в роки першої світової війни під керівництвом більшовицьких організацій. В нарисі розповідається про боротьбу за встановлення Радянської влади, зображено досягнення соціалістичного будівництва на Уманщині в роки Радянської влади.

Тут яскраво показано, як купецьке місто Умань за роки Радянської влади було

перетворено на важливий економічний і культурний центр Черкаської області.

В кінці збірника є довідка про історичні пам'ятки Умані. Трудящі Умані глибоко шанують пам'ять прославленого героя громадянської війни Г. І. Котовського, який жив і працював в Умані протягом 1922—1925 рр. і якому в 1926 р. тут споруджено пам'ятник. Бронзовим бюстом увічнено також пам'ять славного земляка уманців—двічі Героя Радянського Союзу генерала армії І. Д. Черняховського.

Всі, хто зацікавиться історією старовинної Умані та її прекрасним парком-заповідником, знайдуть в нарисах яскраві й різноманітні краєзнавчі матеріали Умань відвідують численні екскурсанти з усього Радянського Союзу та іноземні туристи. В

нарисах вони знайдуть потрібні відомості про пам'ятники та визначні місця Умані.

В збірнику є окремі неістотні помилки та хиби твердження, деякі ілюстрації виконані на низькому технічному рівні (стор. 11, 24, 101). Колектив згаданих авторів на практиці довів, яке велике й корисне завдання можуть виконати місцеві дослідники, якщо вони з усією відповідальністю поставляться до вивчення рідного краю, міста чи села, свого заводу чи колгоспу.

Треба сподіватися, що цінна ініціатива наукових працівників Уманського краєзнавчого музею буде підтримана і колективами великих краєзнавчих та історичних музеїв, які не завжди чи мають довідник про фонди свого музею.

Ф. А. РЕДЬКО

ЦІННЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ

І. О. Гуржій, Зародження робітничого класу України (кінець XVIII—перша половина XIX ст.), Держполітвидав УРСР, К., 1958, 180 с.

Доктор історичних наук професор І. О. Гуржій багато років успішно працює над висвітленням питань соціально-економічної і суспільно-політичної історії України кінця XVIII—першої половини XIX ст.

За останні роки він дослідив проблему розкладу феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України, селянський рух на Україні з 80-х років XVIII ст. до 1861 р. Результати розробки першої проблеми вже опубліковані у великій монографії, другої—становлять окрему працю. Зараз предметом дослідження І. О. Гуржія є питання розвитку товарного виробництва та торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р.

Серед праць професора І. О. Гуржія з соціально-економічної історії України кінця XVIII—середини XIX ст. заслуговує на велику увагу монографія «Зародження робітничого класу України», присвячена важливій і мало вивченій проблемі—початковому етапу формування робітничого класу України. До виходу в світ дослідження І. О. Гуржія українська радянська історіографія не мала жодної великої праці з цього питання.

Рецензована книга має не тільки наукове чи пізнавальне значення, а й набуває значної політичної гостроти на сучасному етапі, коли наймані лакузи імперіалістів Заходу, виконуючи завдання своїх хазяїв, витягають з націоналістичного смітника запліснявілі теорії про те, що нібито на Україні не існувало ні своєї національної буржуазії, ні свого національного робітничого класу. Брехливою й антинауковою «теорією» безбуржуазності українського суспільства сучасні еквілібристи в науці, як

і їх попередники, що вже пішли в небуття історії, намагаються довести відсутність на Україні умов для соціалістичної революції.

І. О. Гуржій, викриваючи брехливість подібних тверджень з марксистських методологічних позицій, на конкретному історичному матеріалі показує передумови зародження робітничого класу на Україні.

Для написання монографії автор використав величезну кількість різноманітних архівних і друкованих джерел. Теоретичні узагальнення, авторські висновки з досліджуваних питань ґрунтуються на матеріалах, знайдених не тільки в центральних архівах країни, а й в усіх обласних архівах України, в яких зберігаються документи періоду, що вивчається.

Аналіз праці свідчить про кропітку роботу, яку довелося провести автору, щоб майже по крихті зібрати матеріал для відтворення справжньої історичної дійсності, в умовах якої відбувалося зародження робітничого класу на Україні.

Перше ніж використовувати архівні дані, автор старанно звіряв, співставляв різноманітні документи, багато з яких вперше введено в науковий оборот.

І. О. Гуржій поставив перед собою складне завдання: простежити розвиток промисловості на Україні в кінці XVIII—в першій половині XIX ст., вивчити джерела формування промислового пролетаріату, його чисельність і склад, висвітлити політичне та економічне становище робітників, дослідити головні форми їх соціальної боротьби в період посиленого розкладу феодално-кріпосницької системи й розвитку капіталістичних відносин. При висвітленні

проблеми автор виходив з правильного положення про те, що процес формування робітничого класу України є невід'ємною частиною загальноросійського процесу, відзначаючи в той же час і його місцеві особливості.

Все дослідження складається з вступу і п'яти розділів.

Перший розділ присвячений вивченню розвитку промисловості на Україні в кінці XVIII—в першій половині XIX ст. Необхідність цього розділу викликана тим, що без висвітлення розвитку промисловості, як справедливо зауважує автор, неможливо в'ясувати наявність багатьох груп робітників того часу, розподіл їх по окремих галузях промисловості, а також показати умови праці й життя окремих категорій і груп робітників.

У розділі дається загальна характеристика розвитку промисловості України і детальний огляд окремих її галузей. Автор показує кількісний ріст промислових підприємств, їх виробничу потужність, виникнення нових галузей промисловості, введення машин, появу фабрик, початок машинобудування на Україні. Розділ насичений фактичним матеріалом, численними цифровими даними, які характеризують кількісний ріст підприємств, їх розподіл по галузях і губерніях, вартість промислової продукції тощо.

Цікавими є наведені в книзі дані про витіснення капіталістичними мануфактурами відсталих підприємств, що базувалися на примусовій праці кріпосних. Кількість купецьких підприємств зросла з 46,2% в 1828 р. до 94,2% в 1861 р.

Аналізуючи процес зародження важкої промисловості на Україні, автор переконливо показав, що вона виросла на ґрунті дрібних промислів. Численний фактичний матеріал, наведений в книзі, переконливо розкриває повну безпідставність висунутої українською буржуазно-націоналістичною історіографією тези про те, що промисловість України нібито не мала ґрунту в місцевих економічних умовах і була штучно насаджена російським царизмом, російськими та іншими капіталістами.

Підкреслюючи, що найбільш розвиненою в промисловому відношенні частиною України було Лівобережжя, автор правильно розглядає цей факт як результат благотворного впливу економіки Росії.

Слід відмітити велику роботу, проведenu автором для визначення кількісного росту промислових підприємств на Україні, вартості їх продукції. З таблиці, наведеної на стор. 13, ми бачимо, що кількість промислових підприємств по 8 губерніях України зросла з 649 в 1825 р. до 2147 в 1860 р. Однак при визначенні кількості промислових підприємств автор не врахував висновків «Нарисів народного господарства Української РСР», де наведені інші дані. Для 1825 р. в них названа цифра 647, а для 1860 р.—2709. Автору, на наш

погляд, потрібно було пояснити причину цього розходження.

Крім того, згадана таблиця не дає уявлення про ріст великої промисловості, оскільки до цієї таблиці ввійшла, поряд з підприємствами мануфактурного типу, велика кількість дрібних закладів, що визнає і сам автор. Проте наявні опубліковані та архівні матеріали дозволяють в деякій мірі встановити кількісний ріст мануфактури на Україні. Так, на Лівобережній і Слобідській Україні в кінці XVIII ст. існувало близько 20 мануфактур, не враховуючи скляних підприємств (гут). Є можливість визначити кількість мануфактур і в наступні десятиріччя. Так, в 1828 р. в Херсонській губернії з 91 промислового підприємства 6 можна вважати мануфактурними, в Полтавській губернії з 31 підприємства 10 були мануфактурними, в Київській губернії з 103 підприємств до мануфактур можна віднести 19 і т. д. У названих трьох губерніях підприємства мануфактурного типу становили, таким чином, близько 15% усіх промислових установ.

Автор вважає, що в 1866 р. 15% загальної кількості підприємств були підприємствами фабрично-заводського типу. Якщо під підприємствами фабрично-заводського типу розуміти велику машинну індустрію, то названу автором цифру слід визнати дещо завищеною.

Хотілося би, щоб автор більш детально зупинився на питанні про соціально-економічну природу українських мануфактур.

Центральну частину книги складають II і III розділи, присвячені джерелам формування промислових робітників, їх кількості й складу. В першому з них ґрунтовно і докладно розглядається процес розшарування селянства, поповнення складу робітників за рахунок міського населення.

Наведені на сторінках книги факти свідчать про те, що на Україні ще в 60-х роках XVIII ст. вже існували групи селян, які змушені були вдатись до заробітків. На прикладі Воронківської сотні автор показує, що серед козаків-підпомічників 20% становили бездомні і 14% — недостатньо забезпечені землею. Вони змушені були найматися на сільськогосподарські роботи або йти працювати на промислові підприємства та пристані і т. ін.

І. О. Гуржій переконливо показує поглиблення процесу соціального розшарування селянства в першій половині XIX ст. В кінці 30-х років у Чернігівській губернії, наприклад, нараховувалося близько 15 тис. бездомних селян, змушених постійно вдатись до пролажу своєї робочої сили. Найбільш гостро процес соціального розшарування відбувався серед лівобережних козаків. Лише невелика їх частина могла самостійно займатись землеробством. Наведені цифрові дані говорять про значне розшарування в козацьких селах Полтавщини. Автор простежує посилення

цього процесу і серед державних селян. На початку 50-х років XIX ст. 86 тис. державних селян з 225 тис., що знаходились у Київській губернії, були обезземелені й змушені займатись поденними сільсько-господарськими роботами.

До значного резерву поденних і термінових робітників автор відносить відставних солдатів та їх сім'ї. В деяких губерніях на сезонних і строкових роботах було зайнято близько третини і більше загальної кількості відставних солдатів та їх дружин.

Аналізуючи дані про відхід селян на заробітки, автор приходить до висновку, що в умовах експлуатації на промислових підприємствах, кріпосної праці й швидкого розорення селянських господарств створювався надлишок робочих рук, який промисловість неспроможна була поглинути. Особливо велику кількість відходників давало Лівобережжя, яке було головним районом зосередження державних селян, що перебували на оброці. З Полтавщини, наприклад, в 40-х роках щорічно відходило на заробітки в південні губернії України до 40 тис. селян. В кінці 50-х років кількість паспортів, виданих відходникам, досягла 200 тис.

Як відмічає автор, уже в дореформений період в Новоросійській губернії створювалася своєрідна сітка ринків робочої сили, на яких збирались селяни-відходники з центральних чорноземних губерній Росії та з України.

Найбільш важливим джерелом формування промислового пролетаріату України були державні селяни, позбавлені знарядд і засобів виробництва. Що стосується кріпосних селян, то вони, хоч і змушені були вдаватись до різноманітних заробітків, однак продавати свою робочу силу могли лише з дозволу поміщика.

Кадри вільнонайманих робітників поповнювались також за рахунок міського населення, яке з 1811 р. по 1858 р. збільшилось, за підрахунком автора, майже в три рази. І. О. Гуржій підкреслює, що в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи і визрівання капіталістичного укладу кількість міського населення, яке займалось землеробством, у багатьох містах скорочується до мінімуму. З числа міщан, а також козаків і підсусідків, що жили в місті, створюються групи пролетаризованого населення. Для багатьох підсусідків, наприклад, заробітна плата була єдиним засобом існування. Важливим джерелом поповнення кадрів постійних робітників були підмайстри, які поступово зливаються з найманими робітниками. В 1858 р. на Україні налічувалось 24 869 робітників і 15 935 учнів, зайнятих в ремісничих майстернях. 65% цієї кількості припадало на Київську, Полтавську, Херсонську й Харківську губернії. Автор показує, що вже на початку XIX ст. в містах України створились досить значні групи людей, що жили тільки з заробітку.

У книзі відмічається вплив міського населення з міст із слабким розвитком промисловості і будівельних робіт у міста з більш високим рівнем промислового розвитку. В 1861 р. паспорти одержали, за неповними даними, майже 21 тис. міщан та 6 тис. державних селян і козаків.

На жаль, процес соціального розшарування ремісників найбільш повно висвітлений автором для другої половини XVIII ст. і менш докладно — для першої половини XIX ст.

Одним з джерел формування промислових робітників були кріпосні селяни. Утворення цієї категорії робітників відбувалося за рахунок позаекономічного примусу, причому, як правильно зауважує автор, поміщики залучали до роботи на вотчинних підприємствах найбільш розорену частину селян. Відрив від землі характерний також і для приписних селян. Процес відриву цієї категорії селян від землі й перетворення їх на постійних робітників переконливо ілюструється на прикладі приписних Києво-Межигірської фаянсової мануфактури.

Характеризуючи формування промислового пролетаріату, І. О. Гуржій відмічає своєрідність цього процесу на Україні, яка полягала в тому, що створення робітничого класу України відбувалось не тільки за рахунок місцевого українського населення, а й за рахунок прийдшлих, особливо російських, селян і ремісників. Необхідно відмітити, що ця особливість помітно позначається, починаючи ще з другої половини XVIII ст.

В складі робітників періоду феодально-кріпосницької системи автор виділяє дві головні групи: вільнонаймані й кріпосні. До першої групи віднесені робітники особисто вільні, позбавлені засобів виробництва, люди вільного стану, державні та оброчні селяни, зайняті в промисловості. Другу групу складають кріпосні селяни, посесійні й приписні робітники.

Докладний аналіз джерел формування промислового пролетаріату України, зроблений автором, показує всю брехливість і тенденційність тверджень буржуазно-націоналістичних істориків про те, що робітничий клас України нібито не був українським за своїм складом. На сторінках книги дуже переконливо показано, що формування робітничого класу України відбувалось за рахунок українського населення: збіднілого селянства і міських низів. І. О. Гуржій справедливо підкреслює, що російські та інші зайшли робітники становили лише незначну частину промислових робітників України.

В книзі викривається також намагання буржуазних націоналістів применшити роль і значення російських робітників в економічному і політичному житті українського народу. В дійсності, як правильно підкреслює автор, російські робітники, зайняті в промисловості України, по-братньому допомагали українським робітникам.

передаючи їм свій багатий виробничий і технічний досвід, а пізніше—революційний запал у боротьбі проти експлуататорів, за соціальне і національне визволення.

Переходячи до вивчення чисельності промислових робітників, автор показує їх значний ріст протягом першої половини XIX ст. Він підрахував, що з 1825 р. по 1861 р. кількість робітників на Україні зросла в 5,7 раза. На жаль, через бідність даних в книзі не встановлюється чисельність робітників на початку періоду, який вивчається. Напередодні реформи 1861 р., згідно з підрахунками І. О. Гуржія, на Україні налічувалося понад 200 тис. робітників, включаючи в це число робітників річкового транспорту та інші групи.

Великий інтерес становлять наведені в книзі дані про співвідношення вільнонайманої та кріпосної праці в промисловості України.

Автор відмічає неухильний ріст питомої ваги вільнонайманої праці в промисловості України. При цьому він уточнює дані Ф. О. Ястребова, згідно з якими в 1861 р. 73,7% всіх робітників були вільнонайманими. В дійсності, як показують підрахунки І. О. Гуржія, напередодні скасування кріпосного права наймані робітники становили 54% всіх робітників.

Автор розглядає також розподіл робітників по окремих галузях. Він показує, що на підприємствах з більш високою технікою і технологією виробництва в більшій мірі використовувались вільнонаймані робітники.

В книзі простежуються постійні зміни в розподілі робітників по галузях промисловості протягом першої половини XIX ст. В 1828 р. більшість робітників (85%) була зайнята в суконному, металургійному, металообробному, селітроварному і паперовому виробництвах. Напередодні реформи 1861 р. кількість робітників скорочується в таких галузях, як полотняна, металургійна, селітроварна і поташна. В той же час зростає їх число у цукровій, тютюновій, вовноній, салотопній, механічній галузях промисловості. На жаль, автор не дає конкретного аналізу причин скорочення кількості робітників в одних галузях і ро.ту їх в інших, обмежуючись загальним зауваженням, що цей процес був обумовлений розкладом феодально-кріпосницької системи і визріванням буржуазних відносин.

В книзі наведений переконливий матеріал про концентрацію робітників на промислових підприємствах протягом періоду, що вивчається. Якщо в 1825 р. на одне промислове підприємство України припадало в середньому 23 робітники, то в 1860 р.— вже 90 робітників. Напередодні реформи 1861 р., робить висновок автор, основна частина промислових робітників України вже була зосереджена на порівняно великих підприємствах мануфактурного і фабрично-заводського типу. Концентрація робітників на вотчинних підприєм-

ствах часто була пов'язана з низькою продуктивністю праці і технічною відсталістю виробництва.

Книга містить яскраві факти про те, що вже на світанку капіталізму значного поширення набула в промисловості експлуатація жіночої і дитячої праці. В 1825 р. на суконних фабриках Київщини жіноча праця становила 20—30 і більше процентів усіх робітників. Експлуатація жіночої й дитячої праці в промисловості, як справедливо відмічає автор, свідчить про послаблення і навіть повне припинення зв'язків багатьох селянських сімей з землеробством.

Два останні розділи книги присвячені становищу робітників України та їх боротьбі проти соціального гніту.

Автор змалював переконливу картину надзвичайно тяжкого й злиденного становища робітників у феодальний період, повну відсутність будь-якого законодавства, яке б гарантувало їх права. В книзі наочно показана необмежена сваволя підприємців.

В кріпосницьку епоху всі групи робітників знаходилися в безправному становищі, але особливо тяжко було кріпосним робітникам. Фізичного покарання не уникали й вільнонаймані робітники. Проте становище цієї категорії робітників висвітлено скупо й менш переконливо, ніж становище кріпосних робітників.

Досліджуючи форми заробітної плати, автор відзначає їх різноманітність. Найбільш розповсюдженою, на його думку, була погодинна й відрядна оплата. Правильно відзначаючи, що в умовах розклату феодально-кріпосницької системи й розвитку капіталістичних відносин поміщики все більше практикували видачу кріпосним робітникам окладної та відрядної оплати грошима, натурою і виробами, автор забуває про головну тенденцію—ріст відрядного і грошового характеру цієї оплати, яка мала на меті підняття матеріальної заінтересованості робітників. У розділі подається детальна характеристика форм заробітної плати. Бажано також, щоб була показана еволюція різних форм оплати праці робітників.

Аналізуючи становище робітників, автор робить правильний висновок про те, що робота на промислових підприємствах сприяла розвитку у робітників почуття класової свідомості й солідарності.

В останньому розділі висвітлюється боротьба робітників проти соціального гніту. В ній наведені яскраві факти класового протесту робітників. Автор відмічає, що вже в період феодально-кріпосницької системи в боротьбі робітників нерідко лунали мотиви пролетарських вимог: збільшення заробітної плати, зменшення робочого дня, поліпшення умов праці.

В книзі розглядаються такі форми класової боротьби, як втеча робітників з підприємств, подача скарг ними в урядові установи і підпали промислових підприємств.

емств. Багато уваги приділено найбільш значним виступам робітників в кінці XVIII — в першій половині XIX ст. Автор висвітлює виступ робітників Писаревської суконної мануфактури в Слобідсько-українській губернії, на Машівській мануфактурі Уварова, виступ селян-робітників цукрового заводу Куколь-Ямпольського в Сумському повіті.

Характеризуючи класову боротьбу робітників, автор відзначає тісний зв'язок її з селянським рухом. Для неї характерні ті ж риси: стихійність, локальність, відсутність політичних вимог. Головний висновок розділу зводиться до того, що виступи робітників разом з селянами у поєднанні з іншими факторами наблизили падіння кріпосного права.

На наш погляд, нічим не виправданим є виділення в окремий параграф висвітлення боротьби робітників в кінці XVIII ст. Його

слід було б сполучити з параграфом «Значніші виступи робітників у першій половині XIX ст». На стор. 168 допущено фактичну неточність. Автор пише, що один з майстрів винокурні Судієнка вбив робітника Рибалка. Насправді, Рибалко був майстром, який вбив робітника Чередниченка.

Підсумовуючи розгляд книги І. О. Гуржія, слід сказати, що вона безумовно заслугує позитивної оцінки. Це є перша узагальнююча марксистська праця з історії початкового періоду формування промислового пролетаріату України. Вона внесе значний істотний вклад в розробку історії промислового пролетаріату України в цілому. Можна сподіватися, що її з інтересом читатимуть не тільки історики-фахівці, а й широкі кола читачів.

О. М. ПОНОМАРЬОВ

ПРАЦЯ ПРО ВИНИКНЕННЯ СТАРОДАВНЬОЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В. Д. Корольук, Древнепольское государство, Издательство Академии наук СССР, М., 1957, 215 с.

Интерес радянської історичної науки до історії Польщі, що знайшов свій прояв у виданій недавно «История Польши»¹, ще раз підтвердився з появою книги В. Д. Корольюка про виникнення і перші етапи розвитку польського суспільства і держави. Ця книга має характер синтетичного нарису, і її вихід дуже своєчасний. Для радянського читача вона є цінним джерелом інформацій, особливо актуальних сьогодні, коли наближається знаменна дата — 1000-річчя існування польської держави. Слід також відзначити, що в польській літературі до цього часу ще не з'явилося жодної праці такого характеру, як книжка Корольюка. Ця праця спирається на сучасні досягнення в дослідженні найважливіших проблем, пов'язаних з виникненням польської держави.

До незаперечних позитивних рис книжки Корольюка слід віднести її ясний виклад, чіткий план, послідовність і образність опису. Це допомагає читачеві краще ознайомитися з проблемами, що їх розглядає автор, посилює зацікавленість темою.

В. Д. Корольук при висвітленні стародавньої історії Польщі спирається в принципі на твердження і досягнення польської археології та медієвістики. Одночасно автор висуває цілий ряд власних цікавих концепцій та тверджень.

Ознайомлення радянського читача з різними точками зору, які існують в сучасній польській історичній літературі з

цього питання, треба оцінити позитивно. Тим більше шкода, що серед використаної автором літератури не враховані деякі праці. Наприклад, автор обминув фундаментальну працю К. Тименецького «Ziemia polskie w starożytności. Ludy i kultury najdawniejsze» (Познань, 1951 р.). При висвітленні деяких питань не враховані всі праці, що стосуються проблеми виникнення давньої польської держави. Так, залишились поза увагою автора книжки численні статті та наукові дослідження, вміщені на сторінках познанського «Przeglądu Zachodniego», які стосуються давньої історії польських західних земель. При висвітленні народного повстання 30-х років XI ст. автор не врахував праці Т. Грудзінського «Uwagi o genezie rewolucji w Polsce za Kazimierza Odnowiciela» («Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu», t. XVIII, 1953), а також обійшов працю цього ж автора про Болеслава Щедрого (1953 р.). Не враховані також праці в галузі організації війська (Я. Домбровського, А. Надольського та ін.). Чи не є це наслідком того, що праці, які видаються польськими місцевими видавництвами, не досягають Москви?

Специфіка дослідження виникнення польської держави, так само як і більшості інших слов'янських держав, полягає в тому, що вона створює широке поле для висунення різних, інколи протилежних тверджень. Звичайно, в праці синтетичного характеру автор не мав змоги подати, навіть в найбільшому скороченні, розбіжних і численних точок зору, що висловлювалися в літературі, навіть у

¹ «История Польши», т. I—III, Изд-во Академии наук СССР, М., 1954, 1955, 1958.

сучасній, з приводу питань, які він порушує. Проте доцільно було б по деяких важливих питаннях показати хоча б основні розбіжності в існуючих поглядах і тільки після цього висловитися на користь одного з них. У противному разі читач не зорієнтується, коли точка зору, висунута автором, являє собою *communis opinio* в науці, а коли — гіпотезу, яку частина дослідників ставить під сумнів і яку автор, незважаючи на це, схвалює. Так, наприклад, коли мова йде про державну приналежність Малополющі і Кракова в другій половині X ст., важко пройти повз твердження Я. Домбровського¹, який заперечує підлеглисть Кракова Чехії в цей час, хоч ця точка зору зовсім не здається безспірною. До таких спірних питань слід віднести питання про характер народного повстання, яке ще недавно визначалося як повстання рабів (З. Войцеховський), а роль ідеологічного фактора (язичество) в повстанні заперечувалась взагалі (Т. Грудзінський).

Говорячи про значення зростаючої кількості археологічних даних для поглибленого дослідження виникнення суспільства і держави, автор наполегливо підкреслює першорядне, часто незамінене, значення писаних джерел (стор. 11, 25). Хотілося б, щоб при розгляді цих джерел автор звернув увагу читача на спірні питання, найбільше зв'язані з деякими писаними джерелами. Слід було б згадати про неясність документа *Dagome iudex* і про жваву дискусію, яка весь час точиться навколо нього. До числа таких джерел відноситься також реляція Ібрагіма ібн Якуба, яку автор праці вважає вірогідною, але цінність якої деякі дослідники (Г. Лабуда, Я. Домбровський) ставлять під сумнів. Так само твердження В. Д. Королюка про те, що записка Баварського географа «була складена в торгових цілях» (стор. 83), не вважається загальноприйнятим.

В. Д. Королюк вірно підкреслює необхідність застосування порівняльно-історичного методу (в рамках слов'янських народів), а також ретроспективного методу для відтворення говної картини ранньофеодального польського суспільства, його економічного базису та надбудови (стор. 10). Одночасно слід відмітити, що автор не піддався спокусі вияснення всіх неясних питань, щоб заповнити прогалини в джерелах шляхом широкого застосування аналогій. Він особливо зберіг почуття міри у використанні руських джерел для вияснення процесів, які відбувалися на польських землях, не відхиляючись, мабуть, ніде від суворого порядку наукової точності.

Ретроспективний же метод автор міг використати ефективніше. Це дало б мо-

жливість наочніше зобразити суспільний устрій Польщі XI ст., а також зробити більш широкі узагальнення про її державний устрій. Тут варто звернути увагу на те, що головне питання даної праці — створення польської держави на базі розвитку феодальних відносин — розглядається тільки в одному п'ятому розділі книги, який має всього 33 сторінки. Внаслідок такого порушення пропорції питання, зв'язані безпосередньо з організацією польської держави, трактуються дещо скорочено. Це стосується питання віче, судустрою, фінансової системи, організації церкви, про які треба було сказати більше, ніж це зроблено².

Ранньофеодальний період польської історії автор визначає в рамках VI—XI ст. (стор. 3), дотримуючись поділу, прийнятого «Історией Польши». За початок періоду автор вважає перелом VI/VII ст. або перші десятиріччя VII ст., коли починається спорудження міст, кількість яких зростає в наступних століттях, що автор вважає безпосереднім доказом формування феодальних відносин. Завершується цей період в «Істории Польши» народним повстанням 30 років XI ст. Зараз автор книги не говорить чітко про це питання, а кінчає виклад 70-ми роками XI ст., включаючи в своє дослідження роки королювання Казимежа Відновителя та Болеслава Щедрого і виключаючи (невідомо, на якій підставі) роки, на які припадало панування Владислава Германа та Болеслава Кривоустого. Ці роки він відносить до періоду феодальної роздробленості. Проти такої періодизації ми вже висловились², звертаючи увагу на те, що в кінці XI і на початку XII ст. вже існувала ранньофеодальна монархія, яка успішно захищалася проти розпаду аж до 1138 р.

Переломним моментом ранньофеодальної польської історії Королюк вважає середину IX ст., коли розпочинається процес об'єднання, який іде від «племінних» князівств в напрямі створення відносно єдиної всепольської держави (стор. 117). Він зауважує, що процес формування феодальних відносин (а слідом за цим і державної організації) на польських землях був уповільнений в порівнянні з аналогічними процесами на території теперішньої Чехословаччини, Хорватії, Болгарії, слов'ян в Панонії. Цей факт автор пояснює периферійним положенням польських земель по відношенню до то-

¹ Пор. хоч би дані, зібрані в нашій «Historii państwa i prawa Polski», t. 1, Warszawa, 1957, стор. 126—149.

² В спільно написаній рецензії С. Арнольда і С. Кеневича на «Історію Польши», «Kwartalnik Historyczny», 1954, № 4, стор. 227; в рецензії, опублікованій в «Вестнике Академии наук СССР», 1955, № 9.

¹ «Studia nad początkami państwa polskiego», Spraw. PAU, LII, 1951, № 5, стор. 318—323.

гочасних високорозвинених країн Європи і Близького Сходу (Італія, Візантія та ін.), вірно стверджуючи, що «... культурна або економічна ізоляція ніколи не сприяла в історії людства прогресу економіки і культури» (стор. 86—87). Вже це твердження свідчить, що Корольок не дотримується схематичного погляду на створення Польщі. І треба визнати, що автор правильно висвітлює це питання, а його праця вигідно відрізняється від «Історії Польщі», де, наприклад, взагалі немає згадки про велике переселення народів.

Не за шаблоном поставлена проблема етногенезису слов'ян. В. Д. Корольок не приймає беззастережно поширену точку зору, згідно з якою племена лужицької культури були начебто безпосередніми попередниками ранньослов'янських племен. Він вважає за краще говорити про «протослов'янський» характер культури лужицьких племен, враховуючи, що тільки частина їх була генетично зв'язана з раннім слов'янством (стор. 29, 48).

Деякі риси соціального розшарування автор виявляє вже в бронзовому і ранньому залізному періоді (початок близько 700 р. н. е.). Поява родово-племінної аристократії ще в умовах існування устрою первісної общини, занепад якої автор відносить до першої половини I тисячоліття н. е., підкреслює тривалий, багатівковий і по меншій мірі не завжди одностайний процес зростання економічної та соціальної нерівності, розшарування суспільних груп аж до сформування класів. Істотну роль в цьому процесі В. Д. Корольок вірно приписує грабіжницьким війнам (стор. 42, 44). Військова здобич, полонені, які перетворювалися в рабів, — все це прискорювало процес соціального розшарування та формування суспільних класів.

Далі автор звертає увагу на ту роль, що її відіграли на польських землях кельти (стор. 52 та ін.), а пізніше — культура римських провінцій, яка «стала робити могутній вплив на соціально-економічний розвиток польських земель» (стор. 55), сприяючи поглибленню і поширенню процесу майнової і соціальної диференціації, що давно почався (стор. 60). Цей вплив, найбільш сильний в районах, близьких до римських провінцій, вів до розвитку рабовласницького укладу, «який виявляв тенденцію перетворення в рабовласницьку систему», близьку за своїм характером до античного рабовласницького способу виробництва (стор. 61). Найсильніший розквіт цього укладу, на думку В. Д. Корольока і, до речі, на нашу думку, припадає на перші століття нашої ери. Основною причиною того, що рабовласництво не стало панівним серед слов'ян, була та обставина, що розвиток цей припадав на період загальноєвропейської кризи цих відносин, яка закінчилася великим переселенням народів, роль

якого автор яскраво показує, і повним розвалом античної рабовласницької цивілізації.

В. Д. Корольок також зупиняється на питанні, яке не раз піддавалося сумніву всупереч археологічним даним, про занепад продуктивних сил, що мав місце на польських землях в V—VI ст. Першу причину цього занепаду він вбачає в кризі рабовласницької системи і великому переселенні народів, яке супроводилося значним знищенням продуктивних сил, передусім на території Римської імперії, і розривом з нею торговельних зв'язків. Друга причина полягала в міграції найбільш активної частини слов'янських народів на південь і захід, що викликало різке зменшення кількості населення в Польщі, а в результаті — і господарський регрес, який вдалося подолати на рубежі VI і VII ст.

В розділі, присвяченому економічному розвитку польських земель в IX—XI ст., автор, посилаючись на Ібрагіма ібн Якуба, який пише, що слов'яни знали ярі та озимі хліба, стверджує існування в X—XI ст. трипільної системи господарювання і оцінює це як величезний крок уперед в галузі земельного господарства. Таке твердження без більш детальної характеристики може викликати враження, що трипільля X—XI ст. ідентичне за своїм характером з регулярним трипільям в польовій системі. По суті в першому випадку маємо справу з первісним багатопільям, яке характеризується хаотичним розташуванням кількох чи багатьох ділянок землі, інколи розкиданих серед лісів та лук. Їх не треба було постійно обробляти, враховуючи мізерне використання добрива, яке вживалося, головним чином, на присадибних ділянках. Не можна погодитися з твердженням про повсюдне використання гною як добрива в X—XI ст. Факт повсюдного поширення примітивної обробки такої культури, як просо, не здається нам «трохи дивним», як його сприймає автор книги (стор. 95). Він просто пояснюється тим, що розвиток землеробства по всій країні не зробив таких успіхів, як про це в останній час прийнято говорити.

Коли мова йде про перші міські центри («подгородья»), то В. Д. Корольок, на нашу думку, правильно датує їх початок X ст., звертаючи увагу на те, що найраніше існування спеціалізованого ремесла не повинно було означати існування міських ремісничих центрів, а могло також виникати з розвитку сільського ремесла, яке до цього обслуговувало княжий двір. Якщо відносно пізніше виникнення міст в Польщі, ніж в деяких інших слов'янських країнах, є «важливим свідченням певного уповільнення («заторможенности») основних соціально-економічних процесів, які відбувалися в польському ранньофеодальному сус-

пільстві» (стор. 103), то питається, як могло це уповільнення не проявитись в землеробстві, що було основою виробничої діяльності. Очевидний зв'язок ступеня розвитку землеробства з виникненням міських центрів, здається, випав з поля зору автора. Саме тому справжній процес утворення міст не зовсім в'яжеться з оптимістичною уявою автора книги про стан розвитку продуктивних сил в землеробстві.

Пов'язуючи виникнення поселень міського типу з формуванням класового суспільства (стор. 116), автор недосить акцентує увагу на істотному, особливо для даної теми, питанні безпосереднього зв'язку, що існував між виникаючими державними органами і розвитком міст.

Недосить чітко розкрито питання, які стосуються організації війська, особливо дружини. Явно переоцінена численність збройних сил Польщі при Болеславі Хороброму. Не думаємо також, що вірним є положення, нібито спосіб життя перших П'ястів мало чим відрізнявся від способу життя російського Святослава, князя-воїна, який проводив життя в походах, засипаючи, як це передає «Повесть временных лет», без намету, з сідлом під головою (стор. 122). Іншими були обставини для Святослава, що робив походи від Новгорода і Києва аж до рубежів Візантії, іншими — для польських князів, які діяли на невеликій території.

Заслугове позитивної оцінки спроба дати характеристику таким найвидатнішим монархам, як Мешко I, Болеслав Хоробрий. Характеристика історичних осіб на підставі даних, почерпнутих з джерел, без сумніву, є завданням істориків, і польська марксистська історіографія, часто відмовляючись від цього, збіднює себе без всяких підстав. Болеслава Хороброго, поруч з позитивними рисами, автор наділяє, може занадто, такими рисами, як жорстокість, запальність, амбіція, пристрасть до ризику, відсутність почуття реальності та тверезої політичної оцінки, яка була властива його батькові Мешку I.

Метою експансивної політики Хороброго було, на думку В. Д. Королюка, створення на сході Європи могутньої слов'янської монархії, яка б включала Мишню, Лужици і Мільську, Чехію і Моравію і, нарешті, Русь (стор. 158, 161).

Ця точка зору в «Історії Польши» навіть доповнювалась розглядом планів «перенесення державного центра в Прагу чи Київ» (т. I, стор. 42). Навіть польський буржуазний історик С. Закжевський — послідовник ідеї східної експансії — не бачить в поході Болеслава 1018 р. далекосяжних цілей¹. Вважаємо, що безпосередньою метою походу було прагнення Болеслава посадити свого зятя на київський трон. Цим він намагався зміцнити свій вплив на Русі. Але цього наміру Болеслава було замало для включення Русі у склад загально-слов'янської монархії, перший задум про яку міг виникнути в Гнезно в 1000 р. і яка вже в 1004 р., коли війська Болеслава були вигнані з Чехії, зазнала сильного удару. Вірніше було б слідом за С. Закжевським вбачати одну з важливих причин походу на багатий Київ в численній дружині, яка «вже своїм існуванням змушувала монарха до довготривалих війн»².

Щодо причин повернення польських військ і Болеслава з Києва після походу 1018 р., то В. Д. Королюк, ідучи слідом за Шахматовим, вважає, що це відбулося не в результаті повстання народу Київської Русі, а внаслідок внутрішніх подій в Польщі (конфлікт з архієпископом Гаудентом). Автор також заперечує достовірність розповіді «Повести временных лет», яка приймається як радянською, так і польською історіографією³. Святополк говорить: «Елико же ляхов по городом, избивайте я». И избиваша ляхы. Болеслав же побеге ис Киева⁴. Якщо в дійсності Болеслав мав намір сам сісти на київський трон, то його швидке повернення без залишення в Києві своєї залоги важко пояснити. Нарешті проти цієї гіпотези свідчать події в Чехії, де зловживання польських військ викликали проти себе повстання місцевого населення. В результаті цього повстання війська Болеслава примушені були покинути Чехію.

Особливу увагу автор приділяє висвітленню кризи ранньфеодальної монархії і народного повстання 30-х років XI ст. Автор вірно твердить, що головну роль в повстанні відіграли не раби, а селянство як вільне, так і феодално залежне. Однак важко погодитися з тим,

¹ «Київський похід, — писав С. Закжевський (в своїй праці, стор. 300), — особливо причини його виникнення, не визначали тих широких цілей, яких їм пізніше надала легенда».

² Цит. праця, стор. 301.

³ Див. «Historia Polski», т. I, cz. 1, Warszawa, 1957, стор. 198—199.

⁴ «Повесть временных лет», ч. I, Изд-во Академии наук СССР, М. — Л., 1950, стор. 97.

¹ Погляди В. Д. Королюка тут відрізняються від поглядів С. Закжевського («Boleslaw Chrobry Wielki», Lwów, 1925, стор. 358—361), який не бачить в Хороброму тих негативних рис, якими наділяє його Королюк. Однак треба пам'ятати апологетичну тенденцію Закжевського.

що Казимеж Відновитель повинен був залишити країну в зв'язку з повстанням (стор. 178), відомо лише, що це «можливі» примусили Казимежа і його матір Риксу покинути країну. Королюк наполегливо дотримується тези про існування Болеслава Забутого, нібито старшого брата Казимежа. Але відомо, що історіографія вже давно поставила під сумнів існування Болеслава Забутого, а пізніше і нелевне оповідання про нього віднесла до ряду «історіографічних легенд»¹.

До великих завоювань періоду ранньофеодальної держави автор відносить і формування польської народності (стор. 186). Питання про тісний зв'язок між формуванням ранньофеодальних держав і феодальних народностей вже багаторазово підіймалося в марксистській літературі. І все ж необхідно постійно зупинятися на цьому питанні, тим більше, що в західній науці не припиняються спроби заперечити можливість процесів виникнення народності на слов'янських землях в X—XI ст.²

¹ «Historia Polski», т. I, cz. 1, стор. 110.

² В останній час в рецензії Р. Ф. Леслі «Z Historii państwa i prawa Polski»,

В рецензії, як і завжди, на перший план висуваються спірні, дискусійні питання. Розходження в поглядах стосується, як читач мав можливість помітити, інтерпретації фактів. Щодо методологічних засад, які лягли в основу праці, то вони заперечень не викликають. Польські дослідники, застосовуючи метод історичного матеріалізму, досягли значного прогресу на шляху пізнання виникнення і генезису своєї держави. Ці досягнення творчо використав і збагатив власними положеннями В. Д. Королюк. За це йому щира подяка від всіх тих, хто цікавиться історією виникнення Польщі, від всіх дослідників, які неодноразово будуть звертатися до цієї книжки за тим, щоб черпати з неї підтвердження своїх тез, або для того, щоб, в ході дискусії, збільшувати запаси аргументів, які освітлюватимуть давні часи, повиті темрявою невідомості.

«The English Historical Review», 1958, квітень, № 287, стор. 280.

Ю. БАРДАХ

«ПРОЛОГ» ЧИ ЕПІЛОГ?

«Prologue Quarterly», Problems of Independence and Amity of Nations, volume II, No. 4-5, Summer 1958, New York, 76 с.

Перед нами лежить надісланий до «Українського історичного журналу» кварталний збірник статей, (другий том, № 4-5 за 1958 р.), виданий в Нью-Йорку організацією українських буржуазних націоналістів «Пролог». Збірник носить таку багатозначну назву («Проблеми незалежності і дружніх відносин народів»), яка, здавалося б, повинна зобов'язувати авторів зайнятися справді гострими сучасними проблемами боротьби народів колоніальних і залежних країн за ліквідацію колоніалізму у всіх його проявах, за завоювання і зміцнення своєї незалежності. Не менш важливими в цій темі, на наш погляд, є питання боротьби мільйонів простих людей всієї земної кулі за мирне співіснування країн і співробітництво народів, за збереження і зміцнення миру.

Проте читач даремно буде шукати висвітлення цих питань на сторінках кварталника «Пролог», в якому вміщено тенденційні статті про соціалізм в СРСР, про долю національних меншостей в СРСР, про «українську проблему» в Радянському Союзі, про організацію «нового порядку» в Східній Європі і про ідейний зв'язок українських націоналістів з деякими ренегатами від соціалізму. За виключенням однієї статті Х. Ж. С. Пінтера «Права людини в Конституції Індії» (стор. 49—52), рецензова-

ний збірник цілком є брудним пасквілем на історичне минуле нашої країни і сучасну радянську дійсність. Важко сказати, чого в ньому більше — лютої ненависті до радянського народу і відвертих наклепів на внутрішню і зовнішню політику СРСР чи надмірного прагнення авторів вислужитися в нестримній антирадянській пропаганді перед американськими імперіалістичними колами, виправдати асигновані конгресом США сотні мільйонів доларів, які призначаються на підготовування різних організацій для ведення підривної діяльності проти СРСР та інших країн соціалістичного табору.

З опублікованих в кварталнику статей ми будемо торкатися лише тих, які мають безпосереднє відношення до України. Скажемо наперед, що всі вони грубо фальсифікують історичні факти і в кривому дзеркалі зображають життя радянських людей, переспівуючи брехливі вигадки американської реакційної пропаганди.

В багатьох західних державах існують нині збіговиська українських буржуазних націоналістів, в цих кублах і подвизаються політичні мерці, що час від часу подають свій голос. В народі кажуть, що чим менший пес, тим голосніше йому доводиться гавкати, щоб привернути на себе увагу. Пошарпаний, облізлий націоналістичний пес, який ледве

витяг ноги, тікаючи за океан від гніву українського народу, зараз постарів, охрип, став здатний лише на жалюгідний лемент.

Можна було б, звичайно, і не звертати уваги на голодне вовче виття цих покидьків людства, що міцно зайняли місце на смітнику історії, очікуючи лише щедрих подачок чи то в доларах, чи в західнонімецьких марках. Але за їх спиною знаходяться реакційні монополістичні кола США, що використовують зграї запродавців українського народу в своїх цілях, в цілях організації підривної діяльності в соціалістичних країнах для реставрації капіталістичних порядків.

Не дивно, що й термінологія української скитальщини перегукується з термінологією невгамовного державного секретаря США Джона Ф. Даллеса, який не минає нагоди виступити із погрозами «визволити» народи Східної Європи від соціалізму. Слідом за ним кожного дня твердять про «визволення» України від «більшовизму» і ті негодитки націоналістичних вожаків, які мріють з допомогою іноземних багнетів повернутися на Україну.

Розповсюджені націоналістами брехні про політичне та економічне становище на Україні виглядають в особливу неприглядному світлі, коли звернутися до цифр і фактів, що говорять про небачений розквіт Радянської України в сім'ї братніх народів СРСР.

Велика Жовтнева соціалістична революція покінчила з соціальним і національним гнітом на території колишньої царської Росії. Створення СРСР, що є добровільним об'єднанням суверенних радянських соціалістичних республік, розкрило найширші можливості розвитку економіки і культури колишніх пригноблених царизмом національностей Росії.

Адже неможливо заперечити, що за роки Радянської влади Україна, населення якої становить понад 42 млн. чоловік, перетворилася в одну з найбільших індустріальних країн світу. В 1957 р. валова продукція всієї промисловості республіки збільшилась порівняно з 1913 р. у 20 разів, а випуск продукції великої машинобудівної і металообробної промисловості виріс в 150 раз. По видобутку вугілля Україна посідає зараз третє місце в Європі і четверте місце в світі. В 1957 р. легка промисловість випустила продукції в сім разів більше, ніж в 1913 році. По виробництву цукру з буряків Україна вийшла зараз на перше місце в світі.

Пишно розквітає і сільське господарство республіки, колгоспи і радгоспи якої виробляють зараз пшениці більше, ніж Канада, і майже стільки, скільки збирають Франція, Бельгія, ФРН, Іспанія, Австрія і Голландія, разом взяті.

Безперервно поліпшується матеріальний стан українських трудящих: підвищується реальна заробітна плата ро-

бітників і службовців, зростають прибутки колгоспників.

На Україні, як і в інших республіках СРСР, з року в рік збільшуються витрати з державного бюджету на безплатне медичнське обслуговування, соціальне страхування, пенсійне забезпечення, матеріальну допомогу, безплатне навчання тощо. Загальна сума цих витрат в 1957 р. збільшилась на Україні порівняно з 1940 р. майже в чотири рази.

Бурхливо розвивається наука. В наукових закладах і вузах республіки налічується близько 32 тис. наукових працівників. Це втричі більше, ніж було до революції в усій царській Росії. У вищих і середніх спеціальних учбових закладах України навчається понад 700 тис. студентів, в загальноосвітніх школах — близько 6 мільйонів дітей. До революції на Україні не було жодної державної школи з українською мовою викладання, а зараз їх налічується понад 25 тисяч. Розквітає культура на Україні, соціалістична змістом і національна формою.

Як бачимо, жодна з капіталістичних держав, які так люблять вихвалитися своїм «способом життя» і так званою «демократією», не можуть надати трудящим таких широких прав, якими користуються трудящі вільної, соціалістичної України.

Із знищенням коренів соціального і національного гніту і побудовою соціалізму в СРСР було також остаточно вирішено і національне питання шляхом встановлення повної рівноправності всіх народів Радянського Союзу і досягнення їх непорушної дружби. А якщо ознайомитись з базіканнями одного з авторів рецензованого нами збірника К. Чарковського-Голєвського («Україна — не внутрішня проблема Радянського Союзу», стор. 53—57), то виходить, що мало не найголовнішою внутрішньою проблемою СРСР є вигадане ним самим так зване «українське питання».

«Одним з вирішальних факторів, які визначають внутрішню політику Радянського Союзу і які остаточно вирішуватимуть майбутнє цієї колосальної імперії, є проблема пригноблених (?) нею національностей», — вигадує платний наклепник з Нью-Йорку (стор. 53).

Видаючи бажане за дійсне, цей польський реакційний емігрант, який колись вештався у Львівському університеті, марить про «внутрішні труднощі» Радянського Союзу, про «відцентрові сили націоналізму», які, за його словами, є ніби більшою загрозою для СРСР, ніж всі сили НАТО з їх ракетними атомними базами (стор. 53). Ми, звичайно, не схильні переоцінювати сили НАТО, але розбрат між соціалістичними націями Радянського Союзу Чарковський помітив, будучи, ймовірно, нетверезим, бо й прізвище його виражає певну схильність до перебудовання в такому стані. Радянські люди!

вже чули, пан Чарковський, розмови про «нетривкість» нашого ладу, про «неміцну дружбу» народів СРСР з уст горезвісного Геббельса. Відомо, як жорстоко поплачуться за свою політичну сліпоту організатор найбільш вразливої антирадянської пропаганди третього рейху.

В підготовленій американськими імперіалістами війні проти СРСР вірний слуга радить своїм хазяям з Вашингтона звернути особливу увагу на вигаданим «найбільш вразливе місце в структурі всієї Радянської імперії — українське питання» (стор. 53). Цей «дослідник», який прагне й собі звучати в нестрійному хорі українських націоналістичних жebraків з підвороття багатих домів Нью-Йорку, незадоволений тим, що центри імперіалістичної пропаганди, які мають дезорієнтувати міжнародну громадськість своїми фабрикаціями і фальсифікаціями, приділяють недостатню увагу «українському питанню» і навіть часто розглядають його як внутрішню проблему єдиної держави — СРСР.

Нерви не витримують у заокеанського пройдисвіта, коли він будь-де чує про Україну як нерозривну і невід'ємну складову частину великого Радянського Союзу. Не меншу лють викликає у нього й те, що Українська РСР є членом ООН і таким чином визнана як суверенна держава з боку цієї міжнародної організації (стор. 54).

Угодливо схиляючись перед своїми хазяями, які під галасливі крики про неіснуючу «загрозу» з боку СРСР готують агресивну війну проти країн соціалістичного табору, Чарковський пускається в небезпечний для нього історичний екскурс для того, щоб вже там знайти «постійне прагнення» Росії здійснити агресію проти Заходу. Він намагається пролізти в найменшу шпаринку, щоб внести розбрат між українським і російським народами. Чарковський, видно, діє за принципом, що тисячу раз повторена брехня стає істиною. Але в наші дні у брехні короткі ноги. Це також відноситься і до сивої давнини, до героїчного минулого російського і українського народів, коли їм не раз доводилося спільними зусиллями боротись проти іноземних загарбників — татаро-монгольських гнобителів, польсько-литовських завойовників тощо.

Автор аж захлинається, вихвалюючи порядки в Речі Посполитій, яка існувала в XV—XVIII ст. і до складу якої були включені українські землі. Може здатися, що під владою польських і литовських феодалів було райське життя. Але відомо, що лише українські феодали мали певні привілеї, а трудяще селянство під гнітом польсько-литовської правлячої верхівки зазнавало жорстокої експлуатації і знущань. Польські королі та литовські князі сприяли зміцненню в українських містах привілейного становища польських і німецьких католицьких купців і ремісників. Соціальний гніт посилювався жорстоким національно-релігійним гнітом. Історії відомі

жорстокі методи, якими діяли католицька і уніатська церкви проти православної церкви на Україні з метою розірвати духовні зв'язки захоплених польсько-литовськими феодалами українських земель з Росією.

Для спільної боротьби російського і українського народів проти зовнішніх ворогів мало величезне значення утворення в XV — XVI ст. Російської централізованої держави. Саме вона відіграла вирішальну роль у відбитті турецько-татарської навали на Європу і в цьому її велика заслуга. Російська централізована держава відіграла також прогресивну роль в історії українського народу, стала тією силою, при допомозі якої український народ був врятований від поглинення султанською Туреччиною, панською Польщею та іншими загарбниками і дістав можливість дальшого історичного розвитку.

Отже, не можна, як це роблять фальсифікатори історії, розглядати об'єднаних політику Російської централізованої держави лише як загарбницьку. Адже ніяк неможливо відкинути постійне зростання економічних, політичних і культурних зв'язків між Україною і Росією в той час, тяжіння українського народу до об'єднання з братнім російським народом і неоцінним допомогу останнього народові України у визвольній боротьбі проти іноземних гнобителів.

Чарковський схильний перебільшувати роль Королівства Польського в захисті Європи від татаро-монголів, а потім турків і, перекручуючи історичні факти, називає польсько-литовську державу «стіною», яка ніби стримувала експансію Росії в XV—XVIII ст. (стор. 54).

В лютий ненависті до Радянського Союзу Чарковський не хоче навіть і чути про корінні зміни, що відбулися в радянському суспільстві після Жовтневої революції, не хоче бачити всебічного розквіту національних республік в складі СРСР. Він приписує політику насильної русифікації, яку проводив російський царизм в національних окраїнах, радянській соціалістичній державі. Але від того, що пан Чарковський та його сподвижники схильні закривати очі на історичні факти, вони не зникають, факти, як кажуть, вперта річ.

Автор з усіх сил прагне довести, що союз польських реакціонерів з українськими буржуазними націоналістами у 1920 р. для спільної боротьби проти соціалістичних завоювань робітників і селян України і Росії переслідував ніби мету створення вільної української держави (стор. 56). Насправді ж недобитки реакціонерів з українського націоналістичного болота, що зраджують і продають інтереси українського народу, згодні були б вступити в союз з будь-якою імперіалістичною державою, якби тільки повернутися на Україну, хоч би з допомогою іноземних багнетів, і сісти на шию українським трудящим. Адже відомо, що

каламутна хвиля націоналістичного охвістя, виметеного з України соціалістичною революцією, осіла тоді в сусідніх з СРСР країнах і намагалась всіляко перешкодити радянському народові будувати нове життя. Перед другою світовою війною українські націоналістичні угруповання почали вірою і правдою служити німецькому імперіалізму. З їх середовища вербувалося багато агентів, що засилялися на території Радянського Союзу для проведення підривної діяльності.

Жалюгідні спроби очорнити миролюбну зовнішню політику СРСР виявилися в тому, що Чарковський возз'єднання західноукраїнських земель з матір'ю-батьківщиною — Радянською Україною називає «анексією Радами українських територій, що належали Польщі» (стор. 56).

Всьому світові відома безприкладна в історії відчайдушна боротьба українського народу разом з усіма народами Радянського Союзу проти гітлерівської агресії, коли десятки тисяч синів і дочок волелюбного українського народу йшли на смерть, щоб відстояти честь і незалежність своєї Батьківщини, щоб зберегти вільну, соціалістичну Україну. А однодумець тих підлих зрадників, які йшли в обозі гітлерівських загарбників з метою знову закувати Україну в кайдани капіталістичного рабства, пише зараз без всякого сорому, що з початком війни «українське населення виступило проти своїх радянських владик, сподіваючись, що новий окупант звільнить його від ненависного комунізму» (стор. 56). І тут Чарковський не приховує свого глибокого жалу з приводу того, що гітлерівські окупанти, які не збиралися ділити владу на загарбаній ними Україні навіть з покірними лакеями з націоналістичного охвістя, самі не змогли скористатися «золотою можливістю» і при всіх зусиллях виявилися нездатними відірвати Україну від сім'ї братніх радянських народів.

Словоблудливе перо Чарковського не здригнуло, коли він, не червонючи, писав про бандитські зграї УПА (т. зв. Українська повстанська Армія) як про «втілення патріотизму». Хіба можна інакше ніж найлютішими ворогами назвати це зборище недолудків, що в 1944—45 рр., коли країна напружувала всі зусилля для розгрому фашистського звіра в його берлозі, почали підлі напади на окремі частини наступаючої Радянської Армії, влаштовували диверсії і вбивства з-за рогу радянських людей.

Доречно тут вказати, що автор іншої статті в збірнику Л. Шанковський («Мілован Джілас і українські революціонери», стор. 62—67) також намагається прославити і піднести до рангу «міжнародних революціонерів» колишніх ватажків бандерівських банд, що лютували в Західній Україні, руки яких обагрені кров'ю мирних радянських людей.

Мерзена діяльність українських буржуазних націоналістів та їх воєнних організацій переконливо доводить, що танцюють вони під чужу дудку і є найманцями іноземних держав, патріотами великого грошового мішка.

Вишезгаданий Чарковський-Голевський вкрай незадоволений тим становищем, що націоналістична пропаганда не має успіху серед радянських людей, а антинародна діяльність націоналістичних організацій на Україні повністю ліквідована. І марно волає пан Чарковський по додаткову допомогу націоналістам, вказуючи що «слід привести в дію всі моральні і матеріальні сили для того, щоб підтримати живим непереможний дух українських національних елементів» (стор. 57). Можна його запевнити, що там, де своє вирішальне слово сказав народ, ніякі суми доларів вже не допоможуть.

Забуваючи, очевидно, що часи міняються і що зараз в українських буржуазних націоналістів остаточно вибита з рук можливість продавати Україну імперіалістичним державам, Чарковський, можливо по інерції, продовжує свавільно перекроювати карту Східної Європи. Якщо Д. Ф. Даллес, займаючи високий державний пост в США, змушений приховувати далші плани американських імперіалістів і твердити про «визволення» лише східноєвропейських країн, то заокеанські втікачі з України вільно розперізуються в гонитві за доларовими подачками і обіцяють своїм щедрим хазяям нові землі для експлуатації. Недарма кажуть, що на чиему возі їдеш — того й пісню співай.

Так і Чарковський радить західним державам «знайти шляхи і методи, якими Україна могла б бути найбільш успішно включена в яку-небудь східноєвропейську систему союзу... Такий альянс міг би бути створений за зразком західноєвропейського союзу...» (стор. 57).

Ось виявляється для чого потрібні були всі розмови про «визволення». Отже, відрив України від братньої сім'ї радянських народів, від соціалістичного табору і, на решті, включення її до складу імперіалістичних блоків в зразок НАТО в Європі — таке політичне кредо Чарковського-Голевського, який вбирається в тогу миролюбця і прикидається другом українського народу.

Представник тієї націоналістичної братії, що осіла в Західній Німеччині, Л. Ортинський, який очолює видавництво брудних націоналістичних папірців у Мюнхені і набив руку на наклепах та інсинуаціях щодо Радянської України, займається в своїй статті «До нового порядку в Європі» (стор. 58—61) розглядом такої проблеми, як встановлення відносин між Україною і східноєвропейськими країнами після їх «визволення» (стор. 58). Мається на увазі, звичайно, те «визволення», про яке вдень і вночі мріють у Вашингтоні, розробляючи

плани загарбання соціалістичних країн Східної Європи. Автор особливо детально розглядає питання про «врегулювання» польсько-українських відносин, хоч відомо, що зараз існують найкращі в історії відносини між Радянською Україною і соціалістичною Польщею, засновані на принципах непорушної дружби і братньої взаємодопомоги. Проте Ортинський продовжує твердити, що «приклад Західної Європи мусить бути уроком Східній Європі» (стор. 59). Він не кидає плекати нездійсненні надії на т. зв. «визволення» України і Польщі, від якого «слідуючий крок веде до наднаціональних спільностей, які ми спостерігаємо сьогодні в Західній Європі» (стор. 61).

Мюнхенський спеціаліст по «українських справах» не жалкує рожевих фарб, вихваляючи такі об'єднання західноєвропейських країн, як Євратом, спільний західноєвропейський ринок тощо, в яких керівну роль відіграють монополісти Західної Німеччини, Великобританії та інших капіталістичних держав. Але ж відомо, що ці об'єднання аж ніяк не поліпшили важкого матеріального становища трудящих Західної Європи, не ліквідували жорстоку капіталістичну експлуатацію і закабалення малих держав великими імперіалістичними акулами. То хіба можна дешевою рекламою привабити народи, які скинули капіталістичне ярмо і стали на шлях соціалізму, примусити їх повернутися назад під пошарпані знамена гниючого капіталістичного світу?!

Всілякі жалюгідні спроби внести розкол

в монолітний соціалістичний табір нічого, крім огиди, викликати не можуть. Покриті цвіллю, з'їдені мілью залишки українських буржуазних націоналістів та всі їх однодумці з півних Мюнхена і притонів Нью-Йорка зараз вже безсилі навіть при всебічній допомозі американських та всяких інших імперіалістів перешкодити будівництву щасливого комуністичного життя в сонячній Радянській Україні.

Ознайомившись з націоналістичною писаниною, можна зрозуміти всю глибину морального падіння мерзенних зрадників батьківщини. Адже в збірнику, зобов'язаному назвою розглядати проблеми незалежності і дружніх відносин народів, читач знайде і спроби розпалювання ворожнечі між народами, і заклики до втручання у внутрішнє життя соціалістичних країн, але й слова не зустріне про агресію США на Арабському Сході і в районі Тайваню, про позбавлення ними свободи і незалежності ряду країн Азії, Африки і Латинської Америки.

Наведені факти видають з головою платних агентів американського імперіалізму, забутих українським народом відщепенців, які юрляться навколо різних націоналістичних видань, в тім числі і навколо «Прологу», що по суті є епілогом українсько-націоналістичного емігрантського охвістя. Але, як відомо, тіні і привиди мнунулого неминуче зникають, коли приходить світанок і все вище піднімається над людством яскраве сонце соціалізму.

Л. О. ЛЕЩЕНКО

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ ЦИФРИ

На одинадцятому (вечірньому) засіданні VI з'їзду партії 31 липня (13 серпня) 1917 р. виступив делегат з'їзду Харитонов з повідомленням про стан більшовицької партійної преси на 3(16) липня 1917 р.

З наведеної у протоколах з'їзду анкети, в якій вказано назву органу (газети, журналу), ким і на якій мові видається, періодичність та тираж, видно, що в країні виходила 41 назва більшовицьких газет і журналів¹.

На підставі цих даних у всіх наступних джерелах, в яких мова йде про більшовицьку пресу вказаного періоду, наводиться ця цифра. Вона згадується в короткому курсі «Історії ВКП(б)» на сторінці 188, в «Історії громадянської війни в СРСР» (т. I, ОГІЗ, 1936, стор. 297) і в багатьох інших.

Проте у переліку газет і журналів, наведених на VI з'їзді партії, відсутня газета «Голос социал-демократа» (орган Київського комітету РСДРП(б)), яка виходила у Києві з 14 березня по 25 жовтня 1917 р. тиражом 15 тис. примірників. За цей період вийшло 100 номерів газети «Голос социал-демократа», тобто не менше трьох номерів на тиждень.

Як могло статися, що орган київських більшовиків—газета «Голос социал-демократа»—п'ята у країні за тиражем після «Правды» (90 тис.), «Социал-демократа» (60 тис.), «Солдатской правды» (50 тис.) і «Цини» (Латвія) (16 тис.)—не попала в число більшовицьких газет і не згадувалась у матеріалах VI з'їзду партії. Припустимо, що це помилка друкарні, в якій друкувалися протоколи з'їзду. Але при уважному розгляді матеріалів з'їзду стає очевидним, що таке припущення треба відкинути.

Можливо, з будь-яких причин «Голос социал-демократа» на VI з'їзді не визнавали за партійний орган, тому що у звіті не було газет, які видавалися професійними спілками, Радами й іншими організаціями. Та у заголовку газети зазначено, що вона є органом Київського комітету РСДРП(б). Про це ж сказано і в багатьох джерелах. Наприклад, у збірнику статей «Біль-

шовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції» (стор. 35), в «Большой Советской энциклопедии» (2 видання, т. 5, стор. 524) і в багатьох інших. Нарешті це ж підтверджує Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. В листі автору цього повідомлення від 16 квітня 1955 р. зазначається: «Дирекція Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС підтверджує, що газета «Голос социал-демократа», яка виходила у Києві з 14 березня по 25 жовтня 1917 р., була органом Київської організації більшовиків і може бути включена в список більшовицької періодичної преси 1917 року». Таким чином, ніяких сумнівів не викликає той факт, що газета «Голос социал-демократа» була органом Київського комітету більшовиків.

Зважаючи на все сказане, найбільш імовірно припустити, що газета не була включена в список більшовицької преси цілком випадково.

Ця випадковість легко пояснюється. Відомо, що від Київської організації, яка налічувала на той час 4935 членів партії¹, на VI з'їзді були присутні два делегати—А. В. Іванов та Є. Б. Бош. З'їзд відкрився й розпочав свою роботу на Виборзькій стороні, та через напівлегальні умови, в яких він проходив, місця засідань мінялись. Закінчив свою роботу з'їзд за Нарвською заставою у приміщенні районного комітету партії в будинку № 23 на Новосивковській вулиці².

Отже, не виключено, що за таких обставин київські делегати могли бути відсутніми на одинадцятому вечірньому засіданні з'їзду, де повідомлялось про партійну пресу, або він не взяв відомості з цього питання. Та якими б не були обставини, незаперечним лишається той факт, що на час VI з'їзду партія більшовиків мала не 41, а щонайменше 42 друківаних органи. Відсутність газети «Голос социал-демократа» в списках більшовицьких газет та журналів 1917 р., які видавалися на час VI з'їзду, абсолютно випадкова, і цю помилку необхідно виправити.

Ю. Є. ЗИК

¹ «Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы», Партийное издательство, М., 1934, стор. 142—145.

¹ «Шестой съезд РСДРП(б). Протоколы», стор. 195.

² Там же, стор. 282.

НЕВІРНІ ТВЕРДЖЕННЯ ОДНІЄІ РЕЦЕНЗІІ

В журналі «Вітчизна» № 3 за 1958 р. вміщена рецензія кандидата історичних (в журналі помилково — філологічних) наук Івана Золотоверхого на 2-й том «Історії Української РСР» — «Більше уваги історії української культури». Автор рецензії вірно відмітив, що колектив авторів і редакційна колегія «Історії Української РСР» провели велику роботу і видали історичний твір «в основному на належному ідейному і науковому рівні». Одночасно рецензент висловив цілий ряд слушних зауважень щодо недоліків і окремих хиб у висвітленні питань української радянської культури в тому «Історії Української РСР», присвяченому радянському періоду. Тов. Золотоверхий також висловив цілком вірну думку, що в радянській історичній літературі ще до цього часу недостатньо висвітлюється національно-визвольний рух, який розгорнувся на Україні після Лютневої революції 1917 р. в Росії, що при цьому історики ще не завжди чітко відрізняють в ньому прогресивне від реакційного. І, як правильно відмічається в рецензії, такий стан речей призводить до недооцінки національно-визвольного руху.

Однак поряд з правильними положеннями і думками в рецензії допущена одна суттєва помилка, мимо якої пройти зовсім неможливо. Тов. Золотоверхий пише:

«Причини особливостей і великих труднощів боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні деякі історики і досі ладні вбачати в куркульському характері українського села, в тому, що нібито на Україні в роки громадянської війни диктатуру здійснювали куркулі» (розрядка наша).

При цьому автор рецензії пише, що ці твердження в свій час висунули і намагались їх пропагувати Троцький, Раковський, Зінов'єв, що цю точку зору взяли на озброєння своєї брудної пропаганди українські буржуазні націоналісти.

Останнє вірно. Троцькісти і українські буржуазні націоналісти в своїй підлітій боротьбі проти Радянської влади, Комуністичної партії, проти робітників і селян допускали і такі вигадки. В свій час ці зовсім помилкові погляди мали місце в роботах істориків, які не стояли на позиціях марксизму-ленінізму або були просто ворожі йому.

Але хотілось би запитати тов. Золотоверхого: хто ці «деякі історики», які і досі в своїх працях стверджують ці науково невірні, троцькістські, націоналістичні погляди?

На жаль, автор не називає ні прізвищ цих істориків, ні їх робіт. Та нам здається, що він їх і назвати не може, бо ці «деякі історики» є не що інше, як вигадка тов. Золотоверхого.

В 2 томі «Історії Української РСР», як

і в працях радянських українських істориків, в першу чергу таких, як М. І. Супруненко, М. А. Рубача, С. М. Королівського, І. К. Рибалка, Г. М. Шевчука, І. І. Шевченка та інших, праці яких присвячені розробці питань історії перемоги Жовтневої революції на Україні і боротьби українського народу за Радянську владу, з цього питання говориться зовсім інше.

В працях українських радянських істориків з цього питання говориться не «про куркульський характер українського села», а про те, що на Україні куркуль був економічно сильніший і політично більш організований, що в роки громадянської війни український куркуль, внаслідок частих змін влади, що відбувались на Україні, зосередив у своїх руках значну кількість землі, хліба, зброї. А це давало йому змогу в певні періоди посилювати свій вплив на бідняцько-середняцькі маси українського села. Коли тов. Золотоверхий приписує «деяким» радянським українським історикам, що вони вбачають причину особливостей і труднощів боротьби за Радянську владу на Україні в тому, «що нібито на Україні в роки громадянської війни диктатуру здійснювали куркулі», то це є також вигадка т. Золотоверхого. Ніхто з радянських українських істориків цього не стверджує і не може стверджувати, бо це не відповідає історичній дійсності.

В українській радянській історичній літературі мова йде про те, що одна з особливостей і труднощів боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні полягала в тому, що майже до середини 1920 р. в українському селі не було ліквідовано економічне і політичне застаття куркулів. Виходячи з цього, IV конференція КП(б)У (17—23 березня 1920 р.) в своїй резолюції записала: «Утвердження справжньої робітничо-селянської влади на селі і ліквідація поміщицького землеволодіння мислимі тільки із знищенням диктатури куркуля» («КПУ в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», К., 1958, стор. 49).

Таким чином, мова йде не про те, що на Україні (а при цьому т. Золотоверхий певно має на увазі і село і місто) в роки громадянської війни куркулі здійснювали свою диктатуру, а про боротьбу проти економічного і політичного застаття в українському селі куркулів, що були базою різного роду бандитизму.

Підавати критиці помилки, що їх допускають в своїх працях історики, дуже корисна і необхідна справа. Але вигадувати те, чого немає, як це робить тов. Золотоверхий, і приписувати їх українським радянським історикам, не робить честі їх автору.

І. Х. ГАНЖА

ХРОНІКА

ВИБОРИ НОВИХ АКАДЕМІКІВ І ЧЛЕНІВ-КОРЕСПОНДЕНТІВ АН УРСР

17—18 листопада ц. р. відбулися збори Відділу суспільних наук і Загальні збори Академії наук Української РСР. На цих зборах були обрані нові академіки і члени-кореспонденти АН УРСР. Серед них — І. П. Крип'якевич, обраний в академіки АН УРСР по спеціальності «Історія України»; І. О. Гуржій, обраний у члени-кореспонденти АН УРСР по спеціальності «Історія України періоду феодалізму»; М. І. Супруненко, обраний у члени-кореспонденти АН УРСР по спе-

ціальності «Історія України радянського періоду», і С. М. Бібіков, обраний у члени-кореспонденти АН УРСР по спеціальності «археологія».

Обрання до Академії наук УРСР цих істориків свідчить про широке визнання їх заслуг і є видатною подією у розвитку історичної науки на Україні. Воно яскраво свідчить про визначні успіхи, досягнуті українською радянською історичною наукою під керівництвом Комуністичної партії.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

Іван Петрович Крип'якевич народився в 1886 р. у Львові. В 1908 р. закінчив філософський факультет Львівського університету. З 1909 до 1939 р. працював викладачем історії. В 1911 р. захистив дисертацію на вчену ступінь доктора філософії по групі історичних наук. З 1911 р. — член наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові, з 1934 р. — редактор «Наукових записок» товариства.

Після визволення Західної України Радянською Армією І. П. Крип'якевич у жовтні 1939 р. одержав звання професора і був призначений на посаду завідуючого кафедрою історії України Львівського державного університету ім. Ів. Франка. З лютого 1940 р. І. П. Крип'якевич — завідуючий Львівським відділом Інституту історії АН УРСР. У квітні 1941 р. Всесоюзна атестаційна комісія за видатні заслуги в галузі розробки проблем історії України присвоїла йому вчену ступінь доктора історичних наук.

Після визволення Львова від німецько-фашистських загарбників І. П. Крип'якевич працює завідуючим кафедрою історії України, деканом історичного факультету Львівського державного університету і завідуючим Львівським відділом Інституту історії АН УРСР, а з 1951 р. — завідуючим відділом історії України Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові. З червня 1953 р. І. П. Крип'якевич працює на посаді директора Інститу-

ту суспільних наук, який став великим науковим центром в системі Академії наук УРСР.

І. П. Крип'якевич — один з найстаріших і видатних дослідників історії України. За п'ятдесят років наукової діяльності він опублікував біля 180 наукових праць, що висвітлюють питання історії українського народу з давніх часів до XIX ст. Вчений надзвичайно широкого наукового діапазону, І. П. Крип'якевич головну увагу в своїх дослідженнях віддає вивченню української історії доби феодалізму. Він є одним з найвизначніших спеціалістів з історії козацтва і особливо з історії визвольної війни 1648—1654 рр. Його монументальна праця «Богдан Хмельницький» (Видавництво Академії наук УРСР, К., 1954), що є результатом багаторічної наукової роботи, завоювала визнання як в нашій країні, так і за її межами. Широко відомі та мають велике пізнавальне значення такі його праці, як «Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр.», «Студії над державою Богдана Хмельницького», «Матеріали до історії козащини» та інші.

Велику увагу в своїх працях І. П. Крип'якевич приділяє питанням історії української культури. Серед багатьох досліджень слід назвати такі, як «Історія української культури», роботи про освіту на Україні в XVI—XVIII ст., друкарську справу і першодрукаря Івана Федорова, праці про діяльність Тараса Шевченка

та інших діячів української культури та науки.

В своїх працях І. П. Крип'якевич значну увагу приділяв російсько-українським зв'язкам. Радянським читачам відомі такі його праці, що вийшли окремими виданнями, як «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.», «Богдан Хмельницький — поборник возз'єднання України з Росією», а також ряд статей на тему дружби двох братніх народів.

І. П. Крип'якевич є одним із глибоких знавців документальних матеріалів, учасником багатьох археографічних видань, серед них такої фундаментальної публікації, як «Джерела до історії України — Русі».

Важливе значення мають також праці І. П. Крип'якевича для розвитку допоміжних історичних дисциплін — історіографії, архівістики, дипломатики, сфрагістики, нумізматики, історичної географії тощо. У багатьох випадках саме йому належить за-

слуга початку розробки цих галузей історичної науки на Україні. І. П. Крип'якевич є членом редакційної колегії «Українського історичного журналу» та Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії.

Важливе значення у науковій діяльності І. П. Крип'якевича має педагогічна робота. Керуючи кафедрою історії України Львівського державного університету і працюючи на інших наукових посадах, І. П. Крип'якевич виховав багато молодих істориків.

І. П. Крип'якевич бере активну участь у громадському житті. В 1939 р. він був обраний депутатом Народних зборів Західної України, неодноразово обирався депутатом районної та міської Рад депутатів трудящих м. Львова.

Наукові праці і педагогічна діяльність І. П. Крип'якевича високо оцінені науковою громадськістю, і обрання його в Академію Академії наук УРСР гідно увінчує багаторічну плідну роботу вченого.

І. О. ГУРЖІЙ

Іван Олександрович Гуржій народився в 1915 р. у с. Худяках, Черкаської області, в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення школи і педагогічних курсів працював учителем на селі. В 1941 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Одеського державного університету ім. І. Мечникова. Під час Великої Вітчизняної війни, з липня 1941 р. до квітня 1945 р., І. О. Гуржій перебував у лавах діючих військ Радянської Армії.

Закінчивши аспірантуру Інституту історії АН УРСР, І. О. Гуржій в 1948 р. захистив кандидатську дисертацію, а в 1953 р. — докторську дисертацію. В жовтні 1955 р. І. О. Гуржію було присвоєно звання професора. З січня 1955 р. І. О. Гуржій працював завідувачем відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР, а на початку 1958 р. був призначений заступником директора інституту по науковій роботі. І. О. Гуржій — член КПРС з 1954 р.

І. О. Гуржій спеціалізується на дослідженні складних питань соціально-економічної та суспільно-політичної історії України другої половини XVIII — першої половини XIX ст.

Вивчаючи численні фонди союзних, республіканських та обласних архівів, І. О. Гуржій ввів у науковий обіг велику кількість

нових матеріалів, що дали йому можливість глибоко висвітлити такі важливі питання, як антифеодальні селянські рухи і зародження робітничого класу, розвиток промисловості й сільського господарства, розклад феодально-кріпосницької системи на Україні тощо.

За порівняно короткий час, починаючи в основному з 1950 р., І. О. Гуржій опублікував фундаментальне дослідження «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.» (Держполітвидав УРСР, К., 1954), створене на базі його докторської дисертації; монографії «Повстання селян в Турбаях» (Видавництво АН УРСР, К., 1950), «Зародження робітничого класу України» (Держполітвидав УРСР, К., 1958) та біля 70 інших праць.

Разом з науково-дослідною і науково-організаційною діяльністю І. О. Гуржій веде значну громадсько-політичну роботу і є членом редакційних колегій журналів: «Історія СРСР», «Український історичний журнал», «Соціалістична культура», а також Головної редколегії Української Радянської Енциклопедії.

Праці І. О. Гуржія відзначаються широтою охоплення досліджуваних проблем і є значним кроком вперед у розвитку української історичної науки.

М. І. СУПРУНЕНКО

Микола Іванович Супруненко народився в 1900 р. у Полтаві в сім'ї робітника. Після закінчення початкової школи, з 1912 р. працював складачем друкарні в Катеринославі. В 1919 р. вступив добровольцем до Червоної Армії і брав активну участь в боях проти білогвардійців та інтервентів. В 1933 — 1937 рр. вчився в Інституті чер-

воної професури. З 1937 р. М. І. Супруненко працює в Інституті історії АН УРСР. У 1942 р. він захистив кандидатську дисертацію про розгром денікінців на Україні. В 1944 — 1945 рр. М. І. Супруненко — заступник голови Комісії по історії Великої Вітчизняної війни при АН УРСР. У 1953 р. М. І. Супруненко захистив док-

торську дисертацію про період інтервенції і громадянської війни на Україні, а в 1955 р. йому було присвоєно звання професора. У тому ж році він був призначений завідуючим відділом історії України радянського періоду Інституту історії. М. І. Супруненко — член КПРС з 1925 р., має урядові нагороди.

Спеціаліст з історії України періоду соціалізму, М. І. Супруненко у своїх численних працях висвітлює боротьбу українського народу під керівництвом Комуністичної партії за перемогу Жовтневої революції на Україні і створення Української Радянської держави, патріотичний подвиг українського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

Цим питанням присвячені його монографії «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни» (Держполітвидав УРСР, К., 1951), «Комуністична партія — натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміц-

нення Української держави» (Держполітвидав УРСР, К., 1953), відповідні частини другого тома «Історії Української РСР» (Видавництво АН УРСР, К., 1957) і «Нарису історії України» (Видавництво АН УРСР, Уфа, 1942). В 1956 р. вийшла з друку велика монографія М. І. Супруненка «Україна в Великій Отеченственной войне Советского Союза».

М. І. Супруненко був відповідальним редактором і одним з головних співавторів другого тома «Історії Української РСР».

За двадцять років своєї наукової діяльності М. І. Супруненко, крім згаданих монографій, опублікував сім наукових і науково-популярних брошур і понад тридцять наукових статей на різні теми, пов'язані з основною проблематикою його досліджень. Наукові праці М. І. Супруненка відзначаються багатством фактичного матеріалу, глибиною і оригінальністю висновків.

С. М. БІБІКОВ

Сергій Миколаєвич Бібіков народився в 1908 р. в Севастополі в сім'ї службовця. Після закінчення школи вчився в Кримському педагогічному Інституті, а потім на етнографічному відділі географічного факультету Ленінградського державного університету. В 1941 р. закінчив аспірантуру при Академії історії матеріальної культури і захистив кандидатську дисертацію з палеоліту Криму. В роки Великої Вітчизняної війни працював заступником директора Інституту історії матеріальної культури. У 1953 р. С. М. Бібіков захистив докторську дисертацію з історії первісних землеробсько-скотарських племен на південному сході Європи. З 1955 р. працює директором Інституту археології АН УРСР. С. М. Бібіков — член КПРС з 1940 р., має урядові нагороди.

Свою наукову діяльність С. М. Бібіков почав з 1925 р. З 1935 р. майже щороку С. М. Бібіков керує археологічними експедиціями на Україні (Подністров'я, Крим), в Молдавії, на Південному Уралі. В результаті роботи в цих експедиціях ним опубліковано понад 40 друкованих праць, серед них фундаментальне дослідження «Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних

земледельческо-скотоводческих племен на юго-востоке Европы» (Издательство АН СССР, М., 1953), відзначене премією Президії АН СРСР.

Нові відкриття і ряд важливих узагальнень, зроблені С. М. Бібіковим, мають велику наукову цінність і серйозне значення для вивчення цих стародавніх періодів історії нашої країни. С. М. Бібіков запропонував загальноприйнятні тепер ознаки для хронологізації найвіддаленіших пам'яток мезоліту на Півдні, виділення з них пам'яток неоліту та пов'язання їх з різними південно-українськими місцезнаходженнями. С. М. Бібікову належать перші публікації і тлумачення пам'яток палеоліту Південного Уралу. Особливе місце у наукових дослідженнях С. М. Бібікова посідає вивчення пам'яток так званої трипільської та інших груп найдавнішого землеробсько-скотарського населення південно-східної Європи, його господарства, побуту, культурного генезису і зв'язків.

Археологічні дослідження і наукові праці С. М. Бібікова є значним вкладом у вивчення палеоліту і неоліту, головним чином, Криму, Подністров'я і Південного Уралу.

В К.

ШКІЛЬНІ ІСТОРИЧНІ МУЗЕЇ

В багатьох школах республіки існують історичні музеї, створені силами учнів під керівництвом вчителів. Вони, без сумніву, відіграють значну роль в прищепленні учням любові до рідного краю, до його митюлого.

Бажаючи ширше розповісти про цю цікаву позакласну форму роботи кращих вчителів історії, редакція «Українського істо-

ричного журналу» друкує кілька учительських листів, які знайомлять читача з шкільними історичними музеями.

Редакція просить учителів і далі надсилати до журналу матеріали про роботу історичних музеїв у школах, взагалі про свій досвід викладання історії. Кращі з цих матеріалів буде вміщено в наступних номерах журналу.

СЕРЕДНЯ ШКОЛА № 25 м. КИЄВА

Результати праці юних істориків—доповіді, виготовлені наочні посібники, схеми, малюнки, археологічні знахідки і т. п.—концентруються і зберігаються в нашому історичному кабінеті. Постійно поповнюючись, він став організуючим центром по вивченню історії на уроці і в позакласній роботі.

Тепер в історичному кабінеті є значна кількість історичних матеріалів, зібраних учасниками секцій: туристичної, нумізматичної, археологічної, секцією по вивченню рідного міста та мистецтвознавчою секцією. В кабінеті зосереджено також карти, картини, доповіді членів товариства «Юний історик» на самостійно розроблені ними теми.

В оформленні історичного кабінету брали участь наші шефи—Державний історичний музей у Києві та Інститут археології Академії наук Української РСР. Вони допомогли нам створити куток юного археолога, підбрали колекцію на тему «Київська Русь IX—XI ст.». Велику допомогу подав нам також Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей», який виділив із своїх фондів дуже цінну колекцію фрагментів фресок і мозаїки (пам'ятки культури Київської Русі XI ст.).

Історичний кабінет є організуючим центром юних істориків. Тут вони працюють над літературними джерелами, вивчають експонати шкільного історичного музею, видають журнал «Юний історик», читають листи численних друзів з нашої країни і країн народної демократії та відповідають їм.

В кабінеті провадяться заняття і конференції, відбуваються зустрічі із знатними людьми—Героями Радянського Союзу та Героями Соціалістичної Праці; сюди приходять наукові працівники читати лекції; тут ми приймаємо наших гостей—учнів шкіл Києва та інших міст України; бувають тут вчителі-історики, учасники різних методичних нарад—міських і республіканських.

Невід'ємною частиною нашого історичного кабінету є музей, в якому розміщено

значну кількість цінних історичних матеріалів: знаряддя праці стародавньої людини, яка жила на території Києва та в інших місцях України, різноманітні археологічні знахідки, пам'ятки культури Київської Русі, багато предметів, що характеризують життя скіфів (з розкопок Ольвії), монети різних часів і народів.

Шкільний історичний музей організувався з перших же днів існування історичного кабінету. В процесі роботи кабінету музей безперервно поповнювався різноманітними експонатами, що їх збирали юні історики на екскурсіях та під час археологічних розкопок, в яких вони брали участь.

Всі експонати музею розміщені в чотирьох столах-вітринах із скляними кришками. Для того, щоб учні могли швидко й повно уявити собі, яке значення мала кожна річ у житті наших предків, і дістати їх всебічну характеристику, музей розбито на відділи, а для кожного відділу музею складено докладні путівники.

В нашому музеї є такі відділи: «Первісне суспільство», «Київська Русь», «Скіфія», «Стародавня Ольвія» (за матеріалами, зібраними під час учнівської експедиції до Ольвії), «НумізMATика» і «Наші знахідки».

Для розширення обсягу своєї роботи і для обміну досвідом наш музей підтримує діловий контакт з історичними гуртками багатьох шкіл СРСР, часто обмінюючись з ними різними археологічними та іншими матеріалами. Особливо тісна дружба встановилася у нас з шкільним історичним музеєм Першотравневої середньої школи, Харківської області, з школою № 36 м. Ярославля, з Серебряницькою школою, Вінницької області, з 1-ю школою м. Цесіс (Латвійська РСР) та ін.

Ряд уроків з окремих тем по курсу V—VIII класів можна майже цілком проводити на матеріалах історичного кабінету. Експонати кабінету та музею дають можливість значно посилити наочність під час викладання і зацікавити учнів при вивченні певних тем.

О. А. ПЕЛЕХОВА

ПАРХОМІВСЬКА СЕРЕДНЯ ШКОЛА, ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Визначне місце в житті нашої школи займає позакласна робота з історії. Одним з важливих її видів є музейна робота. В Пархомівській середній школі, Краснокутського району, Харківської області, за ініціативою членів товариства «Юний історик», завдяки їх зусиллям і ентузіазму, в 1954 р. було створено історичний музей. Створення й поповнення музею стало справою не тільки юних істориків, а й усіх учнів нашої школи. Населення села допомогло в організації музею і тепер допомагає в поповненні його експозиції.

Зараз в музеї налічується близько 2000 експонатів. Його експозиція в основному побудована відповідно до програми з історії СРСР, і експонати в ній, по можливості, розміщені по основних періодах історії нашої Батьківщини.

Експозиція музею розташована в трьох невеликих кімнатах. В четвертій кімнаті періодично влаштовуються виставки з історії образотворчого мистецтва.

В нашому музеї є чимало рідкісних, оригінальних експонатів: монети стародавньої Греції та Риму, стародавній грецький

сітчатий лекліф, стародавня грецька бронзова вазочка, два мечі XIII і XIV ст., шпаци XV ст.; стародавні книги: «Апостол» (кінець XVI ст.), «Псалтир» (перша половина XVII ст.), «Соборное уложение царя Алексея Михайловича» (1649 р.), «Граматка Милетія Смотрицького» (1721 р.), «Укази Петра Великого» (1734 р.) та ін.; російські монети з XV по XX ст.

В музеї зібрано багато експонатів з історії нашого краю, села, з історії нашої країни. Серед краєзнавчого матеріалу особливо уваги заслугоують «Ревизские сказки» за 1816 р. кріпаків графа Подгорічани, якому належало село Пархомівка, рідкісні фотографії з життя селян і робітників цукрового заводу в нашому селі, предмети селянського дореволюційного побуту (одяг, посуд), знаряддя праці (соха, серп та ін.); багато фотографій і документів, що характеризують революційну боротьбу в нашому краї та її учасників.

Широко в музеї представлений радянський період історії нашої країни. В експозиції радянського періоду звертає на себе увагу оригінал червоногвардійської нарукавної пов'язки, оригінали газет «Известия» з Декретами про землю і мир, чорнильний прибор Пархомівського волосного ревкому, копії ряду документів періоду Жовтневої революції, написаних В. І. Леніним, ряд фотографій періоду громадянської війни, плакати часів громадянської війни і непу, грамоти і квитки ударників часів першої п'ятирічки, радіоприймач, яким користувалась підлітла група в селі в період німецько-фашистської окупації, фотографії випускника нашої школи Героя Радянського Союзу М. І. Охтирченка.

До 40-річчя Великого Жовтня і Україн-

ської РСР в музеї було влаштовано виставку «Наше село за 40 років Радянської влади», що в цифрах і діаграмах яскраво показує, як змінилось життя села, як високо піднісся культурно-матеріальний рівень населення за роки Радянської влади.

Музей відіграє все більшу роль в навчально-виховній роботі в школі. Його експонати використовуються як наочні посібники з історії, частково з літератури, з класного читання у молодших класах. В ньому часто проводяться уроки з історії і класного читання, учні відвідують музей після вивчення певної теми чи розділу, тут проводяться узагальнюючі уроки.

Наш шкільний музей користується значною популярністю в сусідніх районах. Тільки за 1957 р. його відвідало понад 25 екскурсій учнів нашого та сусідніх районів: Охтирського (Сумської області) і Котелевського (Полтавської області).

Музей виніс свою роботу за межі школи. По неділях він відкритий для відвідувачів. Так, наприклад, тільки за останні три місяці 1957 р. його відвідало понад 1000 чоловік дорослого населення. В музеї чергують учні — юні історики, які, в міру своїх можливостей, виконують роль екскурсоводів. В «Книзі відгуків і побажань» відвідувачі залишають чимало теплих відгуків і щирих побажань успіхів у нашій роботі. Таким чином, наш шкільний музей перетворився в невеличкий культурно-освітній осередок на селі. Серед учнів є багато ентузіастів цієї справи: Ольга Яцина, Алла Доценко, Лена Солодка, Іван Ходунай, Володя Муковоз, Катя Світайло, Толя Муковоз та ін.

А. ЛУНЄВ

ЗВЕНИГОРОДСЬКА СЕМИРІЧНА ШКОЛА НА ЛЬВІВЩИНІ

На території села Звенигород, яке в давнину було містом, і зокрема на «старому Замчині», учні семирічної школи часто знаходили різноманітні речі історичного походження: крем'яні знаряддя праці, наконечники стріл, сокири, крем'яні, а також бронзові та залізні речі.

Всі ці речі були старанно очищені і стали експонатами шкільного історичного музею. Експонатів прибувало так багато, що при допомозі Львівського історичного музею у Звенигороді відкрито свій історичний музей. Всі експонати школа віддала до цього музею.

Зараз він знаходиться в центрі уваги всіх шкіл району. Сюди прибувають екскурсанти з різних установ району. Музей міститься в новому, гарному будинку в

центрі села. Експонати розміщені в двох великих світлих кімнатах. В одній з них є експонати палеоліту, неоліту, бронзові, залізні та інші вироби. Є також експонати, які свідчать про життя селян с. Звенигород при Австро-Угорській імперії та при панській Польщі.

В другій кімнаті зібрані експонати, що показують життя звенигородців від 1939 р. аж до наших днів.

Музей працює 3 дні в тиждень. В ці дні тут завжди людно. Екскурсоводом працює учитель історії. Приходять групові екскурсії із шкіл сусідніх районів. Через учнів школи і через селян музей систематично поповнюється новими експонатами.

Б. І. ДЗЮБАК

У ШКОЛАХ ПОЛТАВЩИНИ

Організація шкільних історичних музеїв в школах Полтавської області є по суті новою справою. Значного досвіду в їх роботі ще не нагромаджено. Все ж, не-

зважаючи на ряд серйозних перешкод, ініціативні вчителі добилися деяких успіхів у створенні історичних музеїв.

За неповними даними, в школах обла-

сті організовано 10 історичних музеїв. Ініціатором створення шкільних музеїв був Т. С. Гурський, учитель історії Веприцької СШ, Гадяцького району. В 1955 р. його досвід було популяризовано на обласному семінарі істориків. На цей семінар було представлено біля 800 експонатів музею. Музей за своїм характером має історико-археологічний напрямок. Чимало матеріалів присвячено обороні в 1709 р. села Веприк від шведських загарбників.

До 40-річчя Великого Жовтня в СШ № 2 м. Зінькова було відкрито музей, створений з ініціативи і під керівництвом А. С. Ігнатенко, вчительки історії цієї школи. Зібрані матеріали висвітлюють чотири програмні теми з історії СРСР: революція 1905—1907 рр. в Росії і, зокрема, повстання на броненосці «Потемкин», Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна, Велика Вітчизняна війна.

Добре працює музей СШ № 17 м. Полтави. Значна кількість експонатів висвітлює дружбу народів та інтернаціональні

зв'язки школи з братніми республіками і зарубіжними соціалістичними країнами.

Своєрідні за експозицією музеї в Орданівській СШ, Диканського району, і Вовчицькій семирічній школі, Лубенського району. В кожній з цих шкіл — до 100 експонатів. Перший музей має історико-літературний характер, а другий — історико-географічний.

Є кілька музеїв історико-природничого спрямування з наявністю цікавих палеонтологічних знахідок колишньої фауни Полтавщини (Потіцька СШ, Кременчуцького району, СШ № 1 м. Миргорода, Глинська семирічна школа, Опішнянського району).

Важливе місце серед музеїв шкільного типу займає музей Розбишівського дитячого будинку, Гадяцького району. Його експозиція створювалась протягом 10 років і відбиває розвиток дитячого будинку, навчання і виховання дітей. Серед експонатів музею — чимало історичних матеріалів, зібраних під час екскурсій по Полтавщині.

I. ЛЕГЕНЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ УЧНІВ БОРОДЯНСЬКОЇ РАЙОНУ

В школах Бородянського району, Київської області, в останні роки значно поживавшала краєзнавча робота з учнями. Юні краєзнавці почали більш уважно і детальніше вивчати історію, природу та господарство свого села, району, області, збирати та систематизувати історичні та природничі експонати.

Зібрані речі вони приносять до школи, вивчають їх, поповнюють ними шкільні краєзнавчі музеї та куточки. Матеріали музеїв широко використовують вчителі для унаочнення уроків та для позакласної роботи з учнями.

Серед цих знахідок є багато зразків знярядь праці первісної людини періоду палеоліту і неоліту. В 1950 р. авторів цих рядків учні Блиставицької школи принесли незвичайний камінь. Вони його викопали на глибині 3 м. Одна сторона каменя була загострена, поверхня старанно відшліфована, а посередині — просвердлена дірка. Детально оглянувши знахідку, ми встановили, що це — камінна сокира первісної людини періоду неоліту.

Незабаром учень Блиставицької школи Михайло Пилипенко на полі знайшов уламок камінного молотка. Такий же уламок в яру, біля хутора Баланівки, знайшов учень Микола Пірков. Розчищаючи площадку для спортивного майданчика, Петро Католиченко знайшов камінне долото, а, оглядаючи молодий яр, утворений весняним лаводком, Микола Король і Олександр Піддубний знайшли кремінний серп і товстий шар попелу. Детально вивчивши це місце, ми встановили, що тут була колись

стоянка первісної людини. Вона містилась на лівому (північному) березі річки Рокач. Під час наступних екскурсій на цьому місці учні знайшли кремінні скребла, наконечники дротиків, ручний ударник, камінь із зернотерки.

Цієї весни учень Віктор Давиденко на полі між селами Блиставиця, Луб'янка і Одера знайшов камінну сокиру. Таку ж сокиру виорав тракторист Анатолій Давиденко на заплаві річки Ірпінь.

Цікаві археологічні знахідки знярядь праці первісної людини почали знаходити й учні інших шкіл Бородянського району. Учень Лубенської середньої школи Микола Авраменко на полі на глибині 20 см викопав камінний молоток з сірого граніту. Іван Петренко з цієї ж школи на своєму городі на глибині 50 см викопав уламок камінної сокири.

Учні Здвижівської семирічної школи в шару торфу знайшли невеличку камінну сокирку з чорного лабрадориту.

Чималий успіх випав на долю краєзнавців Майданівської семирічної школи. Учень Володимир Санковський викопав уламок камінної сокири. Такий же уламок знайшла Ольга Микитенко. Камінні молотки знайшли Володимир Санковський, Микола Курінний і Ліда Плоденко на території хутора Язвинка. Камінні зняряддя принесли до школи учні Михайло Шевченко і Микола Попик.

Зняряддя первісної людини знайшли також учні Бабинецької, Бородянської і Писківської середніх шкіл Бородянського району.

Знайдені археологічні знахідки є яскравим підтвердженням того, що ще в глибоку давнину землі Київського Полісся були густо заселені нашими предками, які, використовуючи примітивні знаряддя праці з

каменю, кісток та дерева, вели вперту боротьбу з силами природи, овоювали наш край.

А. ІВАНЕНКО

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ ВИКЛАДАЧІВ ІСТОРІЇ

У серпні 1958 р. в м. Миколаєві відбулася науково-практична конференція учителів історії, організована Миколаївським ОблВНО, Управлінням шкіл та Науково-дослідним інститутом педагогіки Міністерства освіти Української РСР. В конференції взяли участь учителі історії Миколаївської області, актив учителів історії з інших областей республіки, а також методисти обласних інститутів удосконалення вчителів.

Засідання конференції відкрив вступною промовою голова виконкому Миколаївської обласної Ради депутатів трудящих І. Т. Назаренко. Перед конференцією стояло завдання узагальнити передовий досвід ідейно-політичного і трудового виховання учнів у школі та підвищення ефективності уроку історії в світлі нових перспектив розвитку радянської школи, висунутих у промові товариша М. С. Хрушова на XIII з'їзді ВЛКСМ.

Учасники науково-практичної конференції заслухали доповідь «В. І. Ленін про Україну» (секретар Миколаївського обкому КП України С. П. Грузін).

З доповіддю «Про перебудову системи народної освіти в зв'язку з промовою товариша М. С. Хрушова на XIII з'їзді ВЛКСМ» виступив директор Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР О. М. Русько.

Проблеми комуністичного виховання учнів у процесі навчання історії були присвячені доповіді інспектора-методиста Міністерства освіти УРСР П. Л. Уховської на тему «Дальше піднесення ідейно-політичного рівня викладання історії в школі» та наукового співробітника відділу методики історії НДІП УРСР І. М. Скрипкіна на тему «Виховання в учнів комуністичного ставлення до праці в процесі викладання історії».

Про роль і місце курсу історії 10 класу в трудовому вихованні учнів школи з виробничим навчанням розповів у своєму виступі учитель середньої школи № 7 м. Василькова, Київської області, В. П. Коломієць. Цікавим досвідом естетичного виховання учнів на історичному матеріалі при вивченні розділів курсу про розвиток передової культури нашої Батьківщини та у позакласній роботі поділився учитель Олександрівської школи, Корюківського району, Чернігівської області, І. З. Онищенко.

У доповіді «Активізація пізнавальної діяльності учнів в процесі навчання історії»,

зроблений старшим науковим співробітником АПН РРФСР, кандидатом педагогічних наук П. С. Лейбенгрубом, та доповіді «Система роботи вчителя над розкриттям основних історичних закономірностей на уроках історії в V—VII класах», зроблений старшим науковим співробітником відділу методики історії НДІП УРСР, кандидатом історичних наук Г. І. Підлуцьким, були показані різноманітні методичні прийоми, з допомогою яких учні залучаються до активної творчої роботи над засвоєнням курсу історії. Практичні працівники школи — учитель Сергіївської середньої школи, Казанківського району, Миколаївської області, Д. Р. Колодяжний, учителька середньої школи № 4 м. Вінниці О. К. Воробйова, учитель середньої школи № 15 м. Луганська В. О. Пунський обмінялись передовим досвідом активізації учнів на уроках історії.

Однією з актуальних проблем нашої школи є боротьба з перевантаженням учнів навчальним матеріалом. Цьому важливому питанню були присвячені доповідь кандидата педагогічних наук О. О. Вагіна (Львівград) «Про зміст та методи навчання історії в школі у світлі боротьби з перевантаженням учнів» та виступи учителів історії. Учителька середньої школи № 1 м. Бобринця, Кіровоградської області, М. Н. Побігуці розповіла про досвід підвищення ефективності уроку історії; учителька Кам'яно-Бузької середньої школи, Львівської області, Л. І. Шумакова — про роботу над історичною картою на уроці, учителька середньої школи № 79 м. Одеси Р. І. Бужевич — про використання художньої та мемуарної літератури на уроках новітньої історії, директор середньої школи № 38 м. Сталіно П. К. Свідерська — про систему роботи учителя історії. Слухачів дуже зацікавили розповіді про досвід виготовлення саморобних наочних посібників з історії та їх використання на уроках, з якими виступили учитель середньої школи № 5 м. Херсона В. Є. Вакурко та учитель середньої школи № 12 м. Горлівки, Сталінської області, П. П. Крячко.

З доповіддю «Основні принципи використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії» виступив зав. відділом методики історії НДІП УРСР, кандидат історичних наук М. М. Лисенко. Про велике виховне значення історико-краєзнавчої роботи в школі розповів у своєму виступі учитель Припугтенської середньої школи, Ічнянського району, Чернігівської області, М. Т. Благінін.

Досвідом використання на уроках історії місцевих історичних документів поділилась учителька середньої школи № 2 м. Николаєва Л. М. Проценко. Учителька середньої школи № 101 м. Одеси Н. П. Волкова розповіла про свій досвід проведення уроків-екскурсій у місцевих музеях. Про досвід роботи шкільного туристсько-краєзнавчого гуртка Межирицької середньої школи, Ровенської області, розповів учитель історії цієї школи М. М. Гавриш.

Активному обговоренню важливих проблем вивчення історії в середній школі та

обміну передовим досвідом сприяла виставка, на якій були розміщені експонати з досвіду створення історико-краєзнавчого музею в Тернівській середній школі, Жовтневого району, Миколаївської області, з досвіду виготовлення саморобних наочних посібників учнями середніх шкіл № 4 і 17 м. Первомайська, Миколаївської області, та інші експонати.

Для учасників конференції була організована екскурсія до Державного заповідника «Ольвія» та до міста Очакова.

М. Л.

НАУКОВА РОБОТА НА КАФЕДРІ ІСТОРІЇ ЛУГАНСЬКОГО ПЕДІНСТИТУТУ

Кафедра історії Луганського педагогічного інституту протягом післявоєнного періоду досліджувала історію Донбасу, славні революційні традиції його робітничого класу. Під час реорганізації педвузів кафедра було ліквідовано, а історичний факультет переведено до Сталінського педінституту. Згодом перехід до підготовки вчителя широкого профілю зумовив перетворення філологічного факультету на історико-філологічний, який готує викладачів двох спеціальностей. В зв'язку з цим кафедра історії в нашому педінституті було відновлено.

В центрі уваги наукової роботи викладачів кафедри стоїть проблема посилення зв'язку кафедри із школою. Завідуючий кафедрою доцент Я. І. Корчмар підготував статтю «Висвітлення організаторської ролі Комуністичної партії на уроках історії в школі з теми «Боротьба з іноземною інтервенцією і громадянська війна 1918—1920 рр.» В журналі «Преподавание истории в школе» він же опублікував статтю про наукові основи історичної хронології та календарів різних епох. Його лекцію на цю ж тему було надруковано Інститутом удосконалення вчителів. Тов. Корчмар опублікував «Записну книжку Ульяні Громової» (журн. «Новый мир», 1957, № 11).

Доцент Ю. С. Гардін, який приїхав з Петрозаводська, де він був одним з авторів і редакторів книги «История Карелии», зараз переключився на вивчення методичного досвіду середніх шкіл. Старший викладач Г. Т. Просолов працює над узагальненням

досвіду передових учителів у використанні історичних карт у школі.

Викладачі кафедри працюють також над темами, безпосередньо не зв'язаними з викладанням історії в середній школі. Так, старший викладач В. Г. Мотренко, що закінчив аспірантуру Інституту історії Академії наук УРСР, закінчує дисертацію на тему: «Робітничий рух України в 1901—1904 рр.», старший викладач П. А. Литвиненко завершує роботу над дисертацією «Болгарія на шляху до соціалізму», старший викладач О. М. Миланич працює над матеріалами з історії народних рухів в стародавньому Китаї.

Під керівництвом партійної організації кафедра бере активну участь у поширенні історичних знань серед населення. Зокрема, видано такі лекції: «Велика Жовтнева соціалістична революція та її всесвітньоісторичне значення» (Я. І. Корчмар), «Перемога соціалістичної революції на Україні» (В. Г. Мотренко), «Велика Жовтнева соціалістична революція і народи зарубіжного Сходу» (П. А. Литвиненко).

Викладачі кафедри опублікували матеріали про діяльність у Донбасі активних учасників революційного руху К. Є. Ворошилова, Ф. А. Сергєєва (Артема), М. О. Руднева, О. Я. Пархоменка, Ф. П. Якубовського, Д. П. Рудя та М. П. Медведєва.

Члени студентського наукового гуртка з історії під керівництвом викладачів опублікували збірник, присвячений героям громадянської війни в Донбасі.

Я. І. КОРЧМАР

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, ВМІЩЕНИХ В ЖУРНАЛІ В 1958 р.

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

	№ жур- налу
Розділ I — Початок робітничого руху і поширення марксизму в Росії (1883—1894 роки)	5
Розділ II — Боротьба за створення марксистської партії в Росії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1894—1904 роки)	5
Розділ III — Партія більшовиків у революції 1905—1907 років	5
Розділ VII — Партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень—жовтень 1917 року)	6
Розділ VIII — Боротьба партії за розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади (жовтень 1917 року — літо 1918 року)	6

СТАТТІ

Ю. О. Боев — Молодотурецька революція і політика великих держав	5
М. Ю. Брайчевський — Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян	6
Т. Г. Васильчук — Соціалістичні спілки робітничої молоді в боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні	1
Ф. Я. Горовський — Більшовики і українське національне питання в IV Державній думі	2
В. А. Жебокрицький — Внутрішнє становище Болгарії після Балканських воєн	1
П. С. Загорський — Комуністична партія — організатор суцільної колективізації сільського господарства України	3
А. Д. Залевський — Здійснення на Україні рішення X з'їзду партії про продподаток (1921 р.)	1
І. А. Зозуля — Комуністична партія України в боротьбі за соціалістичну індустріалізацію республіки	3
П. М. Калениченко — З історії революційного руху в Польщі (кінець 1918 р. — початок 1919 р.)	4
В. І. Клоков — Бойова співдружність слов'янських народів у другій світовій війні	1
В. С. Коваль — Імперіалістичні плани США в другій світовій війні	2
М. Н. Лещенко — Селянський рух на Україні в зв'язку з оголошенням маніфесту і положень 19 лютого 1861 р.	2
Ф. Є. Лось — До питання про розвиток революційної свідомості робітничого класу України в кінці XIX і на початку XX ст.	5
М. М. Лисенко, І. М. Скрипкін — Перебудувати викладання історії в школі в світлі перспектив комуністичного будівництва	6
О. А. Парасунько — До питання про становище робітничого класу України в другій половині XIX ст. (Умови праці і промислової травматизм)	6
С. І. Потолов (Ленінград) — Початок монополізації гірничої і гірничо-заводської промисловості України в кінці XIX ст.	2
У. І. Рядніна — Перший з'їзд Комуністичної партії України та його історичне значення	3
П. Т. Тронько — З історії боротьби комсомолу України проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни	5
В. В. Чигрик — КП(б)У в боротьбі за революційне перетворення аграрних відносин (грудень 1919 р. — березень 1921 р.)	4

- П. М. Ш м о р г у н — Більшовики Київщини в роки століпінської реакції (1907—1910 рр.) 4
- М. Д. Ю щ е н к о (Житомир) — Комунисти України—організатори патріотичного піднесення трудящих республіки на відсіч ворогові в початковий період Великої Вітчизняної війни 3

ПОВІДОМЛЕННЯ

- М. М. Бі л о у с о в — Підготовка економічної експансії США у Західну Європу на заключному етапі другої світової війни 1
- С. В. Б о с и й (Харків) — З історії боротьби проти куркульства під час виборів до сільських Рад України в 1928—1929 рр. 2
- І. В. Г а н е в и ч (Одеса)—Про участь болгарських трудящих у національно-визвольній боротьбі югославського народу (1941 — вересень 1944 рр.) 2
- І. Х. Г а н ж а — Агітпоїзд ВУЦВК імені В. І. Леніна на Україні в 1920—1921 рр. і участь в його роботі Г. І. Петровського 1
- В. І. Г е м а (Москва), Є. М. С к л я р е н к о — Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії в 1918 році. 1
- А. П. Г р и ц е н к о — Селянський рух у Донецькому промисловому районі в роки першої світової імперіалістичної війни (липень 1914 р. — січень 1917 р.) 4
- О. Ю. К а р п е н к о (Львів) — Деякі питання історії Комуністичної партії Західної України (1924—1925 рр.) 3
- М. М. К р а в е ц ь (Львів) — До характеристики УСДП у Західній Україні (1920—1924 рр.) 1
- В. М. М а з и л о (Ужгород) — З історії Комуністичної партії Закарпатської України (1944—1946 рр.) 3
- Т. М. М у р а в л ь о в а — З історії спільної боротьби народних мас Росії та України проти кріпосницького гніту в 70-х роках XVIII ст. 5
- Л. Д. П а к (Ворошиловськ)—Використання Трудовою партією Кореї досвіду КПРС у промисловому будівництві 3
- С. Н. С а ж е н ю к — Співробітництво російського і українського народів у радянському будівництві на Україні в 1919 р 5
- В. М. С а м о ф а л о в — Ленінський призов у партію на Україні. 3
- І. І. С л и н ь к о — Бойовий партизанський рейд під Київ (1943 р.) 4
- Д. М. С т а ш е в с ь к и й — Політика США в «російському питанні» на Вашингтонській конференції (1921—1922 рр.) 4
- К. І. С т е ц ю к — Переяславське повстання 1666 р. 4
- Ф. Ю. Ш е р с т ю к — Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926—1928 рр. 3
- Ф. О. Я с т р е б о в — В. І. Ленін про етапи визвольного руху в Росії. 2

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- До біографії К. Маркса. Із листування Женні Маркс з Людвігом Кугельманом.—Підготували В. Д. Бакулін і Г. Ю. Тітельман. 2
- Збройне повстання у Вінниці 28—29 жовтня 1917 р.—Підготував П. П. Г у д з е н к о 5
- З історії утворення комітетів незаможних селян на Україні в 1920 р.—Підготували А. З. Барабой і І. Х. Ганжа 4
- З листування Г. І. Петровського з Катеринославською організацією більшовиків (1913—1914 рр.)—Підготували М. І. Кравчук, П. М. Шморгуни та І. І. Зонненберг 1
- Матеріали до історії Комуністичної партії України (Коротка хроніка з'їздів, конференцій і пленумів ЦК).—Підготували П. І. Денисенко, П. І. Павлюк, Д. І. Щедрина 3

ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

- Р. С. Кац, Н. М. Шеліхова — Про стан історичної бібліографії на Україні 5
- І. П. Крип'якевич (Львів) — Бібліографія історії України в дожовтневий період. 5
- В. Г. Сарбей — Невідомі праці О. М. Лазаревського 5

СТОРИНКИ З ІСТОРІОГРАФІЇ

Л. А. Коваленко (Ужгород) — До питання про історичні погляди О. М. Лазаревського	4
А. П. Ковалівський (Харків) — Тауфік Гаврилович Кезма	4
І. М. Самойловський — М. В. Закревський — історик Києва	4
Г. П. Синяговський — В. П. Бузескул	4

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. О. Гуржій — Огляд джерел про розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.	5
М. З. Данилюк, Є. В. Сафонова, А. П. Черченко — Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	6
Я. Р. Дашкевич (Львів) — Комуністична та радянська преса в Західній Україні у 1919—1920 рр.	1
Я. Р. Дашкевич (Львів) — Білоруські комуністичні видання у Львові в 1932 р.	6
І. М. Кулініч, М. М. Кошнік — Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні в 1919 р. (За матеріалами газет «Die Weltkommpne» і «Völkerfreiheit»)	1
С. Я. Марлинський, Й. Л. Портной (Одеса) — Вузи Одеси до 40-річчя Великого Жовтня (Огляд збірників кафедр суспільних наук одеських вузів, опублікованих до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції)	3
І. М. Мельников а — Велика Жовтнева соціалістична революція і Чехословаччина (Про нові праці чехословацьких істориків, які вийшли в 1957 р.)	4
П. К. Стоян — Видатні борці за владу Рад на Україні	4
Ф. П. Шевченко — Документи з історії Північної Буковини ХІV—ХV ст. в сучасному румунському археографічному виданні	2

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

С. М. Антонюк, А. К. Мартиненко — Дослідження з історії зарубіжних слов'янських народів	5
Ю. Бардах (Польща) — Праця про виникнення стародавньої польської держави	6
І. П. Болясний (Дніпропетровськ) — Героїчне минуле і сучасне заводу	5
І. Д. Бойко — Становище селян Білорусії та Литви в ХVІ—ХVІІІ ст.	2
М. Ю. Брайчевський — Археологічні дослідження на Україні за роки Радянської влади	2
М. В. Бугайов, Б. І. Корольов, П. Й. Супрун — Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги Жовтневої революції на Україні	1
І. Л. Бутич — Документи з історії боротьби за владу Рад на півдні України	5
М. О. Буцько — Яскрава сторінка героїчної історії українського народу	4
П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг) — Книжка про робітничий рух на Україні в 1913—1914 рр.	1
М. Я. Варшавчик — Документи про боротьбу більшовицьких організацій України за перемогу соціалістичної революції	1
П. І. Волощенко — Основоположники марксизму-ленінізму про пролетарський інтернаціоналізм	3
П. І. Воробей, С. М. Ковбасюк, М. Ю. Раковський (Одеса) — Збірник праць історичного факультету Харківського університету	6
П. І. Гарчев, М. К. Колісник (Харків) — Нова книга з історії Радянської України	4
М. П. Герасименко (Львів) — Нова праця з політичної економії феодалізму	1
В. О. Голобуцький — Нариси історії Львова	6
І. М. Гранчак (Ужгород) — Вплив Великого Жовтня на розвиток революційного руху в Закарпатті	2
В. Н. Гулевич, О. В. Долінський, В. А. Жебокрицький, Г. С. Ігошкін — Корисна праця німецького історика	5
І. Ф. Євсеев — Злісний наклеп під виглядом наукової праці	4
Ю. Є. Єгоров — Історія української прогресивної преси в Канаді	5
О. С. Комапан — Книга про чорноморське козацтво	2
Л. О. Лещенко — «Пролог» чи епілог?	6
М. М. Матвійчук, В. П. Мольченко — Книга про союз робітників і селян	5

О. М. Меліхов, К. Г. Мигаль, З. В. Першина, М. Ю. Раковський (Одеса) — Історія міста Одеси	3
В. І. Неточаєв, В. І. Ілько (Ужгород) — Праця угорського вченого з історії Закарпаття ХІХ—ХХ ст.	2
Л. В. Олійник (Полтава) — Цінна праця з історії боротьби за Радянську владу на Україні	3
Н. Орлова — Збірник про чехословацько-українські зв'язки	1
П. І. Павлюк — Новий збірник документів з історії промисловості УРСР	1
О. М. Пономарьов (Чернівці) — Цінне дослідження з історії формування робітничого класу України	6
Ф. А. Редько — Краєзнавчий збірник про Умань	6
Р. Г. Симоненко — Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України	3
С. Г. Фіногеев, Й. Д. Ремезовський — Збірник статей Вищої партійної школи при ЦК КП України	3
Л. Д. Хміль, В. І. Шелудченко — Документи з історії Жовтневої революції на Україні	4
В. Т. Чунтулов — Важливе історичне джерело	1
О. М. Шейко — Безсмертні подвиги радянської молоді	4

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

В. О. Голобуцький — Корисний посібник	3
---	---

ОБМІН ДОСВІДОМ

І. М. Гранчак (Ужгород) — Використання місцевого матеріалу при вивченні курсу історії середніх віків у вузі (З досвіду роботи кафедри загальної історії Ужгородського державного університету)	6
В. Н. Котов, Ф. П. Шмигов (Мінськ) — Про викладання суспільних наук в Німецькій Демократичній Республіці	6

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЮ ІСТОРІЇ

А. В. Санцевич — Про деякі питання вивчення курсу новітньої історії в середній школі	1
--	---

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

С. Т. Білецький (Львів) — Створити історію міст Радянської України	5
І. Х. Ганжа — Невіри твердження однієї рецензії	6
Ю. Є. Зик (Сталіно) — З приводу однієї цифри	6
З редакційної пошти	5

ХРОНІКА

Ю. М. Гамрецький — Обговорення в Інституті історії АН УРСР праць, які вийшли до 40-річчя Великого Жовтня	5
І. Г. Дурнев — Наукова сесія до 140-річчя з дня народження Карла Маркса	3
П. В. Замковий — Республіканська нарада істориків-архівістів	5
Я. Іваненко (с. Бородянка, Київської обл.) — Археологічні знахідки учнів Бородянщини	6
П. К. — Новий історичний журнал у Польщі	4
В. І. Калинович, Д. Л. Похилевич (Львів) — Наукові зв'язки істориків Львівського університету ім. І. Я. Франка і Люблінського університету ім. Марії Кюрі-Склодовської	4
А. П. Ковалівський, С. І. Сідельников (Харків) — Дослідження загальної історії у Харківському університеті в 1952—1957 рр.	1
В. К. — Вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР	6
Я. І. Корчмар (Луганськ) — Наукова робота на кафедрі історії Луганського педінституту	6
Н. Ю. Костриця, О. П. Лола — Наукова сесія з питань розвитку гуманітарних наук в Українській РСР	5
С. О. Ктітарев — Відзначення 90-річчя з дня народження О. Г. Шліхтера	5
М. Л. — Науково-практична конференція викладачів історії	6
Л. О. Лещенко — Обговорення макета VII тома «Всемирной истории»	5
П. М. — Наукові зв'язки Інституту історії АН УРСР із зарубіжними істориками в 1957 р.	2
М. Мольнар — Республіканська конференція з питань літературних зв'язків України з іншими слов'янськими народами	5

О. А. Пелехова, А. Луцев (с. Пархомівка, Краснокутського р-ну, Харківської обл.), Б. І. Дзюбак (с. Звенигород, Бобрського р-ну, Львівської обл.), І. Легенький (Полтава) — Шкільні історичні музеї	6
К. Д. Петряев (Одеса) — Міжвузівська конференція з історії якобінської диктатури	5
Г. І. Підлуцький — Виїзне засідання відділу методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР в Харкові	2
М. С. — Наукова сесія Відділу суспільних наук АН УРСР, присвячена 40-річчю КП України	5
В. З. Сердюк — Наукова сесія Інституту історії ЦК КП України і Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, присвячена 40-річчю КП України	5
Ю. Ю. Сливка (Львів) — Наукова робота у відділі історії України Інституту суспільних наук АН УРСР в 1957 р.	4
Н. Т. — Зустріч делегатів І з'їзду КП(б)У із співробітниками Інституту історії АН УРСР	5
Ф. Ш. — Спільна наукова сесія румунських і радянських істориків	5
І. М. Шекера — Обговорення перспективного плану розвитку історичної науки в Україні	4
Є. З. Шехтман (Житомир) — Архівісти Житомирської області до 40-річчя Радянської України	2
І. Г. Шовкопляс — Експедиції Інституту археології АН УРСР в минулому році	2
Г. Ф. Язвінська (Польща) — Наукові зв'язки польських і українських істориків	5

ВІДЗНАЧЕННЯ 40-РІЧЧЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

П. П. Бачинський, Т. М. Кольяк — Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПКС	3
О. П. Лола — Інститут історії АН УРСР	3
Ю. О. Слюсаренко — Вища партійна школа при ЦК КП України	3

КАФЕДРИ ІСТОРІЇ КПКС УНІВЕРСИТЕТІВ РЕСПУБЛІКИ

М. Т. Борtnічук — Київ	3
О. О. Воскресенський — Харків	3
Ф. С. Павлов — Дніпропетровськ	3
Ф. М. Бабенко — Ужгород	3

ОБЛАСНІ ПАРТІЙНІ АРХІВИ

В. Д. Полежаєва, І. А. Пашенко — Луганськ	3
Г. А. Істомін — Дніпропетровськ	3
Є. Ф. Зубицький — Одеса	3
А. А. Кліндухов — Сталіно	3
Л. С. Мороз — Дрогобич	3
В. Г. Абрамова — Хмельницький	3
П. К. Чебаненко, С. В. Гринько — Запоріжжя	3

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

<i>РОЗДІЛ VII</i> — Партія — натхненник і організатор перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 року)	3
<i>РОЗДІЛ VIII</i> — Боротьба партії за розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської влади (жовтень 1917 року—літо 1918 року)	35

СТАТТІ

<i>О. А. ПАРАСУНЬКО</i> — До питання про становище робітничого класу України в другій половині XIX ст. (Умови праці і промисловий травматизм)	59
<i>М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ</i> — Стан і завдання вивчення культури древніх слов'ян	78
<i>М. М. ЛИСЕНКО, І. М. СКРИПКІН</i> — Перебудувати викладання історії в школі в світлі перспектив комуністичного будівництва	94

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>М. З. ДАНИЛЮК, Є. В. САФОНОВА, А. П. ЧЕРЧЕНКО</i> — Огляд дисертацій, присвячених підпільній боротьбі і партизанському руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни	103
<i>Я. Р. ДАШКЕВИЧ (Львів)</i> — Білоруські комуністичні видання у Львові в 1932 р.	110

ОБМІН ДОСВІДОМ

<i>І. М. ГРАНЧАК (Ужгород)</i> — Використання місцевого матеріалу при вивченні курсу історії середніх віків у вузі (З досвіду роботи кафедри загальної історії Ужгородського державного університету)	112
<i>В. Н. КОТОВ, Ф. П. ШМИГОВ (Мінськ)</i> — Про викладання суспільних наук в Німецькій Демократичній Республіці	114

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

<i>П. І. ВОРОБЕЙ, С. М. КОВБАСЮК, М. Ю. РАКОВСЬКИЙ (Одеса)</i> — Збірник праць історичного факультету Харківського університету	118
<i>В. О. ГОЛОБУЦЬКИЙ</i> — Нариси історії Львова	122
<i>Ф. А. РЕДЬКО</i> — Краєзнавчий збірник про Умань	127
<i>О. М. ПОНОМАРЬОВ (Чернівці)</i> — Цінне дослідження з історії формування робітничого класу України	128
<i>Ю. БАРДАХ (Польща)</i> — Праця про виникнення стародавньої польської держави	132
<i>Л. О. ЛЕЩЕНКО</i> — «Пролог» чи епілог?	135

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

<i>Ю. Є. ЗИК (Сталіно)</i> — З приводу однієї цифри	141
<i>І. Х. ГАНЖА</i> — Невірні твердження однієї рецензії	142

ХРОНІКА

<i>В. К.</i> — Вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР	143
<i>О. А. ПЕЛЕХОВА, А. ЛУНЕВ (с. Пархомівка, Краснукотського р-ну, Харківської обл.), Б. І. ДЗІЮБАК (с. Звенигород, Бобркського р-ну, Львівської обл.), І. ЛЕГЕНЬКИЙ (Полтава)</i> — Шкільні історичні музеї	146
<i>Я. ІВАНЕНКО (с. Бородянка, Київської обл.)</i> — Археологічні знахідки учнів Бородяничини	148
<i>М. Л.</i> — Науково-практична конференція викладачів історії	149
<i>Я. І. КОРЧМАР (Луганськ)</i> — Наукова робота на кафедрі історії Луганського інституту	150
Алфавітний покажчик матеріалів, опублікованих в журналі за 1958 р.	151

ПОМИЛКИ

Стор.	Рядок	Надруковано	Слід читати
54	8 зн.	ще	що
3 стор. обкладинки		В російському тексті змісту помилково значиться стаття М. П. Герасименка, перенесена з технічних причин в № 1 журналу за 1959 р.	

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

<i>ГЛАВА VII</i> — Партия — вдохновитель и организатор победы Великой Октябрьской социалистической революции (март — октябрь 1917 года)	3
<i>ГЛАВА VIII</i> — Борьба партии за развитие социалистической революции и укрепление Советской власти (октябрь 1917 года — лето 1918 года).	36

СТАТЬИ

<i>О. А. ПАРАСУНЬКО</i> — К вопросу о положении рабочего класса Украины во второй половине XIX в. (Условия труда и промышленный травматизм)	59
<i>М. П. ГЕРАСИМЕНКО (Львов)</i> — Пауперизация и социальное расслоение сельского населения Галиции в первой половине XIX в.	78
<i>М. Ю. БРАЙЧЕВСКИЙ</i> — Состояние и задачи изучения культуры древних славян	
<i>Н. Н. ЛЫСЕНКО, И. М. СКРЫПКИН</i> — Перестроить преподавание истории в школе в свете перспектив коммунистического строительства	94

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>М. З. ДАНИЛЮК, Е. В. САФОНОВА, А. П. ЧЕРЧЕНКО</i> — Обзор диссертаций, посвященных подпольной борьбе и партизанскому движению на Украине в годы Великой Отечественной войны	103
<i>Я. Р. ДАШКЕВИЧ (Львов)</i> — Белорусские коммунистические издания во Львове в 1932 г.	110

ОБМЕН ОПЫТОМ

<i>И. М. ГРАНЧАК (Ужгород)</i> — Использование местного материала при изучении курса истории средних веков в вузе (Из опыта работы кафедры всеобщей истории Ужгородского государственного университета)	112
<i>В. Н. КОТОВ, Ф. П. ШМЫГОВ (Минск)</i> — О преподавании общественных наук в Германской Демократической Республике	114

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

<i>П. И. ВОРОБЕЙ, С. М. КОВБАСЮК, М. Е. РАКОВСКИЙ (Одесса)</i> — Сборник трудов исторического факультета Харьковского университета	118
<i>В. А. ГОЛОБУЦКИЙ</i> — Очерки истории Львова	122
<i>Ф. А. РЕДЬКО</i> — Краеведческий сборник об Умани	127
<i>А. М. ПОНОМАРЕВ (Черновицы)</i> — Ценное исследование по истории формирования рабочего класса Украины	128
<i>Ю. БАРДАХ (Польша)</i> — Работа о возникновении древнего польского государства	132
<i>Л. А. ЛЕЩЕНКО</i> — «Пролог» или эпилог?	136

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

<i>Ю. Е. ЗЫК (Сталино)</i> — По поводу одной цифры	141
<i>И. Ф. ГАНЖА</i> — Неверное утверждение одной рецензии	142

ХРОНИКА

<i>В. К.</i> — Выборы новых академиков и членов-корреспондентов АН УССР	143
<i>О. А. ПЕЛЕХОВА, А. ЛУНЕВ (с. Пархомовка, Краснокутского р-на, Харьковской обл.), Б. И. ДЗЮБАК (с. Звенигород, Бобрского р-на, Львовской обл.), И. ЛЕГЕНЬКИЙ (Полтава)</i> — Школьные исторические музеи	146
<i>Я. ИВАНЕНКО (с. Бородянка, Киевской обл.)</i> — Археологические находки учеников Бородянской	148
<i>Н. Л.</i> — Научно-практическая конференция преподавателей истории	149
<i>Я. И. КОРЧМАР (Луганск)</i> — Научная работа на кафедре истории Луганского пединститута	150
Алфавитный указатель материалов, опубликованных в журнале за 1958 г.	151